હિન્દ અને બ્રિટાનિયા

વનવાસ શિવાય શી સંપત્તિ હોય? પણ ગર્વિષ્ટ રાવણને તો કંઈ પણ જોઇતું હતું, તેથી તેઓએ પોતાની તર્જનિમાંથી રક્ત કાઢી ઘડો ભરી આપ્યો ને પછી તેનાથી તેનો ક્ષય આવ્યો. ઇંદ્ર જે રાવણનો દાસાનુદાસ તેણે તેની પડતીનો સમય આવ્યો જાણી પોતાના સારથી સાથે રથ મોકલી રામને આશ્રય આપ્યો. કંસ પણ તેવો જ અહંકારી હતો. દુર્યોધનના મદ ને જુલમમાં કંઈ ન્યૂનતા નહોતી. તેની સામા મોટમોટા રાજાઓ પણ થયા. એ સૌપરથી એવું માલમ પડે છે કે આર્ય પ્રજા માત્ર સહિષ્ટ ને નીતિબળપર રહેનારી છે. પશ્ચિમવાસીઓ પોતાનું બળ હંમેશ ધૂમવામાં ને મથન કરવામાં વાપરે છે, પણ આર્ય પુરૂષો તેમ કરતા નથી. એ તો સમય આવે ત્યારે માલમ પડશે. પણ અર્વાચિન ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત મોં આગળ છે. ઔરંગજેબે હિંદુઓને વટલાવી સૌની સુન્નત કરાવવાનો વિચાર કીધો હતો ત્યારે એકલો શિવાજી* નિકળી આવ્યો, જ્યારે તેની આશા કોઇને જ હતી નહી. તેમજ તારા સંબંધમાં પણ જાણ. હમણા તો તને સઘળા સાતમે આસમાને ચઢાવી તારા તાબેદાર બન્યા છે, પણ જ્યારે તારી પરિપૂર્ણ પડતી આવી રેહેશે ત્યારે એ જ તારી પ્રશંસા કરનારાઓ તારી સામા થશે. જયમુગટ પેહેરી કોડથી ઘેલાં કાઢવાનો હમણા તને સમય છે, અને તારો પુલકણો સ્વભાવ જાણી તને વખાણી મોહ પમાડે છે; પણ સ્તુતિપાઠકો એ મુગટને ઉડાડી દેવામાં સમય આવે ત્યારે ચૂકશે નહી. આ મોહના તેજમાં તું રહીને નિર્ભયપણે એમ માની બેસે છે કે મારે હવે કોઈ શત્રુ નથી, પણ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે આ સર્વ વિપરીત જણાશે. અમેરિકાનો દાખલો તારા મોં આગળ તાજો છે તે છતાં તું હજી પણ ભુલાવો ખાય અને તારૂં રાજ્ય સ્વચ્છ સ્વતંત્ર તેજસ્વી કરવાને બદલે તેમાં ગંદાપણું રાખે છે એથી તારી વિચારશૂન્યતા બીજી કયી? એનાથી વધારે નઠોરતા કયી? કોણ એને સાવધનીતિ કેહેશે? જલસાએ કયસરિયાં કીધાં, અને તારી સમક્ષ ઘણા દેશી રાજાઓએ મજરો કીધો, તેથી તું એમ માને છે કે તેં નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવ્યું છે? એજ તારા વિચાર તારા જયચંદ્રને કલંકયુક્ત કરે છે, ને એજ તારી નીતિથી તારા રાજ્યનો અંત આવશે. દેશી

* શિવાજી અને ગુરૂગોવિન્દ પણ મુસલમાનો સામા ઉઠયા હતા. સિખરાજની સ્થાપના કરનાર એજ મૂળ પુરૂષ હતો.

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराअिट विभाग]

अनुक्रमांक ૧૨૩૪૫ वर्गांक

पुस्तकनुं नाम હિંદ અને બ્રિટાનિયા

विषय ૮-૩

“ગુજરાતી”ના જનક

જન્મ સુરતમા
ઈ સ ૧૮૫૭ ૨૩ મી ઑગસ્ટ

અવસાન મુબઇમા
ઈ સ ૧૯૧૨ ૫ મી ડીસેમ્બર

HIND AND BRITANINA
A POLITICAL PICTURE

BY

ICHHARAM SURYARAM DESAI,

EDITOR OF THE "GUJARATI" AUTHOR OF "GANGA" ETC.

The most beautiful possession which a country can have is a noble and rich man who loves virtue and knowledge; who without being feeble or fanatical is pious; and who without being factious is firm and independent; who in his political life is an equitable mediator between king and people, and in his civil life a firm promoter of all which can shed lustre upon his country or promote the peace and order of the world.

Rev. SYDNEY SMITH

REPRINT THIRD EDITION

THE "GUJARATI" NEWS PRINTING PRESS
BOMBAY,
1925

(All Rights Reserved by the Author)

Printed and Published by Manilal Itchharam Desai at
HE GUJARATI NEWS PRINTING PRESS
Bake House Lane, Meadows Street, Fort BOMBAY

હિન્દ અને બ્રિટાનિયા

એક રાજકીય ચિત્ર

કર્તા

ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ,

'ગુજરાતી''નો અધિપતિ, ''ગંગા'નો રચનાર વિગેરે

ઉદાર વૃત્તિનો અને સંપત્તિવાન્ પુરુષ જે સદ્‌ગુણ અને જ્ઞાનનો અભિલાષી હોય, જે શક્તિમાન્ અથવા ધર્માંધ ન હોઈને પવિત્ર હોય, તેમજ પક્ષપાતી ન હોઇને દૃઢ વિચારનો અને સ્વતંત્ર હોય, વળી જે પોતાના રાજ્યકારભારમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે એક ઉદાસીન મધ્યસ્થ હોય અને સમાજવ્યવહારમાં જેથી તેના દેશને શોભા પ્રાપ્ત થાય અથવા જેના યોગે જગતમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક નિયમોની વૃદ્ધિ થાય એવાં સર્વ સાધનોની દૃઢતાથી વૃદ્ધિ કરનાર, એવો જે મહાત્મા, તે દેશની એક સર્વોત્તમ મિલકત છે એમ જાણવું

રેવરંડ સિડની સ્મિથ

(પુન. મુદ્રિત)

''ગુજરાતી'' ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
નં. ૨૦-૨૨-૨૪ બેક-હાઉસ લેન,
મુંબઈ

ઇ. સ. ૧૯૨૫ — સંવત્ ૧૯૮૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ સંગ્રહ
(સર્વ હક્ક સ્વાધીન)

૧૨

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇએ
ધી 'ગુજરાતી' ન્યુસ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
નં. ૨૦-૨૨-૨૪ બેંક-હાઉસ લેન, મેડોસ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ
છાપી પ્રગટ કીધું છે

TO

THE MOST NOBLE

GEORGE FREDERICK SAMUEL,

MARQUIS OF RIPON

K G P C G M S I

VICEROY AND GOVERNOR GENERAL OF INDIA

1880-84

THIS

FIRST POLITICAL NOVEL IN GUJARATI

IS

MOST RESPECTFULLY

DEDICATED

BY THE AUTHOR

IN COMMEMORATION OF HIS

ILLUSTRIOUS RFIGN

નેકનામ ખુદાવિંદ

જ્યાર્જ ફ્રેડરિક સામ્યુઍલ

મારક્વિસ્ ઑફ રીપન

ક જી ,પી સી ,જી એમ એસ આઈ,

તે

ભરતખંડના

માજી વૈસરાય અને ગવરનર જનરલ-

૧૮૮૦-૮૪ ના-

ને

આ

ગુજરાતી ભાષાની

સહુથી પેહેલી રાજકીય કાદમ્બરી તેની પ્રતાપવતી

રાજ્યકારકીર્દીના સ્મરણાર્થે

પરમ આદરપૂર્વક

અર્પણ કરૂ છુ

PREFACE

What the Koh-i-noor is among diamonds, India is among Nations

SIR CHARLES NAPIER

Several universally acknowledged laws of Nature point to change and political events always take place in accordance with these laws The history of India is an unique example of changes and it should be no matter for surprise if, in accordance with the laws above cited, a sudden longing for change were to burst forth at any time from every Indian heart The following pages are an attempt to prove how for the present is the proper time for such a longing to manifest itself

During the lustrum from 1876 to 1880 the country passed through a great political upheaval The same happened in 1883 whed Black and White Skins grew warm and excited It then occurred to me to give in detail the merits and demerits of both parties *i e* Hind and Britannia, or Natives and Anglo Indians In pursuance of that idea, have the following pages been indited The mental feelings of the two classes burst forth in their full blaze at several critical periods, but they leave behind them, it is much to be feared and regretted, discontent and bad feelings, a spirit of revengefulness and hatred Both parties wishing ill of each other go beyond all bounds of propriety in their torrent of abuse and I believe that a perusal of the following pages, with a fair and unprejudiced mind, will make both parties admit that both are equally to blame for the license they take and the lengths to which they at times go The reader will still find in the book here and there a clear leaning on the side of Britannia, and for that I have to explain that a Government which, having defeated the Moghals and the Marathas, is held today in the front van of kingdoms and rules the greatest among nations, must be doing so under some dispensation of God This is, following many distinguished authorities on the subject, my belief and I think it is certainly right Before asking whether Britannia acquired all this vast kingdom through fair means and all righteously, it is enough to say that to assume that double-dealing and an underhand policy has not been used in acquiring a foreign kingdom and

to tell an untruth are co-ordinate terms As a rule kingdoms are not obtained by fair means, and in the same way British rule in India has been established by the four well known old ways of Hindu politics, peace, bribery, double dealing and imposition of fines and punishments The British Government has its miseries as also its blessings, and so has every kingdom on earth There is no kingdom without its concomitant miseries and wherever there is a kingdom miseries must be found

> "In every government, though terrors reign,
> "Though tyrant kings or tyrant laws restrain,
> "How small, of all that human hearts endure,
> "That part which laws or kings can cause or cure"

These lines of Goldsmith quite point to the truth Every kingdom is said to have its miseries either from harsh laws or tyrannizing rulers but in every such case fault should not be-found with the rulers as, not unfrequently, our own listlessness and want of watchfulness is to blame for such miseries which, though mostly of our own creation, we are wont to lay at the door of others, In the present administration of India much of this kind of philosophy obtains, but for the present the Divine Will for India would appear to be to bring out happiness from miseries after the manner of that fabled swan of our poets who, from a mixture of milk and water, sips away the milk and leaves the water Our eyes have been opened by the British connection, though our hands have been rendered powerless, still, so long as God wills it, it is clearly in the interest of India that she should remain under the kind and fostering care of the British Government To murmur against it or, in other words, against the Divine Will, would be to bring upon them misery self-entailed

It is a recognized principle of Eastern philosophy that 'whatever is corporeal is subject to happiness and misery, whatever is young must grow to old age and grey hairs, what rises must fall, the rich must sink to poverty, even the sun rises only to set,' in like manner every kingdom rising to supreme power must see decline in the long run To rise and fall is the law of nature, but it is an inscrutable law in approaching the consideration of which a very fickle or feverish and

anxious state of mind is the least to be desired It does more harm than good to be always discontented and hence careless The India Aryan is typically representative of passive inaction and therefore India's best interests consist in abiding her time and seeing what happens, while keeping herself entirely dependent on Divine dispensation And it was with the same noble intent that when Hind, the heroine of this novel, desired to be free of Britannia, the prudent and far-seeing Goddess Liberty, dissuaded Hind from even the thought of it There are very few capable statesmen in India at the present day who could stand by the country in the hour of trial It goes without saying that if Britannia were to abandon India to day, as the "Perish India ' school are always accustomed to harp on both in season and out of season, India would be nowhere, a helpless prey to any one Bearing in mind the great and universal dishonour which India must in that case have to suffer from, not forgetting the great foresight with which we Natives of Aryavarta are always credited, and also keeping in view the poverty of our strength and the resources at our disposal, it would be nothing short of dishonour for India to ever keep such a mad notion in her head of freeing herself of Britannia After a thousand thoughts and surmises as to how India s good can be effected, after numerous discussions and after hearing the views of such wise and farsighted persons as are in a position to advise on so important a subject, we thought that the best thing India could do is to continue the benign care of British rule And we resolved upon this seeing that the great personage, who conducted government of this country from 1880 to 1884 with a noble and benign policy such as would conduce to the glory of both India and Britain, was the first to attain to the exalted rank of the Saviour of India

This illustrious personage, the great Lord Ripon, has conducted his Indian administration and shed light upon it like the beautiful orb of the moon who lends unusual splendour to the night and promotes joy throughout the whole animal kingdom This great personage alone deserves the title of Saviour of India His Indian administration shines for ever in history like the sun's disc in the sky and to this exalted personage,

hoary with age have these pages been dedicated in humble but heartfelt recognition of his very righteous, noble and glorious administration, one which has conduced in every way to the happiness of India and its peoples His will be an undying glory on the roll of history and it is to be hoped that by his exalted grace this book may find itself useful So much has been said and written about the innumerable blessings he has conferred on India that it would hardly be proper to recount them here ever again

It is not denied that people will be found whose notions and ideas of Indian policy and administration differ from those which find expression in the following pages But if even a few of the suggestions offered in this work serve to afford matter for thought to my Indian and European fellow-subjects I would think myself amply repaid Numerous authorities have been cited in the preparation of the following pages and references given in footnotes, but I have chiefly to record my obligations to the unknown author of a small publication in English called ' The Mountain Top " This small treatise was of the greatest use to me I take this opportunity also of expressing my acknowledgements to my friends Savita Narayan Ganpati Narayan and Ratiram Durgaram for help rendered to me in the preparation of this work

Without detaining the reader with any lengthy remarks of my own, I conclude with the noble words of the great KALIDAS illustrative of the law of change in the life of men and none the less in the stability of kingdoms —

Lo ! in one quarter of the sky, the moon
Lord of the herbs and night expanding flowers,
Sinks towards his bed behind the western hills?
While in the East, preceded by the dawn
His blushing chariot er, the glorious sun
Begins his course, and far into the gloom
Casts the first radiance of his orient beams
Hail ! coeternal orbs, that rise to set
And set to rise again, *Symbols divine*
Of man's reverses, life's vicissitudes

S'AKUNTALA ACT IV

Bombay

ITCHARAM S DESAI

પેહેલી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત

રત્નમા જેમ કોહિનૂર, તેમ રાજ્યોમા ભરતખડ

સર ચાર્લ્સ નેપિયર.

"ફેરફાર" એ આ સૃષ્ટિનો સર્વમાન્ય નિયમ છે, અને તેજ નિયમાનુસાર મનુષ્ય જીદગી ને રાજકીય વિષયમા હમેશના બનાવો બને છે હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ ફેરફારનો અપૂર્વ નમુનો છે, અને ઉપલા નિયમ પ્રમાણે એક વખતે સઘળા આર્ય વતનીઓમા ફેરફારની ઉર્મિ સ્ફુરી નિકળે તો આશ્ચર્ય પામવાનુ કારણ નથી પણ એ ઉર્મિ હમણા નિકળે તો તે વાજબી છે ? આ ગ્રથ તેનુ યથાર્થ સ્પષ્ટિકરણ કરે છે

૧૮૭૯ થી તે ૧૮૮૦ સુધીના પાચ વર્ષમા આ દેશમા મોટો રાજકીય ગડબડાટ ચાલુ થયો હતો, ને ૧૮૮૩ મા કાળા ને ગોરાના મન ઘણા તપી ગયા હતા, ત્યારે બન્નેના ગુણઅવગુણ દર્શાવવા એવી મારી મનોવૃત્તિ થઈ તેને અનુસરીને આ ઐતિહાસિક નિબધ રચાયો છે કાળાગોરાના, દેશીપરદેશીના, આર્ય અને અગ્રેજના મનના ઉભરાઓ કોઈ પણ બારીક તડાતડીને સમયે બહાર જોશભેર ઉભરાઈ આવ છે, અને તેથી અસતોષ ને અપ્રીતિ, વૈર ને દ્વેષ વધવાનો ભય વારવાર રહે છે બન્ને પક્ષ સામસામા એકબીજાનુ ભુડુ ઇચ્છી અતિ અઘટિત, અમર્યાદિત ભુડુ બોલે છે એ બન્નો આ નિબધ અપક્ષપાત ને નિર્મળ મને વાચશે તો તેઓને કહેવુ પડશે કે બનો પક્ષ સરખા દોષને પાત્ર છે તથાપિ કહી કહી આ ગ્રથમા બ્રિટાનિયાનો પક્ષ પ્રસિદ્ધ ખેંચેલો જણાશે તેનુ કારણ સ્પષ્ટ છે યોગની અનુકૂળતાએ મોગલ-મરાઠાનો પરાજય પમાડી જે રાજ્ય આજે સર્વોપરી પ્રચડ તપે છે, અને દુનિયાની સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રજાપર રાજ કરે છે,-તો તે બનાવમા ઇશ્વર આજ્ઞા વિશેષ હોવી જોઇયે એમ વિદ્વાનોને અનુસરી મારૂ માનવુ છે, ને તેજ ખરૂ છે બ્રિટાનિયાએ આ રાજ સર્વ સદ્ગુણોથી પ્રાપ્ત કીધુ છે એમ કેહેવા પહેલા આટલુ જ કેહેવુ બસ છે કે કોઈ પણ પર રાજ્ય મેળવતા છળપ્રપચ નહી વાપરવામા આવ્યો હોય એમ કેહેવુ અને અસત્ય બોલવુ એ બન્નો સમાન છે રાજ્યો મોટે ભાગે નીતિથી મેળવાતા જ નથી, ને તેજ

પ્રમાણે સામ, દામ, ભેદ, દંડ એ ચારે શ્રુતિને અનુસરી બ્રિટીશ રાજ્ય સ્થપાયુ છે બ્રિટિશ રાજ્યમા દુ ખ છે, તેમ સુખ પણ છે સર્વ રાજ્યોમા દુ ખ તો ખરા જ દુ ખ વગરનુ રાજ્ય નથી, ને રાજ્ય ત્યા દુ ખ પણ ખરૂ

"In every government, though terrors reign,
' Though tyrant king or tyrant laws restrain,
"How small, of all that human hearts endure,
"That part which laws or kings can cause or cure "

ગોલ્ડસ્મિથનુ આ કેહેવુ ખોટુ નથી દરેક રાજ્યમા ધારાનો કે રાજાનો જુલમ બોલાય છે, પણ તે બધામા સઘળો જ દોષ રાજાનો કેહેવાય નહી, પણ કેટલાક દુ ખો આપણી પોતાની બેદરકારીથી પણ ઉત્પન્ન થયલા હોય છે, તદપિ તેનો દોષ બીજાપર ઢોળવામા આવે છે. હાલના રાજપ્રકરણમા આવુ થોડુ નથી પણ દુ ખમાથી સુખ ગ્રહણ કરવુ એ જ હાલમા તો નિયતાની ઇચ્છા આપણે માટે છે બ્રિટીશ રાજ્યના સમાગમથી આપણા નેત્ર ખુલ્યા છે, જો કે હાથ સત્ત્વરહિત થયા છે, તોપણ જ્યા સૂધી જગન્નિયતાની ઇચ્છા છે ત્યા સૂધી આ રાજ્યના શીતળ છત્ર નીચે રેહેવુ એ જ પરમ સુખદાયિ છે તેના સામા, ઇશ્વરેચ્છા વિરૂદ્ધ, બડબડાટ કરવો એ સ્વહસ્તે પ્રાપ્ત કરેલુ દુ ખ કેહેવાશે

આ તો સર્વથા સિદ્ધ થયેલી મુનિવાણી છે કે 'જે વસ્તુ શારીરી છે તે સુખદુ ખાદિ પરિતાપને પામે છે, જેને યૌવન છે તે જરાવસ્થાને પહોંચે છે, જે ચઢે છે તે પડે છે, જેને ત્યા સાહિબી છે તે ફકીર થાય છે, સૂર્યનો પણ અસ્ત ને ઉદય છે, તેમ જ જે રાજ્ય સર્વોત્તમતાને પામે તે ક્ષીણતાને પામશે ચઢતીપડતી એ સૃષ્ટિનો નિયમ જ છે, તેથી એવા અગાધ સમર્થ કાર્યમા આર્ય પુરૂષે અતિ ચચળ વૃત્તિ નહીં રાખવી જોઇયે સદા અસતુષ્ટ વૃત્તિ રાખવાથી અને પ્રમાદી થવાથી લાભ કરતા હાનિ વિશેષ છે, અને આર્ય પુરૂષ તો નિવૃત્તિનો ભોગી છે, માટે કાળની અવધિ સૂધી જે થાય તે જોયા કરી ઇશ્વરેચ્છાને આધીન વર્તવુ એમા મહા યશ છે, અને એ જ મોટા મર્મથી જ્યારે આ ગ્રન્થની મુખ્ય નાયિકા હિન્દે બ્રિટાનિયાથી છુટા પડવાની ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારે તે ડાહી અને નિપુણ

નીતિમાન દેવી સ્વતત્રતાએ ચોખ્ખી ના પાડી આજે હિન્દુસ્થાનમા થોડા જ એવા રાજનીતિજ્ઞ મહા પુરૂષો છે કે જેઓ આપત્તિ કાળે દેશનુ સરક્ષણ કરી શકે બ્રિટાનિયા દેશ તજી જાય તો દેશ સલામત નહીં જ રહે ચોખડ પૃથ્વીમા પોતાની ભાવિ અપકીર્તિનો પુખ્ત વિચાર કરતા, આ આર્ય વતનીઓની પ્રખ્યાત દીર્ઘ દૃષ્ટિ તરફ નિધા કરતા અને અર્વાચિન સ્વસામર્થ્યની ગણુના કરતા આવી આશા રાખીએ તો અપયશનો જ આપણે અગિકાર કરીશું દેશનુ શ્રેય શી રીતે થાય ? એ વિષે અનેક તર્કવિતર્કો કરતા, વાદવિવાદ કરતા, જ્ઞાની પુરૂષોના વિચારો જાણુતા એ જ ચોગ્ય અમને ભાસ્યુ કે બ્રિટિશ છત્ર નીચે રહેવુ, ને આ વિચાર દૃઢ થયો કે જે મહાત્માએ છેલ્લા પાચ વર્ષમા અતિ ઉમદા ઉદાર નીતિથી, પોતાના દેશને અને આ દેશને યશ મળે તેવી રીતે રાજ્ય કીધુ તેને જ આપણા દેશતારકનુ પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત થયુ

મહાન્ પ્રતાપી પુરૂષ લોર્ડ રીપને પાચ વર્ષ સૂધી જેમ ચદ્રબિમ્બથી રજની અલૌકિક શોભાયમાન થાય ને પ્રાણી માત્રને પરમ સતોષ સાથ આનદ પ્રાપ્ત થાય તેવી અતિ ઉત્તમ રીતિયે રાજ્ય ચલાવ્યુ છે એ પુરૂષને જ ભરતખડના તારણુકારનુ પદ આપવુ યથાયોગ્ય છે એવા પુરૂષનુ રાજ્ય, ગગનતલ નીચે લટકતુ રવિબિમ્બ પ્રકાશે છે તેમ શોભી રહ્યુ તે મહાત્મા પુરૂષને, તેના અતિ પ્રૌઢ, ઉજ્વળ, યશસ્વી અને સર્વ પ્રકારના સુખદ સામ્રાજ્ય માટે આ ગ્રન્થ અર્પણ કીધો છે જે પુરૂષની રાજકીર્તિ ચિરજીવ છે તે પુરૂષના પ્રતાપવડે આ ગ્રન્થ પણ ઉપયુક્તતા પામશે એ કીર્તિવત પુરૂષે દેશપર કેટલા ઉપકાર કીધા છે તેનુ પુનરાવર્તન કરી પુનરૂક્તિ દોષ હોરી લેવો એ ઘટિત નથી

આ ગ્રન્થમા જે મત પ્રદર્શિત કીધુ છે તેથી વિરૂદ્ધ કે ભિન્ન મત ધરાવનારા નથી એમ કહીશુ નહી એમાનુ થોડુ પણ દેશી ને પરદેશી બનોને મનન કરવા યોગ્ય હશે તો અમે અમારો શ્રમ સાર્થક થયો ધારીશુ અનેક ગ્રન્થાધારે આ રચના કરેલી છે, પણ ખાસ કરીને "માઉન્ટન ટૉપ" એ અગ્રેજી વિષયના લખનારનો ઉપકાર માનુ છુ એ અપૂર્ણ વિષય મને ઘણો સહાયકારક થઈ પડ્યો છે. એમ કહો કે તે એક આધારરૂપ પણ હતો મારા મિત્ર સવિતા-

નારાયણ ગણપતિનારાયણ અને રતિરામ દુર્ગારામ દવેનો પણ કેટ-લીક સહાયતા માટે ઉપકૃત છુ

છેલ્લે જનસ્થિતિના તેમ જ રાજ્યક્રાંતિના નિયમનુ મહા કવિ કાલિદાસે જે ઉમદા શબ્દોમા વર્ણન કર્યું છે તેમા જ આ પ્રસ્તાવના પૂરી કરવી ઘટિત વિચારૂ છુ —

*यात्येकतोऽस्तशिखर पतिरोपधीना-
माविष्कृतारुणपुर सर एकतोर्क ।
तेजोद्वयस्य युगपत्व्यसनोदयाभ्या
लोकोनियम्यतइवात्मपशातरेपु ॥

મુબઈ, તા૦ ૧ લી મે ૧૮૮૫ — ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ

* આ ચન્દ્ર અસ્ત શિખરે ઉતરેછ આમે
બીજી દિશા તરફ સૂર્ય પ્રકાશ પામે,
પૂર્વે કરે અરૂણને રથ અગ્રભાગે
એના થવે પ્રગટ લોક તમામ જાગે
બન્ને પદાર્થ અતિ તૈજસ એક કાલે
અસ્તોદયે જઈ ખરો ઉપદેશ આળે,
જવી દશા અમતણી સુખદુ ખકેરી
દેખોછ તેમ ગણજો જન રે તમારી
રા ઝવેરીલાલ કૃત—શાકુન્તલ

—— ० ——

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ ગ્રન્થની ત્રીજી આવૃત્તિ ગુર્જર પ્રજા સમીપ મૂકતા થોડાક શબ્દ કહેવાની કંઈક ખાસ આવશ્યકતા છે ૧૮૮૫ મા ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ થયા પછી વર્તમાનપત્ર અને લોકસમાજમા "રાજકીય" ને "રાજદ્રોહી" શબ્દપર અત્યત વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો એ ગ્રન્થની તરફેણમા તથા વિરૂદ્ધમા પુષ્કળ વિચારો આપવામા આવ્યા છે, ને હિન્દુસ્થાનના એકએક વતમાનપત્રો સાથે ઇંગ્લડના ધોરીધર પત્રો "ધી ટાઇમ્સ," "સેટરડે રિવ્યુ," "સ્કાટ્સમેન," "ડેલી ટેલીગ્રાફ," "ધી સ્પેકટેટર," "સેટ જેમ્સીસ ગેઝીટ," "પોલમોલ ગેઝીટ," "લીડસ મરક્યુરી," વગેરે પત્રોએ પોતાને યોગ્ય દિસતી ઘણી ટીકા કીધી છે, ને તેપરથી યૂરોપના કેટલાક બીજા વર્તમાનપત્રોમા તથા "નોર્થ અમેરીકન રિવ્યુ"મા પણ આ ગ્રન્થપર ટીકા થઈ છે આ ટીકાઓ કેટલીક ગ્રન્થની તરફેણમા અને કેટલીક વિરૂદ્ધમા, કેટલીક અજ્ઞાનતાથી ને કેટલીક રાજ્યભક્તિના જુદા જ મર્મથી થઈ છે ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમા, ખાસ કરીને મુબઇનામા, જે ટીકા થઈ છે તેમા સત્યાશ જેવુ છે જ નહિ, પણ દ્વેષ બુદ્ધિ ને નીચ બુદ્ધિનો મોટો વાસ છે, જેણે વતમાનપત્રના પવિત્ર ધધાને કલકયુક્ત કરેલુ છે તથાપિ જેટલા વિસ્તારમા આ ગ્રન્થપર ટીકા થઈ છે તેવી કોઈ પણ ગ્રન્થ માટે થઈ હોય એમ મારી જાણમા નથી, ને એટલી બધી ટીકાને પાત્ર થએલો ગ્રન્થ કેટલા મહત્ત્વવાળો છે તે માટે ગ્રન્થકર્તા પોતા તરફથી વિશેષ કઈ પણ કહે તે વિવેકની બહાર જ ગણાય

ગ્રન્થપર એવો ભારે આરોપ મૂકવામા આવ્યો હતો કે તે રાજદ્રોહી છે આ પરથી નામદાર વૈસરાય લોર્ડ ડફરીનની કાઉંસીલમા ગ્રન્થની તપાસ થઈ, ને જો કે મારો પોતાનો વિચાર લોર્ડ ડફરીનની રાજનીતિ વિરૂદ્ધ કેટલેક અશે છે, તેટલુ છતા કહેવાનો મુખ્ય ધર્મ ધારૂ છુ કે રાજભક્તિ માટે બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને તે નામદારની કાઉન્સીલે ગ્રન્થને સઘળા દોષથી મુક્ત કીધો છે, ને તે માટે તે નામદારનો ઉપકાર માનવો ઘટિત છે કાઉન્સીલમા આ બાબત રજુ થતા મારા એક અગ્રેજ મિત્રે તત્કાળમા મારી પાસથી

ગ્રન્થના તરજુમાના ફકરા માગ્યા, ને આન ડા૦ હટરને તમાના ફકરા બતાવ્યા આ વિદ્વાન ડાકટરે ગ્રન્થના તકરારી ભાગનુ યથાસ્થિત અવલોકન કરી મારી તરફથી કાઉંસીલમા મજબૂત બાથ ભીડી, ને કાઉંસીલમા મને જે જશ અપાવ્યો છે તે એ સદ્ગુણસપન્ન દેશહાઝઙ્ગ વિદ્વાન ડાક્તરના પ્રતાપ છે કાઉંસીલમા નિવેડો આવ્યા પછી તુરત જ ડાકટર હટરે મને એક અભિવદનને પત્ર એક મિત્ર મારફતે મોકલાવ્યો છે (તા૦ ૨૩ મી અકટોબર ૧૮૮૫) આ પત્રમા ગ્રન્થની સકલના માટે, ઐતિહાસિક અવલોકન માટે ને ગ્રન્થના ઉચા વિચાર માટે મને જે મત આપ્યુ છે તે માટે ડા૦ હટરનો જેટલો પણ ઉપકાર હુ માનુ તેટલો ઓછો છે તેમ જ આન સર ટી ગ્મી હોપ નાઇટ ગ્મી એસ આઇ, જે ગુજરાતી ભાષાના એક અતિ ઘણા વિદ્વાન છે તેઓએ, ગ્રન્થ યથાસ્થિત, અથઇતિ વાચીને જે અભિપ્રાય મારા પર મોકલાવ્યો છે તે પ્રજાને જાણવા યોગ્ય છે આ બનો અગ્રેજ વિદ્વાનોની મારા પ્રત્યે જે લાગણી છે તે માટે તેમનો આભાર કઈ હુ ખાલી શબ્દોથી જ માનુ તેમા વિશેષ મહત્ત્વ જણાતુ નથી.

આ રાજકીય કાદબરી મહાન્ પ્રતાપી લોર્ડ રીપનને અર્પણ કરવામા આવી છે ગ્રન્થપર અણઘટતા, મદાધ ને અજ્ઞાન પુરૂષોથી જે જે ટીકા થયા છે તે ટીકાઓ છતા, ડા૦ હટર તથા આન સર ટી ગ્મી હોપના અભિપ્રાય પછી તેઓએ પોતાનો સતોષ દર્શાવનારો પત્ર મોકલાવ્યો છે, તે માટે તે પ્રતાપી પુરૂષનો મોટા આભાર માનુ છુ (તા૦ ૩ જી નવેંબર ૧૮૮૫) *

---

* ડાક્ટર સર ડબલ્યુ ડબલ્યુ હટર, આન સર ટી સી હોપ નાઇટ સી એસ આઇ નો ને પરમ પૂજ્ય પ્રતાપી લોર્ડ રીપનનો પત્ર આ પ્રસ્તાવનામા દાખલ કરવાની મારી સપૂર્ણ ઇચ્છા છતા તે હુ પાર પાડી શકતો નથી તે માટે અત્યત દિલગીર છુ પૂજ્ય મૂર્તિ લોર્ડ રીપનનો પત્ર ખાનગી હોવાથી તે રહેવા દીધો છે ડાક્ટર હટર તથા સર હોપને મેં પત્ર લખી તેમના તે પત્રો દાખલ કરવાની પરવાનગી મગાવી છે પણ ચાર માસ વિતિ ગયા છતા પણ, કોણ જાણે કેવા એ કારણસર તેનો પ્રતિઉત્તર ફરી વળ્યો નથી પાછો પત્ર મોકલ્યો છે, ને જો તેમની સમ્મતિ આવશે તો કોઈ બીજો પ્રસગ તે ઉત્તમોત્તમ પત્રો માટે ખોલીશ

સર ટી સી હોપે પોતાના વિચાર દર્શાવતા એક વાત મને સૂચવી હતી, કે આ ગ્રન્થમા જે ઐતિહાસિક ભાગ દાખલ કીધો છે તેને માટે ઇતિહાસના જેટલા પૂરાવા હોય તેટલા દાખલ કરવા આ ત્રીજી આવૃત્તિમા તે સૂચનાને અનુસરીને જેટલી બની શકી છે તેટલી નોટ આપી છે

આ રાજકીય કાદંબરીનુ અંગ્રેજી ભાષાંતર તૈયાર થયુ છે, ને ઇંગ્લંડના એક જાણીતા પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરનારને ત્યા મોકલવામા આવ્યુ છે ક્યારે છપાઇને તૈયાર થશે તે હુ કહી શકતો નથી, પણ બનતી ઉતાવળે પ્રકટ થાય તેવો મારો પ્રયત્ન જારી છે ગુજરાતી ભાષાથી અજાણ તેવા અંગ્રેજ ગૃહસ્થોને આ ગ્રંથ માટે, સ્વરાજસ્નેહના યોગે અપૂર્વભક્તિભાવ, ગ્રંથની જનેતાને બદલે તેની શોકોએ મિથ્યાપ્રસવ-વેદના પ્રદર્શિત કરવા માટે, સ્વઅંગમા સંતાપ વ્યાપેલો તે ગુપ્ત રાખી દંભિપણુ દર્શાવતા શરીરકંપ ને હૃદયભંગ થયેલા જણાવે છે, તેમનુ મિથ્યાપણું, અસત્યતા ને દ્વેષીલાપણુ પ્રત્યક્ષ દર્શન અંગ્રેજી ભાષાંતર દેશે, ને ત્યારે રાજભક્તિના મિથ્યા ડોળઘાલુઓ, પરાર્થી પુરૂષોપર જે અધિકારનુ આવરણ આણે છે તેનો પડદો ઝટ દેતો કે ફાટી જશે મને સંપૂર્ણ આશા છે કે અંગ્રેજી હિંદ અને બ્રિટાનિયાના દર્શન થયાથી પ્રબોધ સમયે મંગળપાઠ કરનારા ભ્રમરો સંતોષાનંદ પ્રદર્શિત કરે છે તેમ સુજ્ઞ પુરૂષો કરશે મરેઠી ભાષાંતર છપાઇને તૈયાર થવા આવ્યુ છે હિન્દુસ્થાનીનુ ભાષાંતર દિલ્લીના આનરરી માજીસ્ત્રેટ સ્વર્ગવાસી લાલા શ્રી નિવાસદાસે કરવાનુ માથાપર લીધુ હતુ, પણ તેમના મરણથી તે અટકી પડ્યુ છે બંગાળીમા એક વિદ્વાનને સોંપવામા આવ્યુ હતુ, પણ કોણ જાણે શા કારણસર તે અટકી પડ્યુ તે જણાયુ નથી, પણ એ બંનો ભાષાન્તર કોઈ પણ પ્રકારે પ્રકટ કરાવવાનો પ્રયત્ન મારા તરફથી કરી, તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ ઘણીક તરફથી આ ગ્રંથની માગણી થવાથી એટલુ તો હુ નિશ્ચિંતપણાથી કહી શકુ છુ કે આ ગ્રંથ પ્રજાને ઘણો પ્રિય થઈ પડ્યો છે, ને તે એટલાજ માટે કે રાજ-ભક્તિ એ શું છે તે એમા અતિ મર્માળી વાણીમા, જેમ કોઈ સુંદરી સૌન્દર્ય દર્શાવવા અડપડીઆળી આંખે ઝીણુ ઝીણું આંખે છે ને તે જેમ વિલાસી, વિનોદી, રસીક જનને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે તેવી રીતે દર્શાવ્યુ છે, જે મજાહ તો રસજ્ઞ ને દેશદાઝજ્ઞ પુરૂષોજ સારી રીતે લઈ શકે તેમ છે, કેમકે એક રસિક કવિ પણ કહે છે કે –

"સક્કરખોરનુ સાકર જીવન, ખરના પ્રાણજ હરે,
ખાર સિંધુનુ માછલડુ તે, મીઠા જળમા મરે"

ગંગાજીનો જન્મ,
સંવત્ ૧૯૪૫

ઈચ્છારામ સૂ. દેશાઈ

ટીકાકાર પ્રત્યે ઉક્તિ

"કથન કહૂ સુણુ કૂકડા, તૂજ હિત કારણુ આજ,
તારે તત્પર નવ થવૂ, રત્ન પરિક્ષા કાજ"

—— o ——

હિન્દ અને બ્રિટાનિયા

નર્મદા નદીની ઉગમણુ બાજુએ દૂર ઊડાણુમા વિધ્યાચળની પેલી કોરે દૃષ્ટિમર્યાદામા પ્રકાશ અને અધકાર વચ્ચે ખૂબ જોસથી યુદ્ધ ચાલે છે વિધ્યાચળના શિખરપર પ્રભાત થયુ આસપાસના ગામડામા પ્રભાત થયુ, અને પર્વતની ટોંચથી તે સપાટ જમીન સુધી સર્વ સ્થળે પ્રભાત થયુ પ્રભાત ઝાડ, જગલ અને ઘરેઘરના ખુણામા પોતાના પૂર દમામમા પ્રકાશ્યુ આકાશમાથી ઘેરાયલા વાદળાઓ વિખરાઇ ગયા અધકારના શત્રુ અને પ્રકાશના દેવતાના દર્શનથી હીમ ઓછુ થયુ અને બરફ પિગળવા લાગ્યુ સ્વચ્છ અને રળિયામણુ આકાશની ખૂબી નીરખી પ્રભુલીલા કૃતિ સબધી આપણુ મન અત્યાનદ પામે છે કુદરતના પુત્રો અધારાના કટ્ટા દુશ્મનના પધારવાથી, પોતપોતાને ઉદ્યમે વળગે છે આકાશના સ્વચ્છ તેજસ્વી પ્રાણીઓ પોતાની અવધી આવી તેથી અથવા પોતાથી મોટા મહાત્માના તેજમા અજાઈ જવાથી, જેમ ગગા પાર્વતી દેવીની બીકે શિવજીની જટામા અદૃષ્ટ રહે છે તેમ અદૃષ્ટ થાય છે જલ જપ્યુ હતુ તેને બદલે સૃષ્ટિના પુત્રો પોતાની હીલચાલ કરતા માલમ પડે છે એ સમયે, પહાડની ખીણમાથી આવતો પક્ષીઓનો ગેબી નાદ અને કુજની લતામાથી આવતો ગણગણાટ કરતો સારગીસૂર, અનહદ નાદ કરતા ઇંદ્રિયોને વધારે રસમય કરે છે

મદમદ પવનની લહર શરીરને સુખદાયી હતી રમણીય ભૂમિપર સફેદ ને લીલો ચિત્રવિચિત્ર ગાલિચો બહાર આપતો હતો ઉગમણુના શાહનશાહે પોતાની સ્વારી આગળ ચલાવી ભયકર લાલ દીવો મીવાદાડીની ટોંચપર ટકી શકયો નહિ શાહનશાહની તરવારથી તેના શત્રુઓ આપોઆપ નાસી ગયા

સૂર્યની સામી બાજુએ ઉડા અખાતને મળવા માટે નર્મદા જોસબધ વહે છે નદીની વચ્ચે બતકો માછલા પકડતા આપણી નજરે પડે છે, ને તે એમ સૂચવે છે કે, "હુ એક તલપે માછલાનો આહાર કરૂ છુ તેમ કાળ તમારો કરશે માટે સાવધતા પકડો" સૂર્યની જમણી બાજુએથી મદમદ આવતો પવન આર્યસ્થાનની સ્વતત્રતા સૂચવે છે

અને વિક્રમ અને ભોજ રાજાના શરણાગત શહેર માટે સૂચના કરે છે, અને કહે છે કે જેને માટે સ્વપ્ન પણ નહીં, એવા એક વાર કહેવાતા જગલી લોકના દાસ અમે થયા છિયે, વખત આવે પાછા મુક્ત પણ થઇશુ અને ન ધારેલાના હાથમા સપડાઇશુ આનુ નામ તે કાળની બલિહારી કુદરતની દેવીની રેંહેંટમાળના ચક્કરમા સર્વ કોઇ આવે છે, અને મૂર્ખ શિવાય કોઈ પોતાને ચિરકાળ અમર કહેવડાવવા શક્તિમત નથી સૌનો નાશ છે

દક્ષણનુ વેરાન બિયાબાન જગલ જુદા જ આકારમા દેખાય છે પૃથ્વિપરની રગબેરગી છાટ રામ અને ફરસરામની અલૌકિક લીલા દાખવે છે જે ભૂમિપર રાજારાણા આરામ કરતા તે ભૂમિ પણ એ જ, અને નિસ્તેજ, સત્વરહિત, કગાલ તે પણ એ જ જમાનો પોતાનુ કામ કર્યો જાય છે જે ચહડે છે તે પડે છે ને પડે છે તે ચહડે છે જેની ચડતી–પડતી નથી તેને સારાનરસાનો અનુભવ થતો નથી સૃષ્ટિનો પૂજનારો અથવા સૃષ્ટિને નિરખનારો જીવ કુદરતની આવી અલૌકિક લીલા નિહાળી જે આનદ ભોગવે છે તે તેજ જાણે છે ઇદ્રની રભા અને મહાસાગરનો અખૂટ ખજાનો તેના મનથી તુચ્છ છે

આકાશપર ઘડીઘડીમા વાદળા ઘેરાઈ આવતા ને ઘડીઘડીમા વિખરાઈ જતા હતા થોડી વારમા આકાશ નિર્મળ થયુ એવામા પર્વતના મધ્યભાગ તરફ એકાએક એક આકૃતિ જણાઈ

તે દેવતાઈ દેખાવનો પડછગ, સિહના ભવાવાળો એક પુરૂષ હતો ગરૂડના જેવુ તેનુ અણિયાળુ નાક રૂડુ, તેજસ્વી ને ઘાટીલુ હતુ તે આજાનુબાહુ હતો તેના ખભા ઉપસેલા હતા, પણ દુ ખની દિલગિરીના ભારે વાકાટેડા નમેલા જેવા દેખાતા હતા આખ વિજળીના જેવી તેજસ્વી હતી, તેમાથી પાણી ગળ્યા કરતુ હતુ તે છતા તે નરમાસથી તથા વિનયથી ભરેલી હતી ગાલ ફુલેલા પણ લગાર છુદાછુદાવાળા હતા મ્હોં મલકાતુ પણ ઉદાસીએ ભરેલુ હતુ મુછ વાકી ને ભરાઉ મરોડદાર હતી મુખારવિન્દ ઉપર પ્રતિભા, પ્રૌઢતા તથા ગભીરતા નજરે પડતી હતી

તેનો પોશાક વીર પુરૂષને યોગ્ય હતો માથે વીર પુરૂષના જેવો લોહોડાનો સુદર ગ્રીસિયન આકૃતિનો ટોપ હતો ને તેનાપર મોરના પીછાની કલગી જેમાના કેટલાક પીછા બેદરકારીથી નિકળી ગયા છે ને કેટલાક પીછા દબાઈ ગયા છે તે પવનની લહરોમા ફરફર ઉડતી

હતી ટોપની આસપાસની કાળી પાટીએ ગાલ ને હડપચીને ઘેરી લીધા હતા, અને ટોપ કપાળપર નીચો આવેલો હતો તેથી તે દેખાતુ નો'તુ, પણ તે વિશાળ હતુ ઘુટણ લગીનો લેંઘારૂપી પાટલૂન પહેરેલો હતો પાટલૂનની ઉભી ચીપ સોનેરી હતી ને નીચેના પાયચા કસબથી ભરેલા હતા, જે વરસાદના પાણીમા ખરડાઇ જવાથી ઝાખ મારતા હતા તેની નીચે સફેદ મેલા મોજા ઉચા પ્રકારના ચઢાવેલા હતા ને મોજાબધમા હિંદુસ્તાનની કારીગિરીનો અજાયબ નમુનો હતો કસબથી ભરેલા મોતીવાળા બૂટ પહેરેલા હતા જે કાદવથી ખરડાયલા હતા, અને જમણા પગનુ બૂટ તદન રાદુ હતુ પણ કળાથી પગ મુકે તો કોઈ પારખી શકતુ નહિ પાટલૂનનો કમરબધ હીરાજડિત હતા, પણ તે સાફ કોઈ દિવસે થયલો જ નો'તો કમરબધની જમણી બાજુએ હીરાજડિત અર્ધો તુટેલો જમૈયો ખોસેલો હતો, જે જાણે ઉઠગી ઉછળી એમ પૂછતો હોય કે, "મારા ઉપયોગનો સમય કયારે આવશે" તેવો દેખાતો હતો

ઉચી કાળી સાટીનનો ઘુટણ લગીનો ડગલો શરીરને ઢાકવાને બસ જણાતો હતો કસબી કામથી તેને શણગારવામા આવ્યો હતો ટુકા ડગલાપર બીજો રોબ કાશમીરી બનાતનો પહેરેલો હતો, જે પગની પેની પણ દેખાવા દેતો નો'તો તેની બાહ્ય, ખભા, પીઠ ને આસપાસ જૂનુ પુરાણુ જરીકામ ભરેલુ હતુ એથી આ પુરૂષ વધારે દિવ્ય અલૌકિક દેખાતો હતો

સૂયના વધારે પ્રકાશવાથી, સુકુમારતા અને કોમળતાને લીધે, પ્રસગોપાત પહાડને પણ ડગમગાવવા સામર્થ્યવાનના મુખપર પ્રસ્વેદના બુદ બધાયા ખીસામાના સફેદ રૂમાલે ટોપને ઉચો ચઢાવી મોં લુછયુ પોતાની પાસેની લાબી ડાગના ટેકાથી નિશ્વાસની હાય મારી તે ઉભો થયો દુ ખની ગમીથી એક પણ ડગલુ ભરવાને તે સમર્થ નહોતો, પણ દૂરની એક ટેકરીપર જવા માટે ધીમેધીમે પોતાનુ પગલુ ઉપાડ્યુ

ત્રણ ચાર ટેકરી તે ઓલઘી ગયો ને પોતાની ધારેલી ટેકરી જેના માથાપર પથ્થરની શિલા અધર ઝઝુમી રહી હતી, જે નીચે બેસનારનુ તાપ કે વરસાદથી રક્ષણ કરતી હતી તે નીચે, ઉત્તર ભણી મુખ રાખી આ આકૃતિ બેઠી.

"અરે, દેશના સ્વદેશાભિમાન ક્યા છે?" આ વીર પુરૂષ મોટે ગભીર અવાજે બોલી ઉઠયો, "દેશદાઝ ને દેશભક્તિનુ શૂન્ય મુકાયુ છે, અહો આર્યો, તમારી શી દશા હતી, શી થઈ છે ને શી થશે તે વિચારો સ્વદેશાભિમાન વિના સ્વતત્રતા નથી ને સ્વદેશાભિમાન વિના અમર નામના નથી કોઇને જ્યારે સ્વદેશાભિમાન નથી ત્યારે હુ કોને અમર કરૂ? ખુશામતિયાને ને આપસ્વાર્થીઓને? પોતાના દેશનુ હિત જુવે નહિ તેવાઓને? નામના મોટા મોટા કાયમા નાણા ભરે, પણ દેશકાજ કશુ કરે નહિ તેવાઓને? અરે ના, એવાઓને હુ અમર કરી શકતો નથી મારા બધુજનો, તમે વિચારો તમારી કેળવણીને એબ લગાડો નહિ, જેબવાળી કરો પણ હાય! ગડુર બિનજોસ્સાવાળી કળવણીના આ પરિણામ છે ભણીગણીને માગ બાધવા આ દુદશાએ પહોંચે એ મારા હૃદયને કટલુ ભેદી નાખે છે? રાજદ્વારી સત્તા કવી ચપળ ને ચચળ છે તેનુ અને સ્વદેશના લાભનુ કોને ભાન છે? પણ કોનામા સ્વદેશહિતનો અકુર છે? જનમડળ ના સ્વદેશકલ્યાણની વાત કરનારને કગાળ ને દુર્બળ નિરખે છે તને તુછકારે છે તુછકારનાર સ્વાર્થી ને એકલપેટાઓ છે આવા એકલપેટા, જુજ એકલપેટાઓથી જ દેશનુ અનહિત થાય છે હિમ્મતરહિત બાયલાઓ સત્યાગ્રે યુદ્ધ કરતા ડરે છે! શાને માટ ડરવુ? સ્વદેશનુ કલ્યાણ કમ ન કરવુ? નિડર સત્ય સાહસ કમ ન હોરવુ? વાજબી દાદ કમ ન મેળવવી? પણ જ્યા હિમ્મતના સાસા, જ્યા સ્વાર્થી કમો ત્યા દેશોન્નતિ થાય જ નહિ, ત્યા દેશની સ્વતત્રતા સચવાય જ નહિ છૂટાપણાના લાભ મળે જ નહિ રે, મારા બધુજનો, એ મારા જીગરના સ્નેહીઓ, તમે સ્વતત્ર સુખ નહિજ નિરખવાના? તમારે માટે મારો અતરાત્મા કલ્પાત કરે છે તમે વિચારો, તમે સમજો અરે! આય ભારતજનની, તુ ક્યા છે? મારૂ મન તો બેબાકળુ થયુ છે માટે મને શાતિ થાય તેમ કર અને મારા બધુને કઈ બોધ દે"

ભરતખડના ઇષ્ટદેવે વિનતિ લક્ષમા લીધી પવતમા એક મોટા કડાકા સાથ વિજળીનો પ્રકાશ ને મેઘગજના થયા શેષનાગે પોતાનુ શિર ડોલાવ્યુ નર્મદા નદિના પાણીનો પ્રવાહ અતિશય જોશથી ઉછળ્યો, અને પાણીપર ફીણના ગોટા ફરી વળ્યા પર્વત મધ્યમાથી ફાટયો ઝળહળતા તેજના પ્રકાશ સાથ મહા જોરાવર પશુપતિ વાઘ બહાર નિકળ્યો

તેનાપર સ્વરૂપ સૌંદર્યયુક્ત, દિવ્ય કાંતિમાન, અદ્ભુત શક્તિની એક દેવી બિરાજેલી હતી. વાઘે બાહાર આવતા સાથ એક મોટી ગર્જના કીધી, જેના પ્રત્યાઘાતથી આખું વન ગાજી રહ્યું.

આ આકૃતિ દિવ્ય કાંતિમાન અને બુદ્ધિમાન જણાતી હતી. તે શરીરે મધ્યમ કદની ને મજબુત બાંધાની હતી. તેણીએ શાંતિકાળમાં અતિશય મોજમજાહ ને એશઆરામ ભોગવેલા. તેમ યુદ્ધકાળે રણ-સંગ્રામમાં કારી જખમો ખમેલા. તેનું લોહી વહેવાથી ઉત્પન્ન થયલી નબળાઈ તેના મુખારવિન્દપર છાઈ રહી હતી. ચેહેરો આછો પીળાસ પડતો હતો, ને તેમાં કોમળતા, નમ્રતા ને પ્રકાશમય ખુબસુરતી બહાર પડતી હતી. નિરાશા અને ક્રોધ, સંશય અને દિલશોચ, ઈર્ષા અને શત્રુમૈત્રી, એ વિગેરે બીજા સાધારણ વિકારો સાધારણ પ્રાણી કરતા ઘણાજ જુદા પ્રકારના હતા. તે વિકારો નરમ, માયાળુ, માનમગ્ન-ભાવાળા અને બુદ્ધિને પ્રકાશદાયક હતા, ધર્માભિમાન તેની રગેરગમાં પસરેલું હતું. મુખમુદ્રા ભવિષ્યને માટે ઘણી ચિન્તાતુર હતી, જેથી તે બેબાકળા જેવી લાગતી હતી. તેની ચોગરદમ ફરતી કાળી મોટી આંખો, વર્ષોનાવર્ષો થયાં જે ફેરફાર પોતાના મ્હો આગળ થયા છે તેની યાદદાસ્તને તાજી કરનારી ને ભવિષ્યમાં હવે શું શું બનનાર છે તેને માટે ઘણી સંકોપ ને આરક્ત, પણ તે સાથ આશા વગરની ફરિયાદ ઉઠાવતી પ્રકાશ મારતી હતી. આંખમાંનું દિવ્ય તેજ એટલું ગરમ હતું કે તે જાણે હમણાં પોતાના મનુષ્ય શત્રુને બાળી ભસ્મ કરી દેશે. તેના શિરના લાંબા શ્યામ વળદાર ગુચ્છા છેક પગની પેની સુધી પહોંચેલા હતા, તે જમીનને અડકી તેને સાફ કરતા, જથર-પથર આસપાસ વિખરાઈ પડેલા અને વેરજવાળા ને દુઃખ દર્શાવ-નારા વહેતા બાષ્પબિંદુથી તથા કીર્તિના રણમાં ખમેલા ઘામાંથી વહેલ લોહીથી તરબોળ થયલા હતા. સોનું, હીરા, માણેક, મોતીના સંખ્યા-બંધ અલંકારો અંગના દરેક ભાગપર ધારણ કરેલા હતા. આમાંના કેટલાક અલંકારના ખાનાઓમાંથી કોઈ તેના જાણીતા શત્રુએ તરત જ બળાત્કારથી જવાહીર ખેંચી લીધેલા, તેથી તે ભાગો ઘણા એબિયલ દેખાતા હતા. તેનો જવાહીરવાળો કાચોળી ઝભ્ભો—બખતર જેની કોર ચીનના દરિયામાં તથા મનારના અખાતમાં પાકેલા મોતીથી ભરેલી હતી તે, કાદવથી ને લોહીથી ખરડાયલો ને ભીંજાયલો હતો. *ઝભ્ભામાં

કેટલેક ઠેકાણે નાનામોટા ગાબડા પડેલા હતા આ ગાબડાઓમાથી તેના શરીરના કેટલાક ભાગો જે શોહોરાયલા ને ઘવાયલા હતા ને જેમાથી લોહી સદાકાળ ઝરપતુ ને વખતે વખતે ટપકતુ હતુ તે દેખાતા હતા તેના ગળાના અમૂલ્ય મોતનહારની શેરો તૂટેલી લટકતી હતી આથી જોનાર તરત પારખી શકતો હતો કે તેપર દુશ્મનનો હાથ તાજો જ પડેલો છે તેણે જમણા હાથમા સુન્ને રસેલુ ખડ્ગ પકડેલુ હતુ ડાબા ખભા પછાડી ભાથા સાથ તીરકામઠા હતા તોપના ગોળાથી તુટેલી કાચબા–ગેંડાની ઢાલ જેના મોગરા તદન ઢીલાઢબ થઈ ગયા હતા તે તેના ડાબા ખભાની ડાબી બાજુએ લટકતી હતી મસ્તકપર મોગરાના કરમાયલા ફુલનો મુગટ અવ્યવસ્થિત હાલતમા પહેરેલો હતો, જે જાણે મશ્કરીમા પહેરેલો હોય એવો દેખાતો હતા

તેનો પશુસાથી જગલી હતો, તોપણ તેની આકૃતિ બગાળી ચટાપટાવાળા વાઘના જેવી હતી તે પોતાની શેઠાણીની માફક લડાઈમા ઘવાયલો હતો, તેથી સહજ નબળો હતો તેણે ખમેલા ઘા જેમાના કેટલાક ઘા, તેમા મુખ્યત્વ કરીને કપાળનો ગોળીનો ઘા હજી પણ રૂઝાયા વગર સબડ્યા કરતો હતો

આ સ્થિતિ ને પોષાકમા ભરતખડની મહારાણી, જેનુ નામ હિન્દ હતુ તે પોતાના પુત્ર પાસે આવી, મામી આકૃતિ જેનુ નામ દેશહિત છે તેણે દેવીને નિરખી શિર નીચુ નમાવી પ્રણામ કીધા

“વિના અપરાધની શાપિત દેવી મા, તારી આ શી અવસ્થા છે!” દેશહિતે કહ્યુ, “દાશરથી રામ, પરશુરામ ને બળરામ, વ્યાસ, વાલ્મિક ને ગૌતમ કૃષ્ણ, અર્જુન ને ભીષ્મે પૂજ્ય પ્રમાણેલી દેવી, તારી આ સ્થિતિ કેવી સતાપજનક છે? ભૂમિના અમરદુર્ગપર જયધ્વજ ફડફડ પવનમા ઉડતા, જે ભૂમિના દર્શન માટે દેવદનુજ વારવાર આવતા હતા, જે ભૂમિ ઉપર ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ ને શાલિવાહને એક ચક્રે રાજ કરેલા, જે ભૂમિપર સદાકાળ વિજયવિજયનો હર્ષનાદ થતો અને જે ભૂમિની દેવી બીજા સર્વ દેશોની મહારાણી તરીકે બિરાજતી એવી ઓ મહાદેવી, તુ આજ વહેતા લોહીએ, નિસ્તેજ વદને આમ રખડે, એ શુ થોડુ દયામણુ છે? તે પૂર્વના રગ ક્યા ગયા? ક્યા ગઈ તે પૂર્વની રિદ્ધિ, સિદ્ધિ સમૃદ્ધિ? ક્યા ગયુ તે પ્રેમશૌર્ય? તે યુદ્ધરગ ક્યા છે? તે આનદકાળ ક્યા છે? વેપારની તે તેજી ક્યા છે? ક્યા છે તે સચ્ચિ-

હાનદમા મગ્નમસ્ત મહારૂષિઓ ને યુદ્ધમસ્ત ક્ષત્રિ વીરો? કયા છે ત રાજ્યના રગરાગ? અરે તે સ્વતત્રતા કયા ગઈ? સ્વતત્રતા, સમાનતા ને મિત્રતાના નિયમો કયા ગયા? સૂર્ય ને ચદ્ર તો તેજ પ્રકાશે છે, વાયુ પણ તેજ વાય છે ને રત્નાગરની લહરીઓ પણ તેવી જ આવે છે ”

“તે સર્વ બ્રિટાનિયા પાસે છે,” મહારાણી હિન્દ બોલ્યા, “મારા પ્રિય પુત્ર, મારા બાધવ, તે સઘળુ બ્રિટાનિયાએ લઈ લીધુ છે તેણે સર્વને નિરાધાર ને આશાભગ કીધા છે એટલુ છતા તે ગુમાન ધરાવે છે કે, મેં હિદના પુત્રોને આભારી કીધા છે આભારી કીધા છે! કેવા પ્રકારે? કેળવણી આપી વિર્યહીન બનાવી દીધા, સદા સતોષમા મહાલવાની શિક્ષા આપી, અમે તમારૂ રક્ષણ કરીશુ માટે અસ્ત્રશસ્ત્રની તમારે જરૂર નથી, એમ કહીતે લઈ લીધા, સૈન્યવર્ગમા આર્યસ્થાનીઓ તો જાણે લાયકજ નથી એમ ધારી તેને તાલીમ આપતીજ નથી વોલનટિયર કોર, કે જે સર્વને માટે ખુલ્લુ હોવુ જોઇએ તેમા દાખલ કરવા નિયમનો બાધ બતાવ્યો, દેશી રાજ રાખ્યા, પણ તે નહિ જેવા કરી દીધા, વિલાયતથી અગ્ન્યાસ્ત્ર મગાવવા દીધા, પણ તે આવ્યા પછી, તમારે તેનો શો ઉપયોગ કરવો છે, અમે તમારા રક્ષણકર્તા કેવા સામર્થ્યવાન છિયે એમ સમજાવી છિનવી લીધા, પાછા આપ્યા નહિ ને બીજા શસ્ત્ર ઓછા કરાવ્યા સત્ય ને યશસ્વી કોલથી બધાયા, પણ તેપર પાણી ફેરવવાની રૂચિ કરી પાણી ફેરવ્યુ, પણ દેશી રાજ્યોના સૈન્યોનો નાશ કરવાની છુપી ઇચ્છા દર્શાવી, પોતાના પુત્રોનુ રૂડુ ઇચ્છયુ સિવિલ સરવિસના હક્ક સાચવવા તારા બાધવો પૂરેપૂરા લાયક છે તે છતા તેમા ન દાખલ કરવાને આડકતરા ઉલટા માર્ગો લીધા, જેથી માત્ર મારા પુત્રોને હક્ક મળતા નથી, ને માત્ર બ્રિટાનિયાના પુત્રોજ તેના ભોકતા ગણાય છે મારા પુત્રોને મનુષ્ય પ્રાણીમાથી રદ કીધા, કેમકે સ્વતત્ર હક્ક વિના સ્વદેશાભિમાન નહિ અને સ્વદેશાભિમાન વિના મનુષ્યજ નહિ, એવા હક્ક આપવા માટે ચોખ્ખા ને મોકળા રસ્તા બતાવી દીધા કે તે ભોગવવા તમે નાલાયક છો પેટભરા માન્ચેસ્ટર માટે કાપડ–રૂપર એની કડવી લોભી નિધા ગઈ ને જ્યારે આ દેશ પાયમાલ છે ત્યારે વધારે પાયમાલ કરવા માન્ચેસ્ટરને આયાત જગાતની છૂટ આપી વેપારની છૂટના ખા થઈ પડ્યા. પ્રિય દેશહિત, તુ રડ ના જો કે તેણે તો તારા એવા એવા તમામ હક્કપર તરાપ મારી છે દેશી છાપો જે

સ્વતન્ત્રતાથી અત્ય ફરિયાદ ઉઠાવતો તેને, એક બે નાદાનોની હુલ્લડાઈ માટે જડમૂળથી મારી નાખ્યો વેપારને આબાદ કરવાને બહાને બરબાદ કીધો દેશી હુન્નર ને દેશી ઉદ્યમને રડતાકકળતા કરી દીધા તું કહે છે કે તારા બધુઓમા સ્વદેશાભિમાન નથી ને તેઓ માત્ર નામના કર્યા કર્મપર મોહી જાય છે તે સત્ય છે, પણ શુ બ્રિટાનિયાના વિજયી યોદ્ધાઓ એવુ જ ગુમાન ધરાવે છે કે અમારો પરાજય નથી? જો તેઓના મનમા એમ હોય તો તેવી નાદાની ભરેલી વાત તે કેમ સાખે છે? તે તેમને કેમ બોધ દેતી નથી?"

દેશહિતે કહ્યુ "પણ મારા બધુઓ કેવા ને કેટલા જડ છે તેમને ઓ મા, તુ કેમ શિખામણ આપતી નથી? હુ બધુ સમજુ છુ કે બ્રિટાનિયાએ પોતાની શક્તિ ઘણી વધારી દીધી છે, પણ તારા પુત્રો અક્કલશૂન્ય છે ત્યારે કેની? બ્રિટાનિયાનો પ્રથમનો બોધ ને અભય વચન કેવા હતા તેપર તારા પુત્રો કેમ બોલતા નથી? "તમારો દેશ દીનહીન અવસ્થામા છે તેમાથી અમે તારીશુ, સત્ય ન્યાય ને અદલ ઇનસાફ કરીશુ, વાઘ બકરી એક ઓવારે પાણી પીશે, દેશસમૃદ્ધિ ને વેપાર કળા ઘણી વધશે, શત્રુથી રક્ષણ કરીશુ, ઝાઝો જુલમ પડશે નહિ, જે કરોના ભોગ હમણા તમો થઈ પડેલા છો તેમાથી ઉગારીશુ" ઇત્યાદિ તેનુ બોલ્યુ અબોલ્યુ થયુ તોપણ તારા પુત્રો કેમ સમજતા નથી? એક નવા કામમા પોતાની નામરજી હોય તો તેનો પોકાર, સખતમા સખત પોકાર ઉઠાવે તો તે કેમ ન અટકે? બ્રિટાનિયાને જાતેજાત કેમ વિનતિ કરતા નથી? પણ તેઓ તો પોતાનુ ભાન ભૂલી ગયા છે તેઓ નવુ તો હમણા શીખનાર નથી તો ખેર, પણ માન્ચેસ્ટરનો જ દાખલો "ચર્ચા ચલાવવી ને લાભ સાચવવો" તે કેમ ભૂલી જાય છે? છતી અક્કલે કેમ મૂર્ખ બને છે? તેઓ ઉચ્ચ તુખ્મ અને ઉચ્ચ પાણીના છે, અને દેશના કલ્યાણમા જ સ્વકલ્યાણ છે એમ સમજે છે તે છતા દેશકલ્યાણ કારણે કેમ કાળજી રાખતા નથી? માતુશ્રી, તેમને જણાવ કે યૂરોપિયનો ઉચ્ચા સુખના ભોક્તા થયા છે તે કાંઈ તેઓની વજ્રની અક્કલને લીધે નથી"

મહાદેવીએ ગભીરપણે પ્રતિઉત્તર આપ્યુ "પુત્ર, તારા બાધવોનો દોષ ના બોલ, ના બોલ તેઓ સઘળુ ઘણી સારી રીતે સમજે છે તેઓ બુદ્ધિહીન નથી તેઓ જાણે છે કે યૂરોપિયનોના માથા વજ્રના નથી.

એક જ પ્રભૂએ આપણને ને તેમને સરજાવેલા છે પણ તેઓ તો વસુ વિનાના પશુ છે, સાધન વગર બલહીન છે સાધન વિનાનો શૂરો શુ કરે? સાધન વિનાનો અર્જુન શુ કરે? ને સાધન વિનાનો વેલિંગ્ટનને રડાવનાર ને યૂરોપને ધ્રુજાવનાર નિડર સાહસિક નેપોલિયન પણ શુ કરે? પણ આપણે કઈ હાલ તેનુ કામ નથી નેપોલિયન, અર્જુન, કૃષ્ણ તેના કાળમા પરમ યશદાયક કર્મો કરી ગયા છે, તેવા પરાક્રમ કરવાનો આ સમય નથી તેવુ કરવાનો સમય ઘણો દૂર છે તેવો વખત આવશે જે વખતના પજાની ખરીતળે આર્યસ્થાનનુ નસીબ દબાયુ છે તે ખરીને વખત ઊંચી કરશે જ, ત્યારે મારા પુત્રો કેવા પરાક્રમ કરી વિજયવિજયના જયશ્રી રગ દર્શાવશે તે હુ ને તુ તો નિરખીશુ જ, પણ સ્વતત્ર હક્કરહિત પશુતુલ્ય બનેલા છે તેમને યોગ્ય હક્ક આપવામા આવે તો કેવુ સારૂ! તેઓ નિમકહરામ થાય એવા નથી જ્યારે બીજી પ્રજાઓ રાજકાજમા પ્રસગોપાત માથુ મારી જય દર્શાવે ત્યારે મારા પુત્રો એક રાસે ગોવાળાની પેઠે હકારાય, દોરાય કે કુતરાની પેઠે લાકડીના સપાટા ખાય! હાય! એ તો એકે સામટા આખી પ્રજાપર વેરના ઉભરા લેવાય છે! એટલા માટે કે કોઇ વાર તે માથુ ઊંચકવા સામર્થ્યવાન થાય જ નહિં કેવુ નિદિત કર્મ! કદાચિત્ મારા પુત્રો રાજકાજમા આગળ પડતા થાય તો બ્રિટાનિયાને ધોકો પહોંચે એવુ તે સમજે છે જો તે એમ સમજતી હોય તો તેની કેવી નાદાની! એથી શુ મારા પુત્રો વધારે નિમકહલાલ રહેશે? ના, તે તો ઉલટા વૈરમય દૃષ્ટિએ જોશે પણ આગ્લભૌમવાસી યોગ્ય આર્યને હક્કદાન કરવાથી પોતાની વશપરપરાની અખડ કીર્તિને ઝાખ લગાડશે નહી સ્વતત્રતા ન આપી બાયલા બનાવવામા બ્રિટાનિયા શુ જવામર્દી સમજે છે? એથી તો તેની અક્કલ ને શક્તિ માટે હલકો વિચાર આવે છે સ્વતંત્રતા આપવી ને પછી સર્વોપરી સત્તા રાખવી, તેજ સર્વોપરી સત્તા ને તેજ મર્દાઈ ને તેજ વિજય રાજકાજમા પ્રવિણ થવા માટે સ્વતત્રતાના સર્વે હક્કો આપવા જોઇએ નીતિનો એવો એક પણ નિયમ નથી કે જેથી સરખી પ્રજાને પોતાના જેવા હક્ક ન આપી શકાય ”

આ બોલવાને અતે સૃષ્ટિનો રગ બદલાઈ ગયો આકાશપર વાદળાઓ એક પછી એક ચઢી આવ્યા સૂર્ય દેખાતો બધ થયો ચોમેર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો પર્વતને થોડે દૂરથી જાણે ફીરસ્તો વાસળી વજા-

ડતો હોય તેવો મધુર સાદ કાનને અથડાવા લાગ્યો આવો સાદ ત્યાં કોઈ કાને સભળાયો નો'તો પવનનો સુસવાટ આવવા માડ્યો ને મેઘરાજાની સ્વારીના ચિહ્ન માલમ પડ્યા, પણ એક બુદ પડ્યુ નહિ હિન્દ ને સ્વદેશહિત ટગરટગર આસપાસ જોવા લાગ્યા તેમણે નિર્ભયપણે શસ્ત્ર સજ્યા એવામા નદીના મધ્ય ભાગમાથી એક વિક્રાળ સિંહ ગર્જના કરતો નીકળતો માલમ પડ્યો તે પોતાપર સ્વારી કરેલી દેવી શાહુનશાહજાદીને લઈને બહાર મેદાનમા આવ્યો, અને દૂર પોતાના જેવુ અદ્ભૂત પ્રાણીને જોઈ પોતાની શક્તિ બતાવવા એક પછી બીજી મેઘગર્જના કરી વાદળા પાછા વિખરાઈ ગયા ને સૂર્ય પૂર દમામમા પ્રકાશવા માડ્યો

આ નવી આકૃતિ હિદના જેવી હતી તે સ્ત્રીનુ રૂપ કદમા ઊંચુ ને પુરૂષાતનવાળુ હતુ તેના ખુબસુરત રતાસ પડતા વાળ, તામ્રરગી મ્હોંડાની ખિલતી બાજુએ ઢકાયલા હતા, અને મુખારવિન્દની જે બાજુ નિમાળાથી ખુલ્લી હતી તેનો રગ ઈટના ભુકાની રતાસ કરતા ઉતરતો હતો, ચેહેરો ખુબસુરત, દિવ્ય અને મરદાનગીવાળો, આખો ભૂરી, સ્વચ્છ, ઠડી ને ઊડી નિદ્રા પહોચાડે તેવી, મ્હોડુ ખૂણામાથી બેસી ગયલુ, પણ વાકુ ફેરવે તો જાણે હસમુખુ હોય તેવુ જણાતુ હતુ, દાઢ, દેખાવે ભારે, નક્કર ને પશ્ચાત્તાપવાળી હતી આટલુ છતા ડટાળો આપે એવી ખાશિયત તેના આખા મ્હોડાપર છવાઈ હતી અને સૂક્ષ્મ નજરથી જોતા આવી આકૃતિમા આવા ચિહ્ન સભવિત છે એવુ આખને પ્રત્યક્ષ માલમ પડતુ ને અતરમા અસર કરતુ હતુ તેનુ મ્હોડુ બડબડતુ ને હાથમા ચળવળાટ ઘણો જણાતો હતો, અને રીઝવુ ને ખીજવુ એ ચિહ્ન સાધારણ કપાળ ને મોંપર પ્રકાશિત હતા

આ સ્વરૂપ સૌદર્યવાન આકૃતિનો પોશાક તેના દેખાવના જેવો અજાયબ હતો મસ્તકે ગ્રીસિયન ટોપ ધારણ કરેલો હતો, પણ તે તેના મસ્તકને કેટલીક રીતે લાયક નો'તો શરીરપર લોહી જેવો રાતો ઝભ્ભો પહેરેલો હતો, ને તેને છાપેલા અક્ષરના ચામડાના પટાથી બાધેલો હતો તેની કમ્મરમા નાની હાથમા રાખવાની રાઈફલ કૅનન ખોસેલી હતી, જેથી તેને ઉઠતા બેસતા ટેકાવ મળતો હતો, તેની એક બાજુએ હાથે ઉપાડી શકાય એવુ "સ્ટીમ એન્જીન" તથા ધર્મ પુસ્તક (બાઇબલ) "યમપાશ" દોરડાથી ટાગેલા હતા, તે દોરડુ જાણે કોઈ ફાસી દેનાર માણસનુ હોય એવો વસવસો મનમા ઉત્પન્ન કરતુ હતુ ડાબા હાથના

ખભા અદર પાચપચીસ પાકી રૂની ગાસડીઓ તથા તેટલા જ ભરતર બીડના કકડા બાધેલા હતા, અને તેજ હાથમા દૃષ્ટિને હેબકાવી નાખે એવી કદાવર ગોળ ઢાલ જેપર સફેદ બરફ જેવા રગ સાથે ભુરુ અને લાલ ક્રૂસ ચિતરેલુ હતુ તે બહાદુરીથી પકડેલી હતી તેના મુખમાનો શ્વાસ "લીક" જાતના છોડવાનો આહાર કરવાથી ઘણી દુર્ગંધ મારતો હતો, અને મ્હોંના ખૂણામા થુવેરીયાના કાટાની એક ડાલી લટકાવેલી હતી તેના જમણા હાથમા એક ત્રિશૂળ હતુ જેની અણીપર વાયુમા હળમળી રહેલી દોરીએ બેફીકરાઇથી એક મુગટ આન્દોલન કરતો હતો તેનુ વાહન એક વિચિત્ર પ્રકારનુ પ્રાણી હતુ, જેની ખરી ખાશિયતનો નિર્ણય ભાગ્યેજ થઈ શકે, કેમકે તેનુ શરીર ચિત્તા વાઘના જેવુ, તેનુ મસ્તક નેપાળી કુતરા જેવુ અને તેની ગરદનની આસપાસ સિહની યાળ વિટલાઈ હતી, તે યાળ તાલ પડેલા મસ્તકને ઢાકવા માટે જાણે કૂદરતીજ હોય તેવી બેસાડેલી દિસતી હતી આ પ્રાણી હાલતા ચાલતા કુદતુ વચ્ચે વચ્ચે અટકી જતુ ને પછી ઘણી લાબી ગર્જના કરતુ વળી જેમ બિલાડી ઉદર જોડે રમવાને જમીન પર પડી જાય તેમ પોતાની શેઠાણીના હાથમા ઉનના કપડાથી ઢકાયલી મોરચગ ઘડી પળે બજાવવા મડી જતુ જ્યારેજ્યારે એ પ્રાણી પડી જતુ હતુ ને મોરચગને આથડતુ હતુ ત્યારેત્યારે તેના વિચિત્ર ચકચૂર તારો પૂર્વ પરપરાનો શોકદાયક રાગડો કહાડી તાન મારતા, અને કવચિત તેમાનો એકાદ તાર ઉડીને, તુટીને તેના મોપર ઘા કરતો હતો ત્યારે તે, તે વાજીત્રને અતિશય ગુસ્સે થઈ કડવાસથી, વેરમય દૃષ્ટિએ પઝા મારતુ તથા કરડતુ હતુ

પ્રિય વાચનારને આ આકૃતિ કોણ હતી તે કહેવાની જરૂર નથી તેના સ્વરૂપ વર્ણનથી તે કોણ છે તે જાણ્યામા આવ્યુ હશે

મેદાન પડતા સિહે વાઘને જોયો, અને પોતાના પગલા તેની તરફ કીધા વાઘ પણ તત્પર થઈ દૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો તેણે ચચળતાથી નિહાળતા કેળવાયલી કુશળ બુદ્ધિયે તથા પ્રપચવૃત્તિયે અલિપ્ત સિંહને પોતાની સામા તાકતો જોયો તેવા જ પ્રકારનુ સન્માન આપવા તે પણ તૈયાર હતો પાયમાલીમા તે હઠે તેવો નો'તો પોતાના ગર્વિષ્ટ પ્રતિસ્પર્ધીને જોતા જ તેના જેવી લાબી વિકરાળ ગર્જના કરી તેનો આદરસત્કાર કીધો, અને નીચી ગર્દને તેની સામા ગયો.

વાઘની શેઠાણી પણ સદા શાંતિકાળમાં આળસુ ને નિસ્તેજ છતાં, યુદ્ધસમય સમીપ નિરખી પ્રચંડ વિકરાળ શૌર્યભર્યારૂપે પ્રકાશી ચતુરાં યુદ્ધ માટે ચપળ થઈ નિરૂપયોગી શસ્ત્રો બાજુએ ફેંકી દીધાં, અને તૂટેલું બખતર અંગમાંથી કહાડી નાખ્યું બ્રિટાનિયા(જે નવી આવનાર આકૃતિનું નામ છે તે)ની ઢાલ અને ત્રિશૂળ ઘણાં ભયંકર ને બળવાન હતાં અને યુદ્ધમાં હમેશ તેનેજ વિજય મળતો હતો, તોપણ હિન્દ મહાદેવીની આ વેળાની કાંતિ ને શૌર્યભર્યારૂપે પ્રકાશવું, ને જીવપર આવેલી હિંમત, યાહોમ કરી કૂદી પડવું, મરવું યા મારવું એવો અચળ ટેકાવ જોઈ કાર્તિકસ્વામી કોને વિજય અપાવશે એ શંકાભરેલું થઈ પડ્યું

પણ આ વેળા બ્રિટાનિયા પ્રૌઢ પુરૂષનો ગર્વ ધરી શાન્ત રહી તે પ્રતિપક્ષીની કુળમોટપ ને શક્તિ ને કીર્તિમય કર્મો સ્મરણમાં લાવી, હુંપદથી છલકાઈ ગઈ નહિ તેણીએ પ્રપંચ વિજય મેળવ્યો પોતાની મુખમુદ્રામાં પોતાનો સઘળો જુસ્સો છુપાવ્યો તે આવીને સ્વસ્થતાથી ઉભી, ને માત્ર સ્વરક્ષણાર્થેજ શસ્ત્ર ઉંચકશે, પણ સામી થનાર નથી એવું બતાવી મુખડું મલકાવ્યું, ને જણાવ્યું કે અપમાન કે શસ્ત્રઘા કરવામાં આવશે તો તેનો બદલો લેવા ચૂકશે નહિં

બ્રિટાનિયા થોડી વાર તટસ્થ ઉભી રહી તે મનમાં બિહિતી હતી કે રખે મહાદેવી મારૂં અપમાન કરે, પણ હિન્દ દેવીએ તેને કોઠું આપ્યું નહિ

"હું કહું છું કે મહાદેવી–" વાઘ ને સિંહ સામસામા થઈ પડ્યા ને ડોળા ઘૂરકાવતા હતા તે જો વધારે વખત એમના એમ ઉભા રહેશે તો મોટું રમખાણ મચાવ્યા વગર રહેશે નહિ એવું ધારી, બ્રિટાનિયા આખરે કોઇ નિશાળીઓ ઠઠ્ઠાબાજી કરતો, ગમત મેળવવા પતરાજીથી બીજાને ધમકાવે તેવા રોપમાં બોલી ઉઠે તેમ બોલી, "હું કહું છું કે મહાદેવી, અમારા સિંહ સમક્ષથી તારા વાઘને દૂર કર, નહિતર હમણાં—" તુરત તેણીએ પોતાની નાતરસ ખૂની ભૂરી આંખનું કિરણ તેની સામા નાખી પોતાનું ત્રિશૂળ ડાબા હાથમાં જોરથી પકડી ઉંચક્યું ને બદુકડીથી મહાદેવી સામા નિશાન તાકવાનું ડોળ ઘાલ્યું

"નહિતર શું થશે?" હિન્દરાણીએ કશા પણ ડર વગર કરડાકીમાં પ્રતિઉત્તર વાળ્યો, "ગર્વિષ્ટ ઓરત, તું શું સર્વને એક લાકડીએ હાંકે છે કે? રાજ્યમદ ને ધનમદ એટલો ન રાખ, બુદ્ધિમદ ને

સમૃદ્ધિમા છકેલી, મોટમોટાના ગર્વ અતિશય સુદર સ્વરૂપમા શોભ્યા ને ખડિત થયા, તો તુ કોણ હિસાબમા? ચલ આવ, જો મારો હાથ, પછી તારી શૌર્યબુદ્ધિનુ માનગુમાન રાખ" એમ બોલતા સાથ પોતાનો ભાલો કહાડી, મારી એકદમ તેના બખતરના ખૂણાને ચીરી નાખ્યુ, ને આડી વાટે રણચાતુર્યથી અણછતો એવો ધકકો માર્યો કે **સ્વદેશહિતે** પોતાના હાથપર ઝીલી ન લીધી હોત તો બ્રિટાનિયા જમીનપર પડત હિન્દે તુરત પોતાનો ભાલો દૂર ફેંકી દઈ, બ્રિટાનિયાને પોતાની બાથમા લીધી ને કહ્યુ, "આ શૌર્ય ને આજ ચપળતા?" હિન્દે વેરમય શસ્ત્ર ફેકયુ નહોતુ, તેથી બ્રિટાનિયાને કશી ઇજા થઈ નહી, પણ હિન્દની હથિયાર યોજવાની કુશળતા, શૌર્ય ને ચચળતા નિરખી તે મોહિત થઈ રહી બ્રિટાનિયા જેવી સ્વસ્થ ઉભી કે હિન્દે કહ્યુ, "વિજયી પણ બીકણ છોકરી, પારકા બળપર ઘુમી આટલો બધો મદ! કઈ સૈનિક રચના રચી તે વિજય મેળવ્યા? દોલતમદ થઈ તેમા શુ? પ્રપચે વિજયી થઈ તેમા શુ? યુદ્ધકુશળતા દર્શાવવી હોય તો જોજે કોઈ દહાડો મારો હાથ, પણ હમણા—"

"અરે પણ હિન્દ–," એકદમ ચમકીને બ્રિટાનિયાએ તીણો સાદ કહાડ્યો, "પેલા બે મસ્ત પ્રાણીઓને પાછા બોલાવ, નહિતર હમણા–"

"પાછો ફર, પાછો ફર, મારા શૂરવીર બહાદૂર," અપ્રસન્નવદને ઇશ્વરેચ્છાધીન શબ્દો દર્શાવતા મહાદેવીએ કહ્યુ, "પાછો ફર, પ્રિય બાળકા, એ બિનપ્રયોજનનુ ધાધલ ન કર બાવિસતેવિસ વર્ષપર તારા કેવા હાલ થયા હતા તે વિસરી જાય છે? એના નરકાસ્રોએ તને કેવો ઊંડો ગબડાવી દીધો હતો અને તને આશ્રય આપવાને અસત્ય બહાને મને કેટલુ સોસવુ પડ્યુ હતુ? વત્સ, એ મસ્તી હમણા નિરર્થક છે શાન્તિધર ને પ્રભુપર વિશ્વાસ રાખ, જગદબારાણી હમણા આપણા વિરૂદ્ધ વરતે છે અને એણીના તારાનો ઉદય સમય છે"

"એ ચતુરા, તારાના ઉદયની ને સગ્રામદેવીની વિરૂદ્ધતાની વાર્તા ન કર," બ્રિટાનિયાએ ગરમાટથી કહ્યુ અને પોતાના હથિયાર મ્યાન કર્યાં, કેમકે વાઘ પોતાની શેઠાણીની આજ્ઞાને માન આપી દૂર ઉભો રહ્યો હતો, "ચતુરા, તારાના ઉદયની ને જગદબાની વિરૂદ્ધતાની શી વાર્તા કરે છે? તારા પોતાના ગુન્હા ને ઘાતકીપણા માટે પ્રભુને ઠપકો કેમ આપે છે? તુ શુ બોલવા શક્તિમદ છે કે હુ તારી સર્વોપરી

સરદાર ને સત્તામા ચઢતી નથી? તુ શુ મારાથી સગ્રામ મેદાનમા પરાભવ પામી નથી નાઠેલી અને રણક્ષેત્રમા જ્યારે મારો એક પુત્ર જમીનને ભેટેલો ત્યારે તારા દશ કે વીશનો ભોગ નથી આપવો પડ્યો? તુ ગમે તેવી શક્તિવાન છે, પણ મેં તને શુ જેર નથી કીધી? મારૂ સર્વોપરીપદ સ્થાપ્યુ નથી? તને મારા પગતળે ચપાવાનો સમય નથી આણ્યો? અને તારો ઘોર સહાર થતો મેં નથી અટકાવ્યો?"

"જ્યારે સિંહ મરી પરવાર્યા ત્યારે શિયાળવુ મસ્તાન બન્યુ!" પૂર્વવાર્તાનુ સ્મરણ કરી ઠડે કલેજે હિન્દે અવાજ કહાડ્યો, "જ્યારે બકરા, મૃગલા વનમા રહ્યા ત્યારે શિયાળ રાજા થયો અને ત્યારે જ સર્વોપરીપદ સ્થાપ્યુ ને ત્યારે જ ઘોર સહાર થતો અટક્યો! ચલ, બહાદૂર વીરરાજ, ચલ આ સ્થળપર વિશ્રામ કરવો આપણને યોગ્ય નથી, કેમકે તેને વળી અપમાનનો ને બેવફાઈનો ને નિમકહરામીનો આરોપ મુકતા વિલબ લાગશે નહિ તે તો તને સેહેજમા, સત્ય બોલવામા પણ ફિસાદખોર ઠરાવશે એ તો અપદૃષ્ટિ છે"

"માતુશ્રી," સ્વદેશહિતે નીચા નમી કહ્યુ, "તારે એવી બાબતની ચિન્તા રાખવી ન જોઇએ તારે સત્ય માર્ગે વર્તવુ છે તો કોણનો ડર રાખવો જોઇએ? ભુડુ તાકે તેનુ ભુડુ થાય તુ ભલા માટે વર્તે છે ને સત્યની રાહે દોરવાય છે તો શાનો ડર છે? "પ્રભુ અને મારો હક્ક" એ નીતિ તો સ્મરણમાજ રાખવી"

"પ્રિય પુત્ર, તુ જોતો નથી કે એ સબળ છે તેથી આપણી વાજબી દાદને ફિસાદ ને હુલ્લડાઈમા ગણે છે રાજાપ્રજા ઉભયનુ હિત એ કયા ઇચ્છે છે? ચાલ, ચાલ, આ સ્થળપર વધારે થોભવામા આપણી સલામતી નથી," આમ બોલી હિન્દ ચાલવા તત્પર થઈ

"સબુર," બ્રિટાનિયા તિરસ્કાર ભરેલા દેખાવે બોલી, "કોને તુ વનપતિ કહે છે? પેલા છાકટા મનુષ્ય લોહીના તરસ્યા મૈસોરના હૈદરઅલીને? અથવા તેના ધર્માંધ પુત્ર ટીપુ સુલતાનને? અથવા સેન્ટ નિકોલસના ચેલા અગર ચોરોના શાહનશાહ જશવતરાવ હોલકરને અથવા અઢારસો સત્તાવનની તારી શક્તિઓને ને તારા નામને સુધરેલી પ્રજામા જેબવતી (?!) કરનાર ખૂબી–નામજાદા નાનાસાહેબ, તાત્યાટોપી, ફીરોજશાહ, અથવા પેલી ગાડી, ઝનુની, અક્કલશૂન્યા ઝાસીની રાણી લક્ષ્મીબાઇને? વાહ! તારી શક્તિઓ તો અતિ અદ્-

ભૂત! તારા પ્રતાપી વનપતિના કર્મો તો સહુ ઉજમાળા! તેમની બુદ્ધિ શક્તિના જય કેવા સુઘડ ને તેજસ્વી છે! અને તે વાતના સબંધે વ્યવહારપક્ષમા તુ કેવી શોભે છે? હુ તને પુછુ છુ હિન્દ, એ લજામણા નામોનુ સ્મરણ કરતા તને લજ્જા પ્રાપ્ત નથી થતી? શરમ છે એવા વનપતિઓપર! તેઓના કર્મો કેવા કમકમાટ ભરેલા હતા!"

"આરામઘાએ સુતેલા શૂરવીર નરોમાટે અયોગ્ય વચન ના બોલ," જાણે હમણા પોતાના માથાપર કોઇનો અકુશ છેજ નહિં તવા દમામમા હિન્દે કહ્યુ, "તેઓ પોતાના પૂર્વજોની પગથીપર ચાલીને તે પોતાના કાળને અનુસરીને ને પોતાના ઉછળતા લોહીના જુસ્સાને આધીન વર્ત્યા છે એવી કોઈ સ્થિતિમા નિર્બળ પણ ટટાર થયા વગર રહે નહિં, તેમનો સમય હતો, શૌર્યભર્યા, ઉત્સાહી હતા, સ્વતત્રતાના અધીર હતા, ને સર્વત્ર જુલમ પ્રસરેલો હતો તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર સ્વચ્છદે કેમ ન વર્તે? વળી સમયેસમયે દેશાભિમાની જનના જોસ્સા કેમ ન પ્રકાશે? ભવાનીએ જો તેમની તરફેણ ખેંચી હોત તો, હમણા તેમની સામો એકપણ વાકો મખુન કહાડવાની કોણ તાકાદ ધરાવત? પણ તેમને વખતે યારી દીધી નહીં ને સમય ફલિભૂત થયો નહિં લૂટારા દેશ લૂટે તો રાજદ્રોહી ગણાય, પણ વિજયી રાજા જીતાયલા દેશને લૂટે કે લૂટવા દે તો તની કોણ ખામી કહાડી શકે છે? તેને કોણ અપરાધી કહેવા શક્તિમત થાય? પોતપોતાના વિજયે સૌ જણ સર્વોપરી છે બાકી ટીપુ સુલતાનના અગબળ ને તેના વિકરાળ ભયકર મુખ સામા ધસારો કરવાની હિમ્મત કરી શકે એવો સબળ યોદ્ધો તે કાળમા યૂરોપમા અથવા આખી દુનિયામા કોણ હતો? તે મૈસોરના ચિત્તાના શૌર્યભર્યા બળે બે વ્યાઘ્રનો એક સામટો ઘાણ કહાડી નાખ્યો ને તેની આબેહુબ તસવીર આજે તેને ટીપુ વાઘના અમર નામે મશહુર કરે છે તો એવા મહાન્ યોદ્ધામાટે શુ નિંદક વાકય ઉચ્ચારવા જોઇયે? છેલ્લા ત્રણ તારા નમુના છે, મારા નહિં અને તેઓ પણ અસત્યે વર્ત્યા છે એવુ કોણ સાબિત કરી શકયુ? કગાલ સ્થિતિમા આવેલો શક્તિમત પુરૂષ જેનો વાજબી હક્ક વિનાપ્રયોજને, માત્ર ખાઉધરાના વેગે લોર્ડ ડલહાઉસીએ ઓહીયા કીધો ને તેને કશી દાદ મળી નહિં તો તે કેમ સકણો બેશે? મારા બાલકોના વીરજોસ, સ્વતત્ર શૌર્ય તેં યુક્તિયે રુંધી નાખ્યા ત્યારે તેઓએ દગાબાજી ને

ખુનરેજીને માર્ગે ફળ ચખાડ્યા ગુલામ શૂરવીર નિવડે ને વિજય મેળવે ત્યારે તે સાચા ને વફાદાર ગણાય છે, પણ તે વખત તેમનો પાસો અવળો પડ્યો ને–" અને તેણીએ જવામાટે મ્હોડુ ફેરવ્યુ

બ્રિટાનીયા ગર્વિષ્ટ વચને, આશ્ચર્ય ને ખિજવાટ દર્શાવતી તીણે સાદે બોલી, "બેહેન હિન્દ, ત્યારે તુ શુ ફરીથી કહે છે કે ગુલામ, ગુલામ, ખરેખર તારા પુત્રો ગુલામ છે? શામાટે? જ્યારથી મેં તેમને મારા સ્વહસ્તમા લીધા ત્યારથી પૂર્વના નવ્વાબ, રાજા, રાણા, શાહુનશાહો કરતા શુ ઓછી સ્વતત્રતા ભોગવે છે? અને તેમના કલ્યાણને સુખવૃદ્ધિમાટે આટલા આટલા ઉપાયો હુ યોજુ છુ તોપણ, તુ ને તારા પુત્રો, હુ જાણે રૂશિયા જેવી ખરેખરી જુલમગાર છુ ને તારૂ આર્યાવર્ત જાણે બીજુ પોલાડ છે એવુ નિરતર બોલે છે ખચિત, તારા આવા શબ્દબાણથી મારૂ અતર ભેદાઈ જાય છે, ને આટલુ સુખ છતા મને રૂશિયા જેવી જુલમગાર ને ઘાતકી ગણે એ અતિ આશ્ચર્ય પમાડનારૂ છે તારા જવા પહેલા મને એ વિષયનુ સ્પષ્ટીકરણ કૃપા કરીને કર, કેમકે એ મને અતિશય બેચેન કરે છે"

"હુ ધારૂ છુ ક જે બોલાય છે તે સત્ય છે," મલકાતે મુખડે પણ તિરસ્કાર ભરેલા શબ્દે હિન્દ બોલી "હુ ધારૂ છુ કે આ સઘળુ ખરૂ છે, કારણ તુ તારા સ્તોત્રપઠનમા, તારા શાતિના રાજ્યમેલાવડામા, તારા મિશનરીના સમાજમા, તારા રૂ કાતવાવણવાના યત્રમા, તારા શેરના ઉન્મત્ત વાયુમા, તારા અગ્નિરથ ને વિદ્યુદ્યત્રની કીર્તિના ગર્વમા, બર્લિન ટીટીના દેખાતા લાભના મદમા, તારા રાજસભાના બધનમા, તારા ઔદાર્ય, પરાર્થ, પરમાર્થ ને સુધારાના ફાકામા અને તમામ તારી ઓગણિસમી સદીની સાકુતિક કુશળસોદાઇ ને ગડબડી ઠગવિદ્યામા તુ છાકી જઈને ઉપનેત્રે અધ બની છે, આસપાસનો તને કશો વિચાર જ નથી તેં જ્યાસુધી તારૂ પેટ તૃપ્ત થયુ નહિ ત્યાસૂધી લક્ષ્મીદેવીની આરાધના જારીજ રાખી, અને તારી ક્રિશ્ચાનીટિ તો તારા ખાઉધારપણાનુ, એક લપેટપણાનુ એક ખરેખરૂ બોલતુ વાજીત્ર છે, તારી ધારણા તો એવીજ છે કે જ્યાસૂધી કોઇ માણસને ખાવાને ભોજન મળે છે, પહેરવાને વસ્ત્ર (પછી તે ગમેતેવા ફાટાટુટા હોય તો તેની શુ બિસાત?) મળે છે, ને ચોરલૂટારાથી રક્ષણ થવા માટે પોલીસ છે, તો તેને સર્વ પ્રાપ્ત થયુ સમજવુ, તેને બીજા કશાની જરૂર નથી, અને જો એથી વધારેની ઇચ્છા

કરે તો તેને ઉંધે મસ્તકે લટકાવવો જોઇએ! અને વળી તુ એમ પણ સમજે છે કે જ્યાસૂધી પેહેરવાને વસ્ત્ર, ખાવાને અન્ન, રેહેવાને ઘર ને રક્ષણ કરવા પોલીસની આવશ્યકતા છે ત્યાસુધી, જેમ ઐસાકને પૈસામાટે ભોંય-રામા પૂરવામા આવ્યો હતો ને મૂવેલા માણસોના હાડપિંજર બતાવી ભયભીત કરવામા આવ્યો હતો ને પૈસા જ માટે જે અગણિત ભય બતાવવામા આવ્યા હતા, તેવા સઘળા ઉપાયોથી પણ આ મારા પુત્રો પાસેથી દ્રવ્યહરણ કરવુ!! બેવકુફ રક સજ્જન! એ તારી મોટી ભૂલ છે આ તારૂ અજ્ઞાનપણુ ને મનુષ્ય પ્રાણીની સ્વભાવવૃત્તિનુ બિનઅનુ-ભવીપણુ ને આર્યપ્રજાની સ્થિતિ સબધી બિનમાહિતગારી થોડા સમ-યમા નવુ શિખાડશે ત્યારે તને યથાથ જ્ઞાન થશે અને ત્યારે જ તુ જોશે કે રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિ કેમ ચલાવવાથી આબાદીપર પહોંચિયે છીએ ને કેવે માર્ગે દોરાવાથી પાયમાલ થઇએ છીએ તુ રૂશિયાની વાત કરે છે? તારૂ ધારવુ એમ છે કે પૃથ્વિપરની કોઇપણ સરકાર જાણીબુઝીને જીતેલી પ્રજાપર જુલમ કરતી જ નથી ના, અમર ઝરાની પેઠે જુલમ જારી રહે ને અમલદારો સ્વચ્છદે વર્તે ને ઉપરી રાજાઓ તેનાપર ધ્યાન ન પહોંચાડે તો રોમના મહારાજ્યના જેવી તેમની અવસ્થા જલદી થયા વગર રહે નહીં પોલ લોક જે જે જુલમ, રૂશિયા તરફનો, તેના અમ-લદારો તરફનો ખમે છે ને વફાદારીના ડોળથી રૂશિયાની ઝુસરીમા જોડાઈ રહ્યા છે, તે વખત આવે, જેમ બીજા રૂશિયનો ઉઠે છે તેમ ઉઠ્યા વગર રહેશે નહિ પણ એ તો રાજકર્ત્રી ને રાજથતી પ્રજાના જુદા જુદા મતભેદની વાત છે, કે જુલમ પાડવો કિંવા નહિં ને જુલમ પડે તો કેમ વર્તવુ, ને કેટલા જુલમને અધીન થઈ રહેવુ? કેમકે જ્યા-સુધી જીવલેણ શત્રુવટ થાય નહિં ત્યાસુધી પડતી બાજૂ જયવત થાય નહિં જ્યારે અતિશય દુખ પડે ત્યારે જ સુખના સાધન ખોળવા નિકળે જ્યારે અણીની ધીકપર વેરની ખુમારી આવે ત્યારે જ મરવુ કે મારવુ, જીવ આપવો કે જીવ લેવો એવો વિચાર કરી કુદી પડે અને એવી વેળાએ જ ફતેહના ડકા વાજે પોલ લોક જેવી આર્યાવર્તની સ્થિતિ છે કે નહિં તે તુ આજૂબાજૂનો વિચાર કરીને જો તે સાથ આ પણ જો કે, પોલ લોકો કેટલા વફાદાર છે ને આર્યપ્રજા કેટલી છે નહિં કે આર્યપ્રજા અશક્તિને લીધે વફાદાર છે, પણ સત્યમાર્ગે ચાલનારી છે તેથી છે સૈબિરિયાની ખાણમા મોકલી દીધેલા પોતાના બાધવોનું

વેર લેવાનુ પોલ લોક વિસરી ગયા નથી, એ તેનો બહારનો પોશાક જ બતલાવી આપે છે સુખે પેટ ભરવુ ને નિરાતે ઉઘવુ, એ કઈ બ્રિટાનિયા, મનુષ્ય જાતના ઉડામા ઉંડો ને ઉંચામા ઉચો સાર્થક કરનારો હેતુ હોતો નથી તેઓને કઈ કઈ પણ નવિન વસ્તુ જોઇએ જ તેઓને પોતાના દેશને માટે કઇપણ લાગણી ખરીજ તેઓ જડ નથી કે **પરરાજ્યની આણ જુલમથી પણ માને** વખત સઘળુ કરશે ઇતિહાસની પૂર્વ વાર્તાપર ધ્યાન પહોચાડ શુ પેટના ભરવા ખાતર જ લાખો પ્રાણીઓના પ્રાણ ગયા, ધુળમા રગદોળાયા ને ઘોર સહાર થયા છે ? પાડવ કૌરવનુ મહાભારતનુ યુદ્ધ, ગ્રીક લોકોનુ ઇરાન સામાનુ ઘમસાણ, રોમના મહારાજ્યનો પૃથ્વી વિજય, યૂરોપના જગલીઓનુ દક્ષણ તરફ ઉતરી આવવુ, આરબ પ્રજાનુ જગલેજગલ ભટકવુ, જરૂસાલમની દિવાલ તરફ ક્રુઝેડરોના ટોળેટોળા ધસી જવા, પાક મહમદે પોતાની તરવારને મેદાનમા મોકલી દેવી, કાથોલિક અને પ્રોટેસ્ટટ વચ્ચે ઘણા લાબા કાળસુધી ઝઘડો ચાલવો, સને ૧૮૧૪-૧૫ મા ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાકરાજ્ય સામા યૂરોપની સર્વે મોટી શક્તિઓએ ઐક્ય કરવુ ને તેને હરાવવુ, પુરાણપ્રસિદ્ધ ઇટલી ને ગ્રીસનુ પુન સજીવન થઇને ઘુમવુ, ફ્રાન્સ અને જર્મનીએ સહજ બાબતપર મોટી લડાઈ ઉઠાવવી, રૂશિયા અને ટરકીએ ધર્મને નિમિત્તે યુદ્ધ ચલાવવુ, તારે આ દેશમા સર્વોપરીપદ સ્થાપવુ, અગ્નિના વરસાદ વરસાવી, લોહીની નીક વહેવડાવવી તે શા માટે ? એ બધા બનાવો ટુકડા રોટલા ને અગઢાકણ માટે શુ હતા ? ના એલેકઝાડર, સીઝર ને નેપોલિયન, પિહરસ, હાનિબાલ ને સિપિયો, ડરાયસ, લિયોનિદાસ ને પોરસ, દુર્યોધન, અર્જુન ને રામે કકડા રોટલા માટે ધરતી ધ્રૂજાવી લાખો કરોડોના કમોતે પ્રાણ લીધા ? ના, રાજ્યલાભ, કીર્ત્તિ, ધર્માંધપણુ, વૈર, સ્વતત્રતા, પ્રજાની છૂટ, હક્કનુ રક્ષણ, ધર્મને તેજસ્વી કરવો, સ્પર્ધા વિગેરે ઘણાઘણા કારણો છે, એજ મનુષ્ય પ્રાણીના સુકર્મનો વસત છે એમજ થાય છે ને એમજ થયુ છે ને એમજ થશે કાળાતરે તારા હાલના અમીરી મહાલયો, પ્રાર્થનામદિરો, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે સર્વ સમૂળગુ વિસારે પડશે અને જમાનાના કર્મો, જો કે હાલના શાતિબધન, સત્તાતુલાના ને નિર્લોભતાને દાવે અટકેલા છે, તોપણ તે પાછા જેમના તેમ જારી થશે કાળચક્ર ફર્યા કરે છે તે ફર્યાજ કરશે રામરામ પ્રિય ભગિની ”

“શોભ, કુળવતા,” **બ્રિટાનિયા** એકદમ બોલી ઉઠી, “જે બન્યુ ત બન્યુ, જે થયુ તે થયુ નિર્માણકર્ત્તાની ઇચ્છાનુસાર સર્વ થાય

છે શા કારણસર આપણી શત્રુતાને અચળ અમર કરવી જોઇયે? મેં મેળવ્યુ, તે ગુમાવ્યુ દેશી રાજશણગાર રહિત થયા, વિદેશીએ રાજશણગાર મેળવ્યા, સજ્યા ને ઉજમાળા પ્રકાશ્યા પ્રિય બ્હેન, કુશળ જ્ઞાની છતે, વિતર્કાધારે સુઘડતા તજી, મૂજના દોષ સર્વત્ર પ્રસરિત કરે, એ તારા મર્યાદિત મૌન્યને સુદર દાખવી શોભાવશે નહીં તારા પુત્રોને નવા નેત્ર બક્ષી નીતિયુક્ત સભાષણ સભળાવી યુક્તિવાનમા મોહિત કોણે દર્શાવ્યા, તે વિચારી નિરન્તરના વૈરને ખડિત કર ઉદ્ધત સ્વછન્દીપણુ ત્યાગ કર, અને તારા પુત્રોપર રાજધારાનો અમલ કરવામા મને સહાયી થા ચલ આવ, આપણે એક સરખા પ્રેમના આલિંગનથી ભેટી ઐકય કરિયે, ને જગતમા સર્વને પરસ્પરનો સ્નેહ, બધુત્વ યથાન્વિત ચીતરી બતાવી, ઉત્સાહના આવેશમા સપનો જય દાખવી, મહારાજ્યના અમર નામના પ્રકાશતા સ્વરૂપને પૂરેપૂરૂ તેજસ્વી દીપાવીએ ”

“ઐકય કરીએ”? બીજીએ નાતવાન ઝનુને, તીણા સાદે કહ્યુ, “હુ ઐકય કરૂ? તુ મૈત્રીભાવે ઐકય કરવાની વાત મારી આગળ ન કર મારા તારા વચ્ચે કેમ સધિ થાય? રણસગ્રામમા, તારા ઝનુની સુર્ખ શૂરવીરોને હાથે જથાબધ મારા પુત્રોને, જેઓ દુશ્મનનો રસ્તો કટાર ને બાણ ને અનિવાર લોહમય હાથથી સ્વચ્છ કરતા હતા ને જેઓએ ઘણા વખત સૂધી ટકાવ રાખ્યો હતો, પણ આખરે તારા સેતાનિયત ભરેલા શસ્ત્રો બદુક—તોપના ગોળારૂપી અગારાના વરસાદમા બળી ગયા ને કપાઈ મૂવા તેઓને પાછા આપ, મારા શેરમર્દ નેજાબહાદરો, જે તારા બેયોનેટના અચળ કોટ સામા ખરી દૃઢતાથી ટકી રહેતા, ને જેઓનાપર તારા સિપાહીઓએ કાળપુરૂષની માફક ગોળીઓનો માર મારી ધાણ વાળેલો ને યુદ્ધદેવને તેના લોહીથી તૃપ્ત કરેલા તે પાછા આપ, મારી ભૂમિના અમીર ઉમરાવો ને યુવરાજ ને શાહજાદાઓ ભૂખે મરીને અન્ય રાજ્યસ્થાનમા ભટકે છે, કેટલાક મરી ગયા છે, અથવા પોતાની જીદગી, પોતાનો વાજબી હક્ક ખોઇને, દ્રારિદ્રયાવસ્થામા નજરકેદ થઇ ગુજારે છે તે પાછા આપ, તારી અવ્યવસ્થ રાજનીતિના આધારે ને જુલમથી હજારો બલકે લાખો મારા રક બાલકો પાયમાલ થઈ ગયા છે તે પાછા આપ, ડૈલહાઉસીની પોતાની એકલપેટી, રે તુ કેહે છે તેવી માસરક્તાહારી રાજનીતિથી જે

રાજ્યો હોઇયા થયા છે તે પાછા આપ, નિઝામનો વરાડ પ્રાત જે વિનાહકકે તારા હાથમા છે તે પાછો આપ, ન્યાયના ડોળે જેઓને તેં અસત્ય ન્યાય આપ્યો હોય તે સત્ય કર, મલ્હારરાવને જે અયોગ્ય કારણે તેં બદીખાને પૂર્યો છે તેમાથી મુક્ત કર, રાજસૂયજ્ઞમા મોટા રાજાઓને નામના બનાવી દીધા તેમને પૂર્વપદે સ્થાપ, મારી જાહો-ઝલાલીએ પ્રકાશતા શેહેરો, નગરો જેમના કારખાનાના હુન્નરથી આખી દુનિયા હેરતમદ થઈ પ્રશસા કરતી હતી અને જેમણે, અફસોસ! પહેલી તારી વૃત્તિ આ દેશ તરફ ખેંચી, જેમની કીર્ત્તિથી તુ ઝાખી પડી ગઈ, જેમનુ દેખીને તુ શિક્ષણીય થઈ અને હમણા જેમને તુ સ્મશાન સમાન મૌન્ય ધારણ કરેલા જોય છે, જેમના જેવા તારા માન્ચેસ્ટર ને બરમિ-ગહામ આબાદી–ચઢતીની* ટોંચપર પહોંચ્યા છે, તેવા મારા નગરો પાછા આપ, લાર્ડ ક્લૈવ અને વારન હેસ્ટિગ્ઝ મારા પુત્રોના ડાચામાથી જે અનરગળ દોલત હીરા, મોતી, માણેક, સુન્નુ, રૂપુ વિગેરે લઇ ગયા છે તે પાછુ આપ, મારા પુત્રો, જે કારીગરી ને હુન્નર વગર રખડે છે તેમના પોષણના સાધન પાછા આપ, આર્યાવર્તના પહાડ-માથી આજ પચાસ વર્ષ થયા દોલત નામની નદીનો અમર ઝરો, ધોધબધ સપાટાભેર ઇગ્લડ સાગરમા પડે છે અને તે ધોધવો ને પટ હમેશ વધતા જ જાય છે અને જે દ્રવ્યથી મૈસૂરના ચિત્તાનો વધ કરનાર અને વાટરલૂમા વિજય મેળવનારનુ પુતળુ હાઇડપાર્કના ખુણામા ઉભુ કરવામા આવ્યુ છે તે દ્રવ્યનો ધોધવો આ બાજૂએ રેડ, તારી આગલી સરતો કેવા કેવા કસમ ખાઈ કીધી હતી તે યાદ કરી તેને અમલમા લાવ, આ સર્વ તુ પુન પૌષ્ટિક કરશે ત્યારે સપીલા થૈશુ ત્યા સૂધી કદી આપણા વચે બધુત્વ, સ્નેહાળપણુ ને ઐક્ય થનાર નથી ”

“ત્યારે મેં તો કશુ ખમ્યુજ નથી?” બ્રિટાનિયાએ જેમ એક બાળક પટાવતો ને ફોસલાવતો બોલે તેમ જવાબ વાળ્યો, “મેં તો કશુ ગુમાવ્યુ જ નથી? તારા તરફથી મેં કશું શોષ્યુ જ નથી? જે તેં ગુમાવ્યુ તેમાથી કશુ બાકી સાકી નિકળતુ જ નથી કે? કલકત્તાના બ્લાક હોલમા પેલા ઘાતકી સુરાજદૌલાએ મારા પુત્રોના દીલ કપાવે

---

* “There is no class which our rule has pressed harder upon than the native weaver and artisan સર જેમ્સ કેર્ડ પોતાની “ભારતખડ, તેની ભૂમિ અને પ્રજા” એ નામના ગ્રથમા લખે છે

તે રીતે પ્રાણ લીધા તે કેવુ કમકમાટ ઉત્પન્ન કરનારુ કર્મ છે? તારા પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશીમા મારા પુત્રોને કાપી નાખી, પાણી ને લોહી એક કીધા તે તારૂ મહા અદ્દ્ભૂત કર્મ હશે! લખનૌ અને મુલતાનમા સગા-સબધીનો મિલાપ કરાવ્યા વગર તરફડીયા મારતા જે સહાર વાળ્યો તેનો બદલો કોણ આપી શકશે? કાનપોરના કુવામા સેંકડો, મારા એકલા પ્રિય બાલકો નહિ, પણ મારી કોમળ સુકુમાર દેવાગના સરખી દુહિતાઓના તેના નિર્દોષ, નિર્બલ નિરપરાધી બચ્ચાઓ સહિત કકડા-બુકલા કીધા, અબળાઓ ને બાળકોને ન ખમાય એવી રીતે ચીરી નાખ્યા, સ્ત્રીઓના સ્તનો ન ખમાય એવી સ્થિતિમા કાપી નાખ્યા શરણાગતનાપર અઘટિત બલાત્કાર કરી તેમની લાજ લૂટી, અને એ બધા છતા તેમના પ્રિય પતિઓ સમક્ષ તેમને હલકી પાડી, કાપી નાખી, કુતરાઓને ભક્ષ માટે સોપી દીધી એ શુ? અફસોસ! આ હીણા કર્મ યાદ કરતા મારો જીવ ઉકળી જાય છે એ વળી દૂર નહિ, પણ ગઈ વીસીમા જ બન્યુ છે, તે કઇ જ નહિ કે, હિન્દ રાણી? એ બધાનો બદલો શાથી વળે? ટીપુ રાક્ષસે મારા કેટલા પુત્રોને ચુમી ખાધા તેનો બદલો તુ મને આપવા શક્તિમત છે? આર્યકુળભૂષણના દુષણ-યુક્ત કર્મો વિવિધ પ્રકારે દોષયુક્ત દેખાતા તને ન હશે?"

હિન્દરાણીની પાણી વહેતી આખમા મોહક પ્રકાશ ચમકવા લાગ્યો બ્રિટાનિયાના પ્રતિઉત્તરથી તે વધારે જોરપર આવી, કેમકે તેમા કશુ વજન તેને જણાયુ નહિ

"ત્યારે આયર્લાડની સિતમગિરિપર વિજય મેળવનાર અને જેમેકાના બડખોરને તાબે કરનારની માતુશ્રી એવી ઉમેદ રાખે છે કે ખરા હક્કને માટે ઉથળપાથળ કરનાર પ્રજાએ તેના સખત રાજકરનારા સામા પવિત્ર ને સત્ય લડાઈ હમેશ ચાલુ રહે એવી પ્રબલ લડાઈ ઉઠાવવી? અને અમેરિકાના યુનાઇટિડ સ્ટેટ્સના લોકો જેમ છૂટાપણાનો વાવટો ઉરાડવા લાગ્યા તેમ ઉરાડવો? એવી ઇચ્છા હોય તો તે પણ થશે પણ હાલના રાજના રાજકર્તાની રૂઢી યુનાઇટિડ સ્ટેટ્સ જેથી સ્વતત્ર થયુ અને એક મોટુ સગ્રામ ઉભુ થયુ અને તેમની સાથેનો તમારો (બ્રિટિશ લોકનો) રાજકીય સબધ તૂટ્યો, તેના કરતા વધારે સારી નથી એ રૂઢીએ તો આર્યસ્થાન વચ્ચેનો પણ સબધ પૂરેપૂરો તૂટવો જોઇએ; પણ તેમ થતુ નથી ને થનાર પણ નથી જ એ મારી

કુળમોટપ છે એમ સમજ આ પ્રજા ગમે તેવા નિરકુશ ધારા (જો કે દેખાઇતા અકુશિત છે, પણ "કાયદા બાધવામા પ્રતિનિધિપણાનો હક્ક જે રૈયતને અમૂલ્ય છે ને માત્ર જુલમગારોને જ ડરામણો છે," તેવો પ્રતિનિધિપણાનો હક્ક ન આપવામા આવે ને કાયદા જે પ્રજાની સમ્મતિથી થવા જોઇએ તેને બદલે સ્વતત્ર રીતે યથેચ્છ વડવામા આવે છે, તેવા અકુશિત ધારા!) ધૈર્યથી ખમવા આનાકાની કરે એવી નથી એને યોગ્ય માન આપે છે તારી કહેલી કેટલીક વાતોને હુ સ્વીકારૂ છુ, ને તેવા હ્રણા કર્મો દયામણા છે પરતુ એમા નવલ વિશેષ શુ છે? તુ ત્રણગણા રોષથી ને દ્વેષથી "૫૭ ના બળવા"ને જોય છે, પણ સેંકડો મારા બાલકોને અભય વચન આપ્યા પછી, વેરના ભડકા સમાવવા, ખારિલા માનતૃષ્ણામા અધ બનેલા સત્તાધારીઓએ તેમાના કેટલાકને ઊંધે મસ્તકે ઝાડે લટકાવ્યા, ને કેટલાકને તોપના ગોળાએ હવામા ઉરાડી નાખ્યા અથવા તેમના અવયવોના ટુકડે-ટુકડા કરી ગીધ, કાગડા, કુતરાને ખાવા માટે પવનમા ઉરાડી દીધા અનાથ સ્રીઓ પોતાના પતિના મરણથી ઘરબાર વગર, જેમના ઘરો બળવામા મદદને બહાને તે લૂટી લીધા છે તેઓ તીત પડતા તાપમા ઉઘાડે પગે બળે છે તેની કોણ દાદ લે છે? હજારો સ્રીઓ રાત ને દહાડો અન્ન વગર ટળવળે છે, તેઓના કુમળા બચ્ચા ભૂખે પીડિત થઈ તેમની માતાની છાતીપર જ સ્તનના ચામડા ચુસતા મરી જાય છે, ભૂખે પીડાઇને સ્વરૂપવાન સુદરીઓ અનીતિના કર્મો કરે છે, કેટલાએ મુડદાઓ રસ્તે રઝળે છે, જેની કોઈ તહ્લાસ પણ લેતુ નથી, એ તારી તરફનો કેવો આશ્રય છે? એ કેવો દયામણો દેખાવ! એ જોતા કોની છાતી ફાટી નહિ જાય? મારા મેહેલો, દેવાલયો ને મસીદો જમીનદોસ્ત કીધા, ગામડાના ગામડા ભડકે લગાડ્યા, એ શુ? રણસગ્રામમા ઘવાયલા પ્રાણીઓ જ્યારે પોતાની તરસ મટાડવા પાણી પાણી બુમ મારતા ત્યારે કોણે તેમને મોતનુ જાલમ પાણી પાયું હતુ? અપરાધી ને નિર્દોષ સર્વની સામટી કતલ કરી નાખી! વગર વિચારે ને કશોપણ ભેદ રાખ્યા વગર બેયોનેટપર તેમના શિર લટકાવી દીધા! શરણાગત શાહજાદાઓને તોપના મુખ આગળ ધર્યા, એ શું કઈ નહિ? ખચિત આ બધી વાત, તુ તારી ભૂમિપર ગયા વગર ભાગ્યેજ સ્વીકારશે હું ધારૂ છુ, બ્રિટાનિયા, જે અન્યોઅન્ય હમણા

બોલાયુ છે તે પરથી સ્પષ્ટ સાબીત થઈ ચુકયુ છે કે મારા કરતા તારે માટે બોલવાના બમણા ત્રમણા કારણો છે તારા રક્તના એક બિંદુ માટે, મારા રક્તનો મહાસાગર ઉભરાવ્યો છે ''

હવે બ્રિટાનિયા ફીકી પડી ગઈ, તે સ્તબ્ધ ઉભી રહી પૂર્વ વાતોનુ ને હાલના રાજબધનનુ અથેતિ મનન કરી ગઈ અને ધુમરાયલે વદને મનમા બડબડવા લાગી મત્સરે ભરાઈ વેર બુદ્ધિએ હિન્દ દેવીને મેહેણાટોણા મારવા તેને ગમ્યા નહિ, કારણ તે મહાધીર ને પ્રપચવીર હતી, તેથી ઉદ્ધત મહાસિકપણુ ન કરતા સ્પષ્ટવક્તાનુ ગુમાન ધરી પ્રપચ વિજય મેળવવા યત્ન કીધો તે કઈ ગાજી જાય એવી ન હતી હિન્દનુ મન ન દુભાય એવા યુક્તિવાળા આચરણ તેણે તેથી આચર્યા

સ્વદેશહિત આ પ્રમાણેની વાતો સાભળી સડકજ થઈ ગયો, અને આનો અત કેવા પ્રકારે આવશે તેના વિચારમા તેનુ મન રોકાયુ જાુગલ સ્વરૂપની મેહેણા મારવાની યુક્તિ, સ્વભાવવૃત્તિને સકોડાવી સમયસમયના રગના દર્શન થવા, નિડર સાહસ હોરી નિર્ભયતાથી પરસ્પરની ખોડખાપણ બતાવવી, છણકાથી ગમન કરવુ, ઇચ્છા ઉપરાત પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા, પણ સ્વાર્થ તો પોતાનો સાધવોજ ઇત્યાદિ નિહાળી, સકુચિત સ્થિતિએ મૌન્ય ધારણ કરી, વિવેકે સત્ય શુ છે તેપર વિચાર કરતોજ તટસ્થ જડભરત માફક ઊભો રહ્યો હતો.

''બેહેન હિન્દ, મેં તો તારૂ કશુ રૂડુ કીધુ જ નથી,'' નમ્ર પણ મોટે શબ્દે બ્રિટાનિયા બોલી, ''જ્યારે લડાઇના વાદળા ચોપાસ ઘેરાઈ રહી, ઓ હમણા તૂટશે, પછી તૂટશે એમ લાગતુ હતુ* ત્યારે તારે માટે મેં શાતિવાચક શબ્દ નથી ગજાવી મુકયો? મેં તારા બાળકોને, સેંકડો ધમમાથી ગમે તે ધર્મમાર્ગે ચાલવાની છૂટ નથી આપી? જે ધર્મને માટે યૂરોપ, એશિયા, અમેરિકામા હજારો ને લખો મનુષ્યો કમોતે માર્યા ગયા, કેટલાકો પીડિત થયા, કેટલાકોએ દેશવટો લીધો અને અનેક પ્રકારે હાનિ થઈ, રાજમેધયજ્ઞ થયો અને રાજાને રાજપદ ત્યાગ કરી દેશવટો લેવો પડ્યો ત્યારે ધર્મની સ્વતત્રતા મળી, તે તારા પુત્રો યથેચ્છ રીતે પાળે છે મેં તારા રાજા, રાણા ને નવાબોને, વચન આપ્યા પ્રમાણે (હા, મેં તે વચન કેવી સારી રીતે પાળ્યા છે, જો કે મેં એકાદબે બાબતમા તેમના હક્કપર તરાપ મારી છે, પણ તેમા શુ?) વફાદારીથી તેમના હક્ક ને મરતબાસર શુ નથી રાખ્યા?

તારા પુત્રો વિદ્યાહીન હતા તેમને જ્ઞાની થવા મેં પાઠશાળા ને શાળા ને સર્વ વિદ્યાઉત્તેજકાલય ને હુન્નરના સ્થાનો શુ નથી સ્થાપ્યા? મે તારા દેશને રૂડુ રાજબધન અને અદલ ધારા આપી, જે જુલમગાર ધારા ને નઠારા રાજબધનથી તુ પાયમાલીએ પોંહોચી હતી તે કરતા અતિ શ્રેષ્ઠ પદવીએ શુ નથી પોંચાડી? મેં તારા પુત્રોને છાપાની છૂટ, જે અમૂલ્ય, અતુલ્ય હક્ક મેળવવા પ્રત્યેક પ્રજા વલખા મારે છે, પણ તેમા તેઓ નાસિપાસ થયા છે તે નોહોતી આપી? (અને હાલમા જે છીનવી લીધી છે તે ડાહાપણ વાપરી લીધી નથી, પણ ઘણુ અવિવેકી ને અઘટિત પગલુ ભરાયુ છે, ને તે વાત મારા ધ્યાનમાથી ખસી ગઈ નથી) મારા જયધ્વજ નીચે વેપાર ને ઉદ્યોગ વધ્યા નથી? તારા જે મોટા શાપો, સાપો, ઠગી, સતી, બાલહત્યા, ગભપાત અને તેનાજ બીજા ભાઇબધ તેવા જ દુષ્ટ રિવાજોનો મેં અટકાવ નથી કીધો? એક પ્રાતમાથી બીજા પ્રાતમા જતા હજારો પ્રકારના દુખ નડતા ને બીક ને ભય સર્વત્ર પથરાયલા રહેતા, ને જીદગીની સલામતીની આશા ભાગ્યે જ રાખી શકતા, તેમાથી મે મુક્ત નથી કીધા? અને હવે મારા જયધ્વજતળે બદ્રિકેદારથી તે સેતુબધરામેશ્વર સૂધી, ગમે ધોરી રસ્તે કે ગમે જગલને રસ્તે સુન્નુ ઊછાળતા ચાલ્યા જાય તો તેનુ નામ કોણ દઈ શકે છે? જો કદાચિત કોઈ દગાખોર, પિડારો કે વાટપાડો રૈયતને કનડે છે તો તનો એકદમ બદોબસ્ત નથી થતો અને તેને ઘટતુ શાસન નથી થતુ? પૂર્વાપર જે જુલમ કપાવતો હતો તે ક્યા છે? મોગલ શાહનશાહત જુલમ ગુજારતી ને જબરજસ્તીએ દુખ દેતી ને મરાઠાઓ આજે આ ગામ તો કાલે બીજુ ગામ એમ લૂટફાટ કરતા તે ક્યા છે? બ્હેન હિન્દ, આ બધા મારા ઉપકાર જેવા તેવા નથી તુ વિચાર કર જ્યારે તુ શોક ને ભયથી થરથર કાપતી હતી ને વારવાર તારા નસીબને શાપિત કરતી હતી ત્યારે તેમાથી તને કોણે મુક્ત કીધી છે? તારા પુત્રો શુ નથી કહેતા કે "મારા રાજ્યમા અમને ચમન છે," અને વાઘબકરી એક ઓવારે પાણી પીએ છે? પણ તેને કોઈ પ્રકારનો ભય નથી? મારા રાજ્યમા સૌ પોતપોતાના ઓછાવત્તા નસીબ પ્રમાણે સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ સ્વેચ્છા પ્રમાણે છચોક કરી કેવા વિરાજે છે"

"અને એ સર્વ તેં કેવા ઉદ્દેશે કીધુ?" મહાદેવી હિન્દે ઘણા દમામ સાથ ઉત્તર વાળ્યો, "તેં આ સર્વ ઉપકાર કીધા તે કેવા હેતુથી

ને કેવા પ્રકારે તેમા તુ મને ભુલાવો ખવાડવા ઇચ્છે છે? એ સર્વ કાર્યમા તારો તો કશો સ્વાર્થ હતો જ નહિં, એમ બતાવી તુ કેવી તાલમેલ રમે છે, તે જાણે હુ સમજતી જ નહીં હોઉ, કેમ? એમ છેતરવાથી તને શો લાભ? મારા પુત્રોપર તેં વિશ્રાતિના આશિર્વાદ રેડ્યા તે એટલા જ માટે કે તારા પુત્રો તેની મેહેનતના ફળ પ્રાપ્ત કરે સકલ્પવિકલ્પના આચરણ વગર બ્રાહ્મધર્મને પ્રવર્તાવી સતે જ કરવા દીધો, તેમની સ્વેચ્છાનુસાર પાળવા દીધો, તેમા તારી અતર પ્રીતિ કરતા સ્વાર્થવૃત્તિ વિશેષ છે પ્રવૃત્તિમા રાચનારી, ધર્મઅર્થે નિરતર મથન કરનારી, ધર્માભિમાન દાખવનારી તુ ધર્મવૃદ્ધિના ઉપાય ન યોજે અને મારા બાલકોને સ્વેચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દે તેમા કુશળ કૌશલ્ય નથી, તારા ધર્મપર તને જોઇએ તેટલી આસ્થા નથી, તેમનાપર તારો પૂરેપૂરો ભાવ નથી, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ નથી અને સજ્ઞાન નિવૃત્તિના ભોક્તાને યોગ્ય સત્વગુણ પ્રધાન નથી તે નિર્માલ્ય છે, તેની અતર શુદ્ધિ જ ક્યા છે? આવા આવા યોગ્ય કારણસર તુ સ્કુચિત થઈ, અકુશિત રહી તેમના ધર્મની આડે આવી નહિ, ને તેથી જ તારી ભરમ ભરેલી પવિત્રતા સતેજ પ્રકાશિત દર્શન દે છે, અને તુ કુળમોટપનુ માન ધરાવે છે વળી તુ આડે ન આવી તેનુ બીજુ ખરૂ કારણ આ પણ છે ધર્મમા માથુ મારવાના પરિણામ યથાસ્થિત તને ખબર છે, અને એવા વીરલાઓની સામા તારી અડગ ઢાલ ટકાવી રાખવા તુ અસમર્થ છે તેથી વેરના ભડકા ઘણા જલદી સળગી ઉઠે છે, માટે તુ મૌનવૃત્તિ ધરી રહી તેં ધાર અને મૈસોર, ગ્વાલીયર પાછા સ્વાધીન કીધા, કેમકે મારા પુત્રોની પ્રીતિ તેમની માતુશ્રી તરફથી પાછી ખસી નથી એ તુ સારી રીતે સમજે છે અને બીજી તારી ઇચ્છા આ પણ ખરી કે એવા એવા રાજ્યો પાછા આપવા કે જેથી બીજા રાજકુવરો એમ સમજે કે આપણી જીદગી સલામતીમા છે અને રાજ્ય સમાધાનીમા છે પણ તેઓના રાજ્યાસન તો યથાર્થ રીતે તારા શૂરવીર સિપાહોના બેયોનેટપર ભેરવેલા છે, તેઓની બાદશાહાતની સલામતી આળસુપણામા, અસાવધતામા અને અચચળવૃત્તિમા છે, તેઓ લગાર ચેચુ કરે કિંવા તારો અનાદર બતાવે તો તેમની ભાગ્યદશા ફરી જતા વિલબ લાગે નહિં, અથવા તારી ઇચ્છા એમ થાય કે આ રાજકુવર રાજ્યસત્તાને યોગ્ય નથી અથવા આ રાજકુવરને ગાદીનશિન થવા

દેવો નથી તો તેમ મનભાવતુ કરતા તુ અચકાતી નથી તેં મારી સતતિની જ્ઞાનવૃદ્ધિ અર્થે પાઠશાળા અને શાળાઓ સ્થાપી એ સત્ય છે, પણ તેમા તારો સ્વાર્થ તો ખરો જ, કે મારા પુત્રો મારૂ સ્નેહાળપણુ વિસરી જાય ને તારામા એકત્ર થઈ ઐક્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે, તને જ પૂજ્ય પ્રમાણે, તારા સ્તવન ગાય, મને નિંદે, દોષ વર્ણવે અને તારે માટે એમ ગાય કે "વિજય દેવી બ્રિટાનિયાનુ રાજ્ય અમર તપો" પણ જ્યારે મળમય નેત્રે નિરખતા આમાનુ કશુ તારા જોવામા આવ્યુ નહિ, અને ઉલટુ જ બનવા માડ્યુ, ત્યારે જ્ઞાનવૃદ્ધિના દ્વાર બધ કરી તારો રોષ દર્શાવ્યો તેમને માટે નિંદક વાક્યો ઉચરી ગઇ પ્રમાણિકપણુ ને સત્યના અશ ઝબૂકે છે તે વેપારવૃદ્ધિના મુખ્ય સ્તભ છે, અને વેપાર તો તારો અતરાત્મા છે, અને વેપારવડે તુ જગતપ્રસિદ્ધિમા આવી છે, બાકી તારી ગણના કોણ કરત? તેના રક્ષણાર્થે ન્યાય, પ્રમાણિકતા ને સત્યતાનુ દર્શન દેખાડે તેમા મુજપ્રત્યે થોડો ભાવ છે, મારા પુત્રોના લાભાર્થે આવા ધારા નજ હોય છાપાની છૂટ ક્યા છે? તારા ધુધવાતા, ચીડિયા, નગુણા પુત્રોના ઉપદેશથી મારા પુત્રો પાસેથી તે છીનવી લીધી તારા નામને જેબવતુ કરનાર છાપાની છૂટને તે જડત્વપણાથી છીનવી લીધી જેને માટે મેકાલે ને મટ્કાફે અમર કીર્તિ સ્થાપન કરી, ગર્વથી દિવ્યલીલા દર્શાવતા આરામધામે પોઢ્યા તેમની આપેલી અમૂલ્ય અતુલ્ય સમૃદ્ધિ વિનાપ્રયોજને નિર્મલ બાહાને ઝુટવી લીધી સત્ય ને વાજબી ફરિયાદો દર્શાવનારાને સ્થિતિભ્રષ્ટ કરવા અને સ્વતત્રતા દાબવા છાપાની સ્વતત્રતા પર અસહ્ય ઘા કીધો વેપાર વૃદ્ધિ ને ઉદ્યોગ કળાકૌશલ્યની આબાદી કરવી એ તારા સ્વાર્થી કર્મો છે, રાજ્યને સબળ સતેજ રાખવા માટે, વેપાર વ્યવસ્થાનુ જયદર્શન કરાવવુ અવશ્યનુ છે, જે કર્મો પ્રત્યેક પ્રાતના રાજાના છે અને વાણિયાઓ એથી સમૃદ્ધિવૃદ્ધિ, માનમરતબા ને વિજય સમજે છે એક મહાપરાક્રમી યોદ્ધો એક સૈકામા પ્રાપ્ત કરે તે વાણિયાની ઓલાદ એક દશીમા પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તો તારા જેવી નિપુણ કાતાના પુત્રો કેમ ન પ્રાપ્ત કરી શકે? આ તો સ્થાપિત વાર્તા છે કે પોતાની સમૃદ્ધિ ને મોટપ વૃદ્ધિના ઉપાય આદરવા કોઈ પછાત પડે નહિ નવં ચક્રવર્તી રાજ્યોમા સમૃદ્ધિસુખ દર્શન તુ જે અધિક કરાવે છે ને અતિસુખકર વૈભવ ભોગવે છે તે શાના ને કોના પ્રતાપે? તારા

વિનય વચનની હુ સ્પૃહા રાખનારી નથી, હુ વિવેકી છુ, તોપણ સત્ય વચન બોલવે વિજય સમજુ છુ વેપાર સુખના લાહવા વિશેષ કોણ ભોગવે છે તે વિચાર કર, અને કોના દેશના વેપારને વિશેષ ઉત્તેજન મળે છે, આર્યાવર્તના કે ઇંગ્લીશ સ્થાનના ?* મારા પુત્રો કેવી દુર્દશામા આવશે (પ્રભુ તેનુ રક્ષણ કરો!) તેનો વિચાર કર્યા પહેલા તારા માન્ચેસ્ટરના પ્રવૃત્તિમા રાચનારાઓ કેવા પ્રતાપી કર્મ આદરી વિજયી થયા છે? તેઓ સકળ પ્રજા વર્ગમા અળખામણા થયા છે, અને તેને ઉત્તેજન આપનાર નિદાયોગ્ય છે માન્ચેસ્ટરનો લાભ જાળવતા આ દેશ પાયમાલીએ પોહોચ્યો છે વેપારમા મારા લાભ કરતા તારા લાભ તરફ વિશેષ જોવામા આવે છે હિન્દુસ્તાનના કારીગરના કલ્યાણ કરતા માન્ચેસ્ટરના માટે વિશેષ દયા બતાવવામા આવે છે ઠગી, ફાસિયાના નાશ માટે તારી રૂણદારછુ, પણ બીજા ત્રણ શાપો માટે ટુકાણમા પતાવુ છુ તેમા કેટલુક ખોટુ થયુ છે ને કેટલુક સુધારવાનુ છે બાલહત્યા નવી ઉત્પન્ન થતી પ્રજાને કચડી નાખનારો અને કેવા કેવા વિરલ સરજનહારે સરજેલાનો નાશ કરનારો ઘણો મોટો અજીમ ગુનાહ છે, પણ એ ગુનાહમા અદ્યાપિ કોઇને એવી શિક્ષા થઈ નથી કે જે જોઇને સર્વ પ્રજાને ચોપ લાગે ને થથરી જાય ખૂણેખોતરે બાલહત્યા થાય છે રાજવાડાઓમા કુળ મોટપના માર્યા ઘણી સુકુમાર બાળાઓને દુધ પીતી કરવામા આવે છે માટે તારા પોતાના માન રક્ષણાર્થ ચાપતા ઉપાય લેવાવા જાઇએ ગર્ભપાતનો પ્રતિબધ કીધો, પણ ગર્ભપાત થતા નથી એની તારી પાસે કોઇ પ્રકારની સાબીતી નથી. ઘણી કુમળી બાલકીઓ મારા રૂઢીરૂપ કેદખાનામા પડેલા અક્કલશૂન્ય પુત્રોના અધપરપરાના સમાજબધારણથી બાળવિધવા થાય છે તેઓ મદનાધીન થઇ અનીતિને માર્ગે દોરવાઈ ગર્ભવતી થાય છે ને પછી સ્વલજ્જારક્ષણાર્થે પાતક કરે છે ને પીડિત થાય છે, તેના પ્રતિબધના તેં કિયા ધારા કહાડ્યા છે કે જેથી આવા કમકમાટ ઉપ-

* "The injury inflicted on the Home-trade by the importation of piecegoods from India," and their solicitation to the Ministry "introduce a clause in the new Act *prohibiting the exportation of cotton machinery to India, or its employment within that country*"

Auber's Rise and Progress of British Power in India

Vol 2nd, p 130.

જાવનારા બધનો જડમૂળથી ઉખડી જાય? પુનર્લગ્નના ધારા હોય તો, બળાત્કારે પણ સ્ત્રીઓને નર્કયાતનાના માર્ગમાથી મુક્ત કરવાના ધારા હોય તો તે સુખકર, યશસ્વી, આશિષમય ને સ્તુતિપાત્ર ગણાય પણ તારા કાઉન્સિલરો નવરાનવરા નવા નવા, નિરથક, પ્રજાને પીડિત કરનારા, તેમનો સ્વતત્ર હક્ક લુટનારા કાયદા પ્રવર્તાવતા પરવારે ત્યારે પ્રજાની આબરૂના રક્ષણકર્તા, પ્રજામડલને સુખદાઈ, પ્રજાની મોટપની વૃદ્ધિ કરનારા ને પ્રજાને અનીતિના માર્ગથી અટકાવનારા ધારા ઘડી આશિષ લે કેની? અને તુ સતીને માટે શુ કહે છે? આર્ય પ્રજાની બુલદ દરજ્જાની ને શૌર્યતાની સત્કારવિધિ જે અમારા વશપરમ્પરાથી ચાલી આવેલી તે સતી છે વહાલી બ્રિટાનિયા, તે પ્યારના અમર ઝરાની એક સાચી, પણ નાસિપાસ થયલી પ્રીતિ કેટલી હદે સ્વર્ગ-દ્વાર તુલીક કીર્તિ સહિત લઈ જાય છે તેની, પ્રૌઢતાની જેબવતી નિશાની છે કાળાતરે અસલ નિયમ તૂટી ગયો, ઘણો તફાવત પડી ગયો ને જુલમના અગનુ ઉમેરણ થયુ ને સતીપણુ નિદાયુ પૂર્વાપર સાચા પ્રેમને માટે મનુષ્ય હોમ અપાતો હતો, પણ તેં જોયુ તેમ જુલમને આધીન થવુ નોહોતુ પડતુ સતીનો મહિમા અતિશય હતો, તેને માટે સ્વર્ગમા દિવ્યાસન હતુ, ને પ્રભુ તેને ચરણારવિદમા રાખતા હતા આર્યોના સતેજ કાળમા સતી પવિત્રતાથી રાગીવિરાગી થઈ, સ્વશક્તિ દર્શાવી, વિવેકાચરણે વર્તી, સ્વચ્છ મને, હોંસથી સ્વદેહનુ બલિદાન આપતી હતી કિન્ચિત્ અસત્ય વહેમે સતીપણાને લાછન લાગતુ સતી એ લગ્નસમયે જે પવિત્ર ગાઢથી દપતિ જોડાયા છે, કે આ આત્મા અન્ય આત્મા સાથે ઐકય કરશે કે કદી પાયરીએ કનિષ્ટ થશે નહિ, અન્ય અભિલાષા અતર ધરશે નહિ અને ત્રિકાળે જૂદા પડશે નહિં તેની એક ઘણી સારી અનુપમ કસોટી છે જેમ સુવર્ણને કસોટીપર ઘસતા કેટલા ટચનુ છે તે સપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે તેમ સતીસ્વરૂપદર્શનથી સર્વ જગતને સ્પષ્ટ થાય છે કે બાહ્યાતર એક સ્વરૂપ હતા, એક સ્વરૂપે સસારવિલાસ ભોગવ્યો ને એક સ્વરૂપમાથી છૂટા પડવાના મોટામા મોટા ભયે અખડાનદ ભોગવવા ને કોઈ કાળે છૂટા ન પડવા પ્રભુધામમા એકસ્વરૂપે પધાર્યા વિરક્ત હતા નહિં, વિરકત થયા નહિં અને વિરકત થવાના મિથ્યા ભયને દૂર નસાડી મુકયુ સતી સત્ય પ્રેમ ને સ્વચ્છ નિર્મળ ગુણકર્મનુ પ્રત્યક્ષ દષ્ટાત હતુ જેના

વિના ઘડી પણ ચાલે નહિ, જે પોતાનો પ્રાણ આત્મા, સૌભાગ્યનો શણગાર, અતરનો સ્નેહી, લોહચુબક સમાન મનહરણ કરનાર, સુખે સુખી, દુ ખે દુ ખી, જન્મજન્માતરનો સાથી એવા પૂજ્ય જીવનના સ્વર્ગારોહણથી, વિષયરગમા મચેલી, અસત્ય માયામા મોહેલી દુ ખરૂપ દુનિયામા કોણ સાધવી પ્રેમાળ સ્ત્રી નિરાધાર રહી અનિશ્ચિત કાળનુ ક્ષણભગુર સુખ ભોગવવુ દુર્લભ સમજે? અને કીર્તિસહિત પોતાના પતિ સાથે, વિશ્વલીલા નિરખ્યા પછી, મનુષ્યસૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી, દૈવી સૃષ્ટિમા જગતપિતા પરમોદ્ધારક પરમ પ્રભૂ વિશ્વેશ્વર સમક્ષ જવામાં કેમ ન આનદ માને? સીતા, અહલ્યા, દ્રૌપદી સતીઓએ પ્રેમે પ્રણમી પતિઓને પ્રાણ સમર્પેલા, સુખદુ ખમા, જુદા રૂપ છતે એક સ્વરૂપમા શોભેલા તેઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મસદનમા નિવાસ કરવા જતા પોતાના અર્ધાગને દુર્લભ મરણ ટાણે કેમ વિચરવા દે? અને પોતાની યોગ પ્રાપ્ત થયલી સર્વજ્ઞતા સ્થિતિ, જે થોડા સમયનુ આ સૃષ્ટિનુ સ્વરૂપ છે, તેથી થોડા સમયનો પણ વિરહ કેમ વેઠે? સગુણનિર્ગુણ એવા પરમ પવિત્ર સ્વરૂપ પૂજવા યોગ્ય છે, અને સતી સસ્કાર આર્યાવતનુ પ્રૌઢી પ્રગટ કરનારૂ અને વીરતત્વ દર્શાવનારૂ કીર્તનીય મહા અદ્ભૂત કર્મ છે એવા પવિત્ર એક સત્ય સ્વરૂપને હુ નમન કરૂ છુ રૂ-કાપડની રાણી આગળ આ બધી વાત નિરર્થક અને ટાહેલાસમ ભાસશે એવો મને ભય છે તેથી સતીસબધી બીજી વાતને માટે બીજો પ્રસગ ખોળીશ, પણ હમણા અગત્યનો સમય હું રોકવા ઇચ્છતી નથી તુ નાણા ને જમીન ને જીદગીની સલામતીની વાત શી કરે છે? મારા રાજ્યસુખસમયમા જ્યારે દરેક માણસનો હાથ તરવારની મૂઠપર હતો, ને જ્યારે દરેક માણસ પાસે દોલત, જેમ દરેકના માથામા અક્કલ છે તેમ હતી, ત્યારે દોલત નિયમ પ્રમાણે એકના હાથમાથી બીજાના હાથમા જતી હતી હમણા તરવારપર હાથ નથી ને કોઇની પાસે દોલત નથી ત્યારે તેની સલામતી છે ઉઘાડે બારણે ધાડ પડે નહિ ને વસ્તી વગરના રાજપર ચઢાઈ થાય નહિ પણ હમણા એક મગજમા સઘળી દોલત ભરાય છે તેને માટે તારૂ શુ કહેવુ છે?* દોલત

---

* 'Eager to enrich the country and yet to derive advantge from it, our proceedings for the last three and twenty years have been *harmful* and *ruinous* in the highest degree" H. M Hyndman.

ને જીદગીની સલામતી છે, તોપણ પ્રજાવર્ગ ક્યા સુખી છે? તેઓ તો શુ ખાઇશુ, શુ પીશું, શુ ઓઢશું ને શુ પેહેરીશુ તેની નિરતરની ફરિયાદ ઉઠાવ્યા કરે છે મોગલના અને મરાઠાના જુલમની પણ વાત ન કર તેઓની નાની નાની કતલ ને લૂટફાટ શુ ગણાવે છે? એવા જુલમમા ૫૦ માઇલ દૂર ગયા કે જીદગીની સલામતીની જામીનગીરી મળતા વિલબ લાગતો નો'તો પણ જગતના રાજકરનારના "શીતળ છત્ર" હેઠે કેવો જુલમ છે? તે બદ્રીકેદાર અને રામનાથમા જેવો છે તેવો જગન્નાથ અને જેકોબાબાદમા સર્વવ્યાપક પ્રસરેલો છે તેમ મરાઠાની ને મોગલની તુ શી વાત કરે છે? તેમનુ દ્રવ્ય હરણ કરેલુ ક્યા બીજા પ્રાતમા જતુ હતુ? હમણા જ્યારે તેવી લૂટફાટ નથી, તેટલુ દુ ખ નથી, ત્યારે આડકતરા રસ્તાઓથી કેટલો પૈસો વિદેશ જાય છે?* કર ક્યા ઓછા છે? અસખ્ય માર્ગે અનર્ગળ દોલત જાય છે મારા પૂર્વકાળનુ સ્મરણ કરી તેને સ્તુતિપાત્ર નથી ગણતી, પણ તારા સમયમા તેથી ઓછુ કેટલુ છે? છેક પ્રાચીન કાળમા કેવુ સુખ ભોગવતા હતા, ને તારા પુત્રો કરતા મારા પુત્રો આજે કેટલી અધમ સ્થિતિમા છે તે ને બીજા તેં કેવા કેવા આશિર્વાદ યોગ્ય ઉપકાર કીધા છે તેને સ્મરણમા લાવતા મને અનુકમ્પા છૂટે છે તે કાળમા નાણાનો ઉપભોગ યથાસ્થિત થતો નોહોતો, અને આ કાળમા મન માને તેમ મોજ ભોગવીએ છિયે, પણ આ કાળમા કેટલા ધનાઢ્ય પુરૂષ છે? તમાચા મારીને બાપડા મો રાતા રાખે તેપર જ તારી નજર છેની? પણ અતર સ્થિતિ કેમ વર્તે છે તે કોણ જાણે છે? આગલા રાજાઓ ને બાદશાહો જુલમથી નાણા ઓકાવતા હતા અને હાલ જુલમ નથી થતો, એવુ કેહેવુ વારૂ બહુ ઠીક જ છે, તને બોલતા કોણ અટકાવી શકશે? બળિયાને મોંઢે કોણ બોલે? પણ કાયદાને મધ્યસ્થ રાખી સખતાઇથી કર વિગેરે અનેક પ્રકારે દ્રવ્ય હરણ કરવામા આવે છે એ વાત કંઈ થોડી નથી"

"મહમદ ગીજની ને શાહાબુદીન ઘોરીને યાદ કર," મહાદેવીના લગાર અટકતા બ્રિટાનિયા એકદમ જોસ્સાભેર બોલી ઉઠી, "તેમણે

* "In 1856, a year before mutiny, the sum of 23 000,000£ was taken from the people of India for the purposes of Government, in 1880, twenty four years after no less a sum than 68,000,000 £ was taken from them for the same purpose" H M Hyndman

અને નાદીરશાહે જે અનરગળ દોલત હરણ કીધી ને ઘોર સહાર કીધો તે સબધી વિચાર કરીને બોલ પ્રસગે પ્રસગે તારાપર જે મહાન સમર્થ યોદ્ધા તુટી પડ્યા હતા ને કોટી નહિ પણ અબજની સખ્યાબધ દ્રવ્ય હરી ગયા હતા તે તુ કેમ ભુલી જાય છે? સમસ્ત પ્રજાના લાભને અર્થે મેં શક્તિ પ્રવર્તાવી શુ નિર્ભય નથી કીધા ને સત્તાપ્રતાપ વિશેષ નથી દાખવ્યા? નિત્ય યુદ્ધદાન ને નિત્ય સહાર, નિત્ય પરદેશ દોલતનુ તણાઈ જવુ ને નિત્ય પરદેશથી સકોચાઈ રહેવુ, તેવી સ્થિતિ જઈ મારા રાજ્યમા શું અધિક સુખ નથી ભોગવતા? આનદસ્થિતિમા વિના પ્રયાસે જે મળે તેપર તારે તૃપ્ત થઈ રાચવુ જોઇએ, તેના બદલામા દુ ખ હોરી સ્વહસ્તે અતૃપ્ત રહે તેમા કોના દોષ સમજવા? તારી વડીલવાર્ત્તા ને પ્રાચીન સમય યાદ કરી પછી મને દોષિત કર તારા આગલા પ્રતાપી રાજ્યો સાથે મુકાબલો કરતા મારૂ રાજ્ય ને તેનુ વ્યવસ્થાબધારણ "રામરાજ્ય" સમ સર્વોત્તમ દર્શનીય છે–"

"ચૂપ, મુગી રહે, એવી ખોટી ડફાસ ન માર," મહાદેવીએ મોહોડાનો રગ પલટાવી ક્રોધ કરી કહ્યુ, "તુ તારી ભૂલ હમણા નથી સ્વીકારતી ખરી વાત છે, તને હમણા તારા દોષ સુજવાના નથી, પણ જ્યારે નિરતરનુ દુ ખ ભોગવશે ત્યારે મને સભારશે કે હિન્દ આમ કેહેતી હતી પણ તેવી મારી ઇચ્છા નથી ગીઝની, ઘોરી ને નાદિરની લૂટ ને ઘોર સહાર માટે શી બકવા કરે છે, અને શિવાજીના રમખાણ માટે મિથ્યા ભાષણ કરી તારી પોતાની શૌર્યવાહી શક્તિ ને દીર્ઘદર્શીપણાને ભુડુ ચરચાતી શા માટે કરે છે? તેમના જુલમ ને સહાર દર્શાવવા એ તારો બચાવ નથી તેમના સમ્બન્ધે તુ સ્થિતિ ભ્રષ્ટ થઈ અધમ ઠરશે (તને હુ તો ઉંચ કુળની ને મહત્‌કર્મની સદ્‌-ગુણી ગણુ છુ) તુ ગીઝની, ઘોરીના ગુણકર્મ સ્થિતિદર્શન કરાવી શુ એવુ સ્થાપિત કરવા માગે છે કે તેના કરતા 'હુ ઓછી જુલમગાર છુ, માટે મજના દોષ ન ઉચ્ચારવા?' એવો તારો વિચાર શુદ્ધ અતરથી ઉત્પન્ન થયો હોય એમ હુ માનતી નથી તારા એક લોર્ડ ચાન્સેલર સમક્ષ એક બલવાન પણ તેજહીણ ફાસીઆ ખૂની લૂટારાને સુલેહના ભગ કરનાર તરીકે ઉભો કરવામા આવે અને તે પોતાના સ્વરક્ષણમા એમ બતાવે કે "હેન્સલો હીથપર ઘણા લૂટારા લૂટ કરે છે, શાતિનો ભગ કરે છે ને હજારો ખૂન કરે છે અને મારા કરતા દશગણા જુલ-

મગાર છે, તેથી તેમને યોગ્ય શિક્ષા પ્રથમ થવી જોઇએ, અને હુ તો તેમના કરતા ઘણે ઉતરતે દરજ્જે જુલમગાર તથા વટેમાર્ગુઓને દમનારો છુ, માટે જ્યાસુધી તેવાઓને શિક્ષા ન થાય ત્યાસુધી આ કોર્ટ હજુર મને ઉભો કરવાનો ધારાને હક્ક નથી " આવા પ્રકારનુ તેનુ બોલવુ વાજબી ગણાશે? અને આવા પ્રકારની હોંસાતોંસી માન્ય રખાશે? ના, કદી નહી તેવુ જ તારૂ બોલવુ અપ્રમાણ જાણ મોગલ તથા મરાઠા જુલમ કરતા એ તેને માટે ધિક્કાર બતાવે છે, અને તુ ગેરવાજબી વર્ત્તે તો તારે માટે પણ તેમજ જે જેવુ હોય તે તેવુ કેહેવાય. બીજાનો દાખલો આપવો એ તો હીચકારી વાત સમજવી કોઈ જુલમગારના તાબામાથી એક માણસને મુક્ત કરવો, પછી તેનાપર જુલમ પાડવો ને તે સામો થાય તો તેને દમીને કહેવુ કે પૂર્વસ્થિતિ યાદ કર, તેના કરતા તો અમે ઘણા રૂડા છિયે, માટે અમને આશીર્વાદ દે, તે શુ વાજબી ગણાય? સહવાસથી કેળવાઈ પ્રૌઢત્વપણુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા સર્વ રાખે, પોતપોતાની વ્યવસ્થા સુધારવા કુદરતના નિયમોનુ સર્વ કોઈ નિરતર મથન કરે ઘણા રાજ્યો દુ ખથી નાસરણે આવેલા તેથી તેઓ રાજ્યસત્તામા પ્રબલ થવાને ને મોટપ મેળવવાને યોગ્ય નથી એવુ તારા વગર બીજુ કોણ કેહેવડાવે? ઘણા રાજ્યો ઊંધા વળ્યા, ઉઠયા, ઘસ્યા ને શોભ્યા છે ચીથરેહાલ થવુ, વણસાડે તાપણ ન બોલવુ, હક્ક વાજબી હક્ક ગુમાવી સેવકભાવમા આનદે રાચવુ, એવો તારો નિશ્ચય હશે વાહ! એમ હોય તો કેવી સોદાઈ! મારા વત્સોએ તુજ પ્રતિ પ્રેમભાવે સહનશીલતા જણાવી, ઉદ્ધત મહેચ્છ છતા, તારા અસહ્ય ઉદ્ધત પ્રપચ સામા પણ સ્વચ્છ સુઘડતા દર્શાવી અને તારા દુશ્મન સામા ઘુમી, જો કે અતર તો બળતા ને ધીકતા રહે તોપણ જયનાદ પ્રવર્તાવ્યા, તોપણ તેં તેમના વાજબી હક્ક લેશ આપ્યા નહીં, તોપણ તને નમ્યા, તેવા નિર્મળ મનના, કુળમોટપમા રાચનારા, ઉચ્ચેચ્છ વૃત્તિના મહત પુરૂષને મોઢે જ હલકા વેણ બોલતા મર્યાદા રાખ લાબા કાળપર નિત્યે દુ ખ હતુ, પણ હવે શુ છે? અધાધુનીનો સમય ગયો ને પ્રકાશમય આવ્યો, ત્યારે અધકારમા શુ પડ્યા રેહેવુ? મુસલમાન અને મરાઠા નાણા ઉચેલી ગયા અને તારા સમયમા નથી ગયા? કલૈવે અને વારન હેસ્ટિગ્સે શા પરાક્રમો કીધા છે? હાલના જમાનામા તે કેવા તેજહીણ જણાય છે, કલૈવની રાજ-

નીતિએ કેટલા રાજકુટુબો પાયમાલીએ પહોંચ્યા અને કેટલા મરણાવસ્થામા પડ્યા? ઇસ્ટ ઇડિયા કપનીને નિભાવવા હેસ્ટિંગ્સે કેવાકેવાં કાળાધોળા કીધા તે યાદ નથી? ચેતસિગને ચોકઠામા લાવવામા તેના કૃત્રિમ કર્મોથી ને અયોધ્યાની બેગમપર જુઠા આરોપ મુકી થોડા નાણા મેળવ્યા નથી તારા ને તેમના પરાક્રમો સર્વ સરખાજ છે એકના વિવેકવિનાના કાળા નર્ક સમાન કર્મો વિશેષ ને બીજામા પ્રપચ વિવેકના છળચતુરાઇના કર્મો વિશેષ, તેમનામા ઉદ્ધતાઈ ઉમેરાઇ અને તમે બળવાન થઈ પ્રપચે વિજય મેળવ્યો, વ્યવસ્થા રાખી ને દીપ્યા, બનો સ્વરૂપના અતર મળમય, પણ વર્તવાની રીતિમા ફેર, તેથી જ તુ સતે જ શોભે છે તથાપિ "રામરાજ્ય"નુ શુ ગાન કરે છે? તેના એક અશ જેટલુ તારૂ રાજ શોભતુ નથી 'રામ રાજા'નો સદ્ગુણ અને તે કાળની પ્રજાનો સતોષ એવા અદ્દભૂત હતા કે આજ પણ ચોખડ પૃથ્વિમા સબળ પ્રતાપી રામને પ્રેમથી પ્રણમી, સ્તવી, ગુણનુ ગાન સકળ પ્રજા કરે છે 'રામરાજ્ય'મા પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખી, સ્વતત્રતાના લાહવા લેનારી, રાજાના દોષ રાજાને મુખે બોલતા નિર્ભય, રાજભક્તિ અત્ય પ્રેમથી કરનારી, રાજ્ય અર્થે પ્રાણદાન દેનારી, પોતાના સ્વતત્ર હક્ક બહાદુરીથી જાચનારી અને લેશ પણ દુ ખ વગર "જય જય મહારાજા રામ ઘણુ જીવો" એવા આનદમય સ્વરની ગર્જના કરતી વિરાજતી હતી તેની બલિહારી અલૌકિક હતી રાજા રામ તે પણ તેવો જ પ્રતાપી, પ્રજાને સુખે સુખી, પ્રજાને દુ ખે દુ ખી, જનમત શુદ્ધ રાખવે તત્પર (દુષ્ટ ધોબીના વેણ માટે સાધવી સીતા પ્રાણવલ્લભાનો ત્યાગ કર્યો, તેના અક્ષય પ્રેમ તરફ ન જોતા પ્રજાનુ હિત તપાસ્યુ કે મારો દાખલો લઈ પ્રજા દુર્ગુણી ને લમ્પટ ન થાય), કરભાર મુકવે વિચક્ષણ, પ્રજા પ્રત્યે કોમળ ને પ્રેમાળ, પોતાના લાભાર્થે પ્રજાની સ્વતત્રતાપર આલાપ ન લેતા સ્વતત્રતાનુ રક્ષણ કરનાર, પ્રજાની સમ્મતિથી રાજ્ય વ્યવસ્થા કરનાર, મત્રીમડળ સર્વોત્તમ, પોતે ધીર ને ચતૂર, સ્વપ્રજાપર પિતાતુલ્ય ને જીતાયલી પ્રજાપર પિતામહતુલ્ય પ્યાર રાખનાર, નિર્બળ ને સબળ સર્વને એક સરખો ન્યાય આપનાર, દુષ્ટને દડનાર, દયાળુ ને ઉદાર, પૂર્ણકળાએ તેજસ્વી સર્વમાન્ય મહાપુરૂષ દિવ્ય શોભ્યો હતો તેની તુલા કરવી સુલભ નથી તેવી થાય તો પછી એકેચક્રે પૃથ્વિમા મહારાજપદ ભોગવવા યોગ્ય થાય રામરાજ્યનુ ગુમાન ભુલી જા,

અને સાંપ્રત કાળના સર્વ રાજ્યમાંજ માન યોગ્ય થા, એટલે બસ તારા અંધેરા તરફ જો ને પછી રામરાજ્ય અને સામ્રાજ્યને મુકાબલો કર સૌ જણુથી મોટા સમવિષમ ભાવ તુજમા અધિક છે આ તો કાળા ને આ તો ગોરા, એ ભેદ ટળશે, તેઓ પરસ્પર ઐકયતાથી વર્તશે ત્યારે જ તારો પ્રથમને વિજય દર્શન દેશે પાટ્રિશિયન અને પ્લીબિયન માફક ભેદ રાખવાથી કશો લાભ નથી તારા પુત્રો પ્રથમ લાત ને પછી વાત કરનારા અને પરદેશીથી અતડા ને અતડા રહેનારા તેઓ રામરાજ્યને સમય ને રામરાજ્યની તુલના કરી પોતાનુ અજ્ઞાનપણુ પ્રગટ કરે છે ”

“ચલ, બહુ લાબી લવરી ના કર”, બ્રિટાનિયાએ ફીકા ચેહેરાથી કહ્યુ, કેમકે હિન્દે પોતાના ઉત્તમ વાદથી તેના વાદને છેદનભેદન કરી નાખ્યો હતો તેથી તેના ચેહેરાપર પ્રસ્વેદના બુદ આવ્યા હતા ને ઘણી ગભરાઈ ગુસ્સે થઈ ગઈ હતી, “રામરાજ્યના ન્યાય ને વિજય ને સ્વતત્રતા સબધી મને સર્વ માલમ છે મારા કહેવાનો હેતુ એવો હતો કે જો નાની વસ્તુને મુકાબલો મોટી સાથ થાય તો આ જમાનાના રાજ્યમા મારૂ રાજ્ય રામરાજ્ય સમ છે રામરાજ્ય અદલ, સત્ય ને પ્રમાણિક હતુ, પણ તે કાળનો યુગ સમય સ્મરણ રાખ આ સુવર્ણયુગ નથી, લોહયુગ છે. તે સમયમા રામરાજ્ય સમ સર્વોત્તમ સુખ ભોગવવુ એ દુર્લભ છે, પણ જે રાજ્યમા ગુલામગિરી ભોગવવી પડતી, વિના પ્રયોજને ઝબે થતા, ધર્મભ્રષ્ટ કરતા, અને શ્રીમત જાણે કે લૂટતા, જેથી બરાબર દ્રવ્યને ઉપભોગ થતો નો’તો, તેવા રાજ્યમા આ રાજ્ય મહાન્ રાજ્ય રૂપે શોભે છે સ્વાધીનતા, સમાનતા ને સ્વતત્રતા સો વમા સર્વ સુખના પૂરા પાડનારા છે માણસને સહવાસથી અધમ અને ઉત્તમ સ્પષ્ટ દર્શાવાય છે, પણ આગલા રાજ્ય સાથ મુકાબલો દર્શાવી સાફ દિલ દુનિયા આગળ એમ સાબીત કરવા માગતી નથી કે ‘હુ સર્વોત્તમ છુ’ એમ માન્ય થવુ જોઇએ, પરતુ લોકહિતને અર્થે સુખકર વ્યવસ્થા કરવા કેટલી ગોઠવણ કરૂ છુ, તે સમયસમયના રગ દર્શાવી સિદ્ધ કરી આપીશ કે, લોહયુગને યુક્ત રામરાજ્યની સ્વાધીનતા ને સ્વતત્રતા તુ ભોગવે છે નિમલ પ્રાણીને શક્તિ કરતા અધિક સત્તા આપવી યોગ્ય નથી જુના રાજતત્ર પ્રમાણે હવે વ્યવસ્થાવિધિ યોજવાનો સમય નથી, હવે તો નવા નવા રાજતત્રના નિયમાધારે વર્તવુ

જોઈએ તે વગર યથાસ્થિત સંપૂર્ણ સુખ ભોગવવા દોહેલા છે વળી સમવિષમ ભાવની વાત તુ શી કરે છે? સમવિષમ ભાવ કાહાડી નાખવો મુશ્કેલ નથી, પણ મારા પુત્રો સાથ તારા પુત્રો સબધમા આવવા યોગ્યજ ક્યા છે? તારા પુત્રો ગર્વિષ્ઠ, વિષ દૃષ્ટિના અને બુરી ઇચ્છાવાળા હોવાથી નકામી બડાઈમારી, ઘણી વેળા શૂરવીરોનુ અપમાન કરે છે, તે કેમ સાખી શકાય? વળી જ્યારે સર્વ પ્રકારે આશ્રય આપવાની ઇચ્છા ઉત્તમ મનના અધિકારીની હોય છે ત્યારે તારા પુત્રો બોલશે કે, "નસીબમા હશે તો સૌ મળશે," "સમય આવશે ત્યારે સર્વ સુખ સાપડશે," ત્યારે પછી બીજાનો દોષ બોલતા શરમાતી નથી? તથાપિ તુ પ્લીબિયન ને પ્રાટ્રીશિયન શા આધારે ઠેરવે છે? મારે મન તો બનો તુલ્ય છે બનોને યોગ્ય બક્ષિસ આપુ છુ, ને રાજી રાખવા બનતો શ્રમ લઊ છુ તારા ઐક્ય કરે, તો પછી મારે જોઈએ જ શુ? પણ ઊછળતા લોહીના સમોવડિયા સાથે કેમ વિવેકે વર્તવુ તેજ તારા પુત્રો જાણતા નથી, તો પછી બનેજ કેમ? વ્યવહાર ઐક્યનુ દર્શન કરાવવા મારૂ મથન જારી છે, અને તેને માટે તારા ને મારા બનોને સદા સદુપદેશ આપવાને હુ ચુકતી નથી, પણ જ્યારે તારા પુત્રો બુબકના બુબક જ રહ્યા ત્યારે મારા પુત્રો જે નીતિના જાણ અને સસારવ્યવહાર વિવેકમા કુશળ તેઓ મલીન અતકરણ જોડે કયમે સમ્મત નજ થાય ને ન થયા તારા પુત્રો મારા પુત્રો સાથે રગમેલાવડામા ભેગા થાય કે મારી પુત્રીઓના સ્વરૂપસૌદર્યપર મોહિત થઈ તેમની સન્મુખ અવિવેકે ઊભા રહે, સસારવ્યવહારમડળમા પ્રવેશ કરાવે ને કુટુબસુખ નિરખાવે તો પછી પોતાની દાનત સાફ રાખે નહિ, જનસમૂહમા ભેળાતા સ્ત્રીઓનુ અપમાન કરે, હોય તે કરતા દશગણો ભભકો મારી તોછડાઈ ને તુડાઈ પ્રગટ દર્શાવે, અમે આર્યો સુઘડ અને સુધરેલી પ્રજા છિયે, એવુ ગુમાન રાખી તિરસ્કાર કરે, પોતાના સ્વકુટુબ ભેળા કરવાને નામરજી દેખડાવે, (કેમકે કુટુબો અમારા કરતા ઘણા હલકા પાણીના, તે બતાવે તો પછી ભોપાળા જણાઈ જાય) અને અમારામા સામેલ થઈ છચોક બેહાઈ કરે, વખતે કુવડ વેણ ઊચ્ચારી મારા પુત્રો પર અકુશ રાખવાની છટેલાઈ કરે, તો એવા જોડે મારા પુત્રો સબધમા આવતા ખરેખર શરમાયા વગર રહે નહિં, ને ઐક્ય થવુ મુશ્કેલ થઈ

પડે તારા પુત્રો વિવેકાચરણે વર્ત્તે ને મર્યાદા રાખતા શીખે તો પછી સુઘડ સુઘટ્ટ ઐકયસ્વરૂપ સુદર દર્શન દેજ, કેમકે મારા પુત્રો એકતાનુ પ્રદર્શન કરાવવા સદા ઉમગી છે, પણ તેઓ એવા નમ્ર ને વિનયવાળા નથી કે ગુલામગીરી કરે અને પોતાના કુટુબમા પ્રવેશ કરાવી તારા પુત્રો એહા થઈ નિરકુશિત મદોન્મત્તપણે વર્તે તે જોયા કરે વળી સર્વ કોઇને સન્માન તે કેવા પ્રકારે આપે ? શુ તેઓના દાસાનુદાસ માફક વર્તે અને જે પોતાના સન્મુખ આવે તમને નીચા નમીને નમ્રતા બતાવે ? તેઓ અહકારી, ઉદ્ધત ને પતદગબાજ નથી જ, તોપણ એવા પ્રકારનુ માન કોઈ કાળે આપી શકે નહિ તે વળી તોછડા, લજ્જાનીતિમા નિ સશયી ને મિથ્યા ગર્વ ધરનારને ? હા, તેઓમાનો કોઈ ઇગ્લાડ પધારે તો સમસ્ત પ્રજા મોહિત થઇ, ઠાઠમાઠથી આગતાસ્વાગતા કરી પ્રસન્ન રાખે, સકળ વિલાસસામગ્રીના દર્શન કરાવી ઘાડા ઐકયથી એક સ્વરૂપે સોહી, મિત્ર બાધવની હાણ દેખી દાઝે ને સુખ દેખી રાચે એવા પ્રેમાળ ને કોમળ સ્વભાવના મારા પુત્રો છે તેઓ કદાપિ પણ "પેનગો"ને ગ્રીકમા જેમ સર્વ કોઇએ હસી કાહાડ્યો હતો તેમ કરે નહી તારા પુત્રો સાથે ઐકય કરવાના તેઓ સદા પ્રસગો શોધે છે અને વિના પ્રયોજનના પણ મેળાવડાઓ, જેવા કે લેવી, ઇવનિગ પાર્ટી વિગેરે ભરી એક આનદે કલ્લોલ કરે છે, પણ ઉલટા તારા પુત્રો તેમના એ બાધવો પ્રત્યે કડવાશ વાપરી તેમને તુચ્છકારે છે અને તેનો લાભ લઈ ઘોર કર્મો કરે છે મારો પ્રાણ આત્મા લોર્ડ મેયો અને જસ્ટીસ નોર્મનના લોહી વેહેવડાવ્યા તે એમાથી કેની ? જો તેઓનાથી છેટાના છેટા રહેત તો એ પરિણામ ન જ આવત, એમ મારૂ સ્પષ્ટ બોલવુ નથી, પણ એ એક કારણ કહીએ તો તે અસત્ય છે એમ તારાથી કહેવાશે નહિ શુદ્ધ સ્વભાવવૃત્તિએ પ્રફુલ્લિતપણુ, સમાનતા, મર્યાદા વિના દેખાડવી, એ સામ્પ્રત સ્થિતિને પ્રતિકૂળ છે તોપણ રાજકાજમા ઘણે દરજ્જે તારાપર વિશ્વાસ મુકી યોગ્ય સ્વાધીનતા આપુ છુ ને સત્તા વર્ગમા દાખલ કરૂ છુ, તે શાને માટે ? એ બધા ઐકયના કારણ છે, જેથી બનો જુગલ સ્વરૂપ છતા એક સ્વરૂપે સોહે સમ્પીલા થઈ બનો સદા હેતથી વર્તે તો પછી કેવા સર્વોત્તમ સુખના દર્શન કરાવે રે ઘણુ કરીને ઊચા પ્રેમમા સોહી અપૂર્વ દિવ્યાકૃતિએ દર્શન દે "

"તારૂ બોલવુ સત્ય છે," વ્યાઘ્રદેવીએ ગગળી જઈ દયામણે મોંએ જવાબ દીધો,-"તારૂ બોલવુ હુ અમાન્ય કરતી નથી જેમ એ બોલવામા સત્ય છે તેમ જુઠાણાનો અશ પણ છે, પણ તે, તે તારી હુમેશની ચપળતા ને કુશળતાથી નિસ્તે જ બનાવી દીધા તુ ખાતરનીશાથી કહી શકે છે કે એઓમા તમામ ગફલતી મારાઓની જ છે? વર્ષોના વર્ષો થયા તારાઓ મુજના રક બાલકોપર જુલમ પાડતા આવ્યા છે ને પાડે છે, અતિ તુચ્છ વચનથી બોલાવે છે, એઓને માટે કાયમ ઠસ્સાનો સદાનો આવો મત અતિ પ્રૌઢતાથી પોતાના અન્તરમા ઠસાવી મુકયો કે, 'હિન્દુઓ અચચળ વૃત્તિના, ધ્યાની ને મનસ્વી, રણ-સગ્રામવિષયના ઘણુ કરીને કાયર, સ્વદેશાભિમાનરહિત, ન્યાતીજાતિભેદના બધનથી છુદાઈ ગયલા, અડધા સુધરેલા, ધમ માટે સશયી અને સ્ત્રીઓપર અસહ્ય અકુશ રાખનારા છે' એ સઘાને માટે તુ શુ સત્ય બોલે છે? ખાતરનીશાથી જાણ કે, એઓ કુવડ વેણ ઉચ્ચારે એવા નથી જ્યારે તેમને માટે સુધરેલા વર્ગમા નિંદક વાકયો ઉચ્ચરાય ને હલકા ગણાવવાની પ્રેરણા થાય ત્યારે રગીલા ને મદમાતા નજ સહુન કરે તારે માટે મારાઓ એવા હલકા વાકય ઉચારે તો શુ તારાઓ ખમી રહે? ના, ને તારા આવા કૃત્રિમ ઉપાયથી ભવ્ય શક્તિ, જય દર્શાવવા એ તારી પ્રૌઢતાને લાછન લગાડનારૂ છે મોટામોટાના લોહી વહ્યા એ કર્મ અધમ બન્યા એ વાત ખરી, તેમ તેને માટે સકળ પ્રજાએ શોક ભર્યા વદને માનશુકન પ્રકટ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, અને પોતાના બધુપર આવેલી આફત ગણી ઈશ્વર પાસ યાચના કીધી છે એ થોડુ કીધુ નથી પણ માનના તરસ્યા ને વેરીલા ખારીલા સત્તા-ધારીઓએ બળવા પછી વિના પ્રયોજને બાધી માર્યા અને કુકાઓને ઝાડે લટકાવ્યા તથા તોપે ઉરાડ્યા, તે ભુડા કર્મો અતિ અધમ છે. સાધનબળે ગરૂર અને પ્રબળ પ્રતાપી બ્રિટન પુત્રોએ કેટલા જણને, હથિયાર વિનાના હલકા જણને સત્તાના દોરથી લાત મુક્કીથી ગત પ્રાણ કીધા અને તેમના કારણમા પેલી કમબખ્ત 'તહ્રી'ને અગાડી કરી, એવા અધમ નીચ કર્મને માટે કોણે સત્ય ન્યાયનુ દર્શન દીધુ? સધીકરાર અને સુઘડ સુદઢ ઐક્યના પ્રારભ ચિન્હ અને ઉમગ આવા? અને તેને માટે મારી તરફથી કશી પણ બેવફાઇની હીલચાલ થઈ છે? પણ તુજ પ્રત્યે મારી અસાધારણ મમતા છતા કયા વેરભાવ

તારામાથી સદતર નાશ પામ્યો? પ્રેમના બદલામા પ્રેમ જોઇએ. અતરના ઉમળકાથી આનદે હૈયાસરસા ચાપતા હોય તો મારા પુત્રો પાછલુ વિસરી જઇ પ્રેમનો બદલો અધિક આપે, પણ એમ થતુ નથી. મીજલસમા એકવાર આમત્રણ કરી મોટો ઉપકાર બતાવે, ગર્વમા ફુલાઈ જાય, ઉલટા ડોળ ઘાલી તિરસ્કાર કરી સતાવે ને હલકા વર્ગમા ખપાવે તે નજ સહન કરે ઉદ્યમ રહિત, ન્યાયે અધમદાસ, જુલમે દટાયલા, પરસ્વાધીન, પરદેશી પરધર્મીના તેજમા અજાયલા, સ્વતત્રતા વિનાના, મોળા પડી ગયલા, તોપણ ઊચ્ચ કુળ, ઉચ્ચ સદ્ગુણ, ને ઊચ્ચ પાણીના વિવેક મર્યાદશીળ છે તે એવુ માનભગ પ્રત્યક્ષ સ્પષ્ટ ન જોઈ શકે રણરગી મહેચ્છ કુલીન સ્વતત્ર પુરૂષો જનસમૂહમા માન પરાભવ દેખી અતરવૃત્તિએ અતિશય દાઝે એ સત્ય ને કુદરતને અનુસરતું છે તું કહેછે તે રાજકાજમા વિશ્વાસ કયા છે?" ભવા ચઢાવી હિન્દ બોલી, "કયા છે સમાનતા? એ સધી છેતરપીડીની વાત પડતી મુક હુ બોલીશ તે તને જરાએ પસદ પડવાનુ નથી, ને તુ કટાળશે ને ઠેકડી કરી અતરમા તૂલના કરી, સ્વસત્ય દર્શાવવાની અશક્તિથી ક્રોધમય નેત્રે નિહાળશે, પણ મને તેની લેશ માત્ર દરકાર નથી અણ વિશ્વાસ ઠામ ઠામ છે વિશ્વાસ સમૂળગો નથી સ્વાધીનતા ને સમાનતા ને સ્વતત્રતાના દર્શન તો દુર્લભ સમજવા તે તો નથી જ, હોય તો પછી તારી સ્પૃહા કોણ કરે? ભ્રષ્ટ બુદ્ધિએ સ્વતત્રતા રહિત કરી પગતળે ચગદી નાખ્યા છે, તેનુ સ્મરણ કરતા શોકથી રક્ત ઉષ્ણ ને વદન નિસ્તેજ થાય છે બળવાના સમયે કપની બહાદુરના કાળથી તે આજ પર્યંત દેશી લશ્કરપર કરડાકીથી જોવુ, હાકમા દબાતુ ને દબાતુ રાખવુ, અને પુરતો ભરોંસો ન રાખવો એ પ્રથમ અણવિશ્વાસ, જો કે દેશી લશ્કરને જેર કરવા દેશી લશ્કર હતુ, તોપણ ધારા ઘડનારી મડળીમા યથેચ્છ નિડર સાહસિકપણે વરતી સ્વચ્છદે ધારા ઘડવા અને પ્રજાની અરૂચી છતા તે પળાવવા, તેવી મડળીમા, પ્રજામતના પ્રતિનિધિ ન દાખલ કરવા, એ બીજો અણવિશ્વાસ દેશી રાજ્યમા રેસીડટ રાખવા, જેને માટે વાધો નથી, પણ ત્યાના રાજ ધારા સત્તાને પોતાના કાબુમા રાખી રાજાઓને પગતળે ચાપતાને ચાપતા રાખવા, અને પોતાની જ ઈચ્છાનુસાર વર્તવા દેવા તથા બાજીગરના પુતળા માફક રમાડવા, તેમની પ્રજામાજ તેમને હલકા પાડવા એ

ત્રીજો અણુવિશ્વાસ હથિયાર ન રાખવા દેવાનો ધારો, જે ધારો કોઈ પણ પુરૂષાર્થી સરકાર, પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ રોમ કે ગ્રીસની પણ અમલમા લાવી નથી તેવો પુરૂષપણાને લજાવનારો ધારો એ ચોથો અણુવિશ્વાસ દેશી વર્તમાનપત્રને તોડી પાડવા ને તેમના પર ફીતુરને ઉશ્કેરવાનુ આળ મુકવુ, જે સત્ય વિશ્વાસનુ કામ નહિં જ ને તેમને નિરકુશિતપણે અકુશિત કરવા એ પાચમો અણુવિશ્વાસ હિન્દુસ્થાનની રૈયત અકારા કરથી બેદીલ થયલી અને ઉશ્કેરાયલી છે (દુશ્મનાવટથી નહિ, પણ ઘાડા ધૈર્યથી) તેથી તેમનાપર મદાની કરડી નિગાહ રાખી ફીતુરખોર કહેવા તથા થોડાક અપાત્ર અમલદારોએ પોતાના જ અપલક્ષણ તથા જુલમને લીધે ચમકતા રહેવુ ને ચમકાવતા રાખવુ એ છઠ્ઠો અણુવિશ્વાસ. ન્યાયના દિવ્યાસને ન ચડાવી ઈશ્વરી પ્રસાદ આપતા બાહ્રાના કાહાડી પાછા હઠવુ એ સાતમો અણુવિશ્વાસ સૈન્યવર્ગમા સૈન્યાધિપતિની શ્રેષ્ઠ પદવીએ ન ચડાવવા અને માત્ર તારા પુત્રોએ એ વીરત્વ દર્શાવનારા અલૌકિક પ્રમાદનો લાભ લઈ ઘૂમ્યા જ કરવુ, એ આઠમો અણુવિશ્વાસ તારા ગેરવાજબી વિચાર અને પ્રજાસરક્ષણના અવિવેકી કાયદાની સામા પ્રોટેસ્ટ ઉઠાવવા, સાવજનિક મદિર વાપરવા ન આપવા એ નવમો અણુવિશ્વાસ દેશી રાજા, અને તે વળી અતિશ્રેષ્ઠ પદવીના રાજાને એક સાધારણ માણસના ગુનાહને બાહાને અસત્યનો જય દર્શાવી ઢોળી પાડવા એ દશમો અણુવિશ્વાસ કેટલાક રાજકુવરોએ યુરોપથી શસ્ત્રો મંગાવ્યા તે ન રાખવા દીધા અને પ્રસગોપાત પરદેશી પ્રચડ વીરપુરૂષોને સૈન્યમા રાખવાની મના ને સખતાઈ કીધી એ અગિયારમો અણુવિશ્વાસ તારા સ્વાર્થી પુત્રો એકેસામટા ગગડી પડીને દેશીઓને વોલનટીયર કોરના દરવાજાપરથી હડસેલી કહાડ્યા એ બારમો અણુવિશ્વાસ લગ્નાદિ શુભ પ્રસગે દેશી રાજાઓ સ્વતુલ્યના બાધવો સાથે સ્નેહભાવ રાખી ઘાડા સમ્બન્ધથી બધાય તે તને ગમે નહિ, તેમને પત્રવ્યવહારથી અતરના ભાવ જણાવવા ન દેવા એ તેરમો અણુવિશ્વાસ હિન્દુ, મુસલમાન, પારસીઓને ઊંચા પ્રકારની કેળવણી ન આપવી ને હીણા રાખવા એ ચૌદમો અણુવિશ્વાસ, કેમકે તારી અતરવૃત્તિ શકાશીલ થઈ છે કે એઓને રાજદ્વારી સબધના રસ્તા બતાવીશુ તો સ્વતત્રતાના હક્ક જાચતા ને સ્વદેશાભિમાન ને સ્વદેશપ્રીતિ રાખતા શીખશે તો તેથી તને ગેરલાભ છે. દેશી રાજાઓ પર-

દેશમા પ્રવાસ કરવા માટે દેશબાહાર જાય તો તેમની સાથે એજટ કે રેસીડટ હોય જ હોય, જાણે તેઓપર ચોકીપેહેરો, તેઓ એકલા સ્વચ્છદે દેશબહાર વિહાર કરે તો કોઈ તેમને તેમની સ્થિતિ કેવી દુ ખકર કે સુખકર છે તેનુ ભાન કરાવે તો તેથી તને સમયે, રે કાળાતરે ધોકો (?) પોહોંચે, માટે એકલવાયા તો એઓને રાખવા જ નહિ, તથા તેવા કોઈ વિદેશી રાજનીતિકુશળ પુરૂષની મુલાકાત પણ વગર પરવાનગીએ ન કરાવવી એ પદરમો અણવિશ્વાસ સ્વેચ્છિક સાહસ કર્મો હોરી પ્રજાને કરથી રૂધવી, જેથી પ્રજા કોઈ કાળે સમૃદ્ધિએ બળવાન થાય જ નહિ ને રાજકારભારમા માથુ ખોસવાનુ વિસરી જાય, અનનન્ તો તનનન્, પેટની સભાળથી પરવારે ત્યારે દેશ રાજસભાળમા માથુ મારવા ઉશ્કેરાય, તેથી પેટના જ ઉદ્યમમા બારે પોહોર ને બત્રીસે ઘડી મચી રહે એવા પ્રપચી વિવેકી કામો કરવા એ તારો સોળમો અણ વિશ્વાસ અણવિશ્વાસની પલટણે હિન્દુસ્થાનની આસપાસ ચોગરદમ ફરી વળી સર્વને ઘેરી લીધા છે જેમાથી નીકળતા પણ નથી નીકળાતુ સઘળુ ટુકમા જ કહુ છુ, બાકી દરેક અણવિશ્વાસને માટે બબ્બે મોટા વ્યાખ્યાનો કહી સભળાવાય પ્રસગ આવશે ત્યારે એ સઘળાનુ યથાસ્થિત વિવેચન થશે, પણ દુનિયા પૂછે છે કે આટલો અણવિશ્વાસ ને બેઆબરૂ છતા હિન્દ કેમ સહન કરે છે? તેનુ ખરૂ કારણ એજ કે સત્ય, પ્રમાણિકતા ને નિમકહલાલી જેને એક વાર સ્વભાધવતુલ્ય યશ આપી સ્થાપ્યા તેને છેહ નજ દેવો એ બે શિવાય એકે બીજૂ કારણ નથી પોતાની હુરમત જાળવવા તેજદાર સમશેર મ્યાનમાથી બાહાર કાહાડી પટો કરવા ને પરાક્રમ દર્શાવવા હિન્દ સામર્થવાન છે, પણ પ્રભુને યાદ કરી પ્રતાપી રાજમડળમા, લોકસમૂહમા હલકી પડવાની ઇચ્છા રાખતી નથી જે જે વિરલાઓને તેં માત્ર તારો જ લાભ સાચવવા રહેશી નાખ્યા તેને માટે કહેવાનુ બાકી રહ્યુ નથી જેમ અનાજના પાકેલા ખેતરપર પોતાનુ પેટ પુષ્ટ કરવા તીડ તૂટી પડે તેમ તારા જુલમગારોએ આ દેશમા આવતા જ જુલમનો વરસાદ વરસાવી કેહેર વર્તાવી મુકયો અને તેમ છતા મુસલમાનના જુલમ ને તેમની ત્રુટક ત્રુટક લૂટને વગોવવી તો સાભળ જે કહેવાની મારી ઇચ્છા નથી તે તારે સાભળવુ છે? સર્જિત વારન હેસ્ટિંગ્સે જે ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી હતી તે સબધી થોડુક જણાવુ જેથી તારા કાન ને આખ ઉઘડે, જેનુ

વાસ્તવિક વર્ણન સાભળતા નમ્ર ને માયાળુ સ્ત્રીઓ મુર્છાગત થઇ, તેવા જુલમનુ વર્ણન હુ કહુ છુ તે તુ સાભળ,* જેના આગળ મુસલમાનના જુલમ અને લૂટની શી બીસાત ? તારી કૃપાદૃષ્ટિ મારી તરફ થઈ કે તેં જેમ બને તેમ દ્રવ્ય સમેટવાનો ઉદ્યોગ આરભ્યો તારા ભુખડુબારસ પુત્રોએ એકદમ વરૂ માફક જુલમ કરવો જારી કીધો, અને ભીમહારી કપનીએ નિસ્તેજી હેસ્ટિંગ્સને બોધ્યુ કે અમને તૃપ્ત કરવા દ્રવ્યનો ભોગ આપ અને પછી હેસ્ટિગ્સ શુ ન કરે ? કોઈ કાળે ન સાભળેલા ને કદી પણ ન સાભળી શકાય એવો જુલમ જારી કીધો તારા વીર વારન હેસ્ટિગ્સે દેશમા જે મોટા મોટા જાગીરદારો હતા, તે દુ ખી જાગીરદારના આગળાની આસપાસ દોરડા વિટળાવ્યા, એટલે સુધી કે આગળાઓ ઐક્ય કરી અરસપરસ ગઠાઇ ગયા, અને કચડાઈ એક જ દેખાયા પછી તે આગળાઓની વચ્ચે લોહફાચર લોહડાના હથોડાવતી ઠોકી બેસાડી આ દુ ખી માણસની બુમ પેલા જુલમગાર, નર્કના અધિરાજ વારન હેસ્ટિગ્સના દૂત દેવીસિગે ન ગણકારતા આગળાના કકડેકકડા કરી નાખ્યા જે ગરીબ, પ્રમાણિક, નિરપરાધી અને ઉદ્યોગી હાથ, માત્ર પોતાની સ્વમહેનતના ફળ પોતાના મ્હોડા આગળ લઈ જતા નહોતા, અને પોતાના છોકરાઓને પણ તેની ઉત્પત્તિના અમૂલ્ય ફળ તગીને વખતે આપવા પણ નારાજ હતા, અને તે હાથના ફળ પદર કરતા વધારે વર્ષ તુલીક ચીન તારા લાભાર્થે મોકલાવ્યા, અને તે વળી કોઇ પણ પ્રકારના બદલા વગર, અને જે ફળના ફળથી તે કાળના તારા પુત્રો વિલાસ કરતા હતા અને અતર ચુમીને આનદ ભોગવતા હતા તે ઉદ્યોગી હાથને એ દુ ખ ભોગવાવ્યુ તેના બદલામા તો તારા જુલમગારના દોરડા, લોહફાચર અને બિનજરૂરિયાતની મેહેનત વિના તમે બીજુ ખોયુ નથી પણ એ શોકમય વાત સાભળતા ને વિચારતા કોણ પથ્થરછાતીનો નહિ કમ્પે ? ઘણા વક્કરવાળા, માનમરતબાવાળા ને આગેવાન દેશાઈ, ઉદ્યોગી ખેડુત, માજીસ્ટ્રેટ અને ગામડાઓના પટેલો વિગેરેની જોડ કરી બબ્બે બબ્બેને

---

* This "harrowing description of the cruelties perpetrated by Debi Sing, one of Hasting s official servants, perhaps without parallel in the language It is said that several ladies fainted at this part of Burke's oration "

BURKE'S SPEECHES, Dublin Edition.

પગેથી એકઠા બાધ્યા, અને પછી તેઓને તારા યમદૂતોએ લોહુગ-જપર ઉંધે મસ્તકે લટકાવ્યા અને પછી નેતરે પગના આગળાના નખ ખરી પડ્યા ત્યા સુધી માર મારવો જારી રાખ્યો વળી તેમના ઊંધા જ મસ્તકપર, ભયકર લાકડીના ઝપાટા અને યમશસ્ત્રથી માથુ, નેત્ર ને નાકમાથી લોહી વહ્યા ત્યા સુધી સેતાનિયત રીતે માર્યા પણ આ દુ ખની રીતિ તો યમદૂતોને ઓછી પડી હશે તેથી તેમણે નવી કળા શોધી કહાડી વાસને અને નેતરને ઊંચા મુકયા અને 'બેલ-ટ્રી' ઝાડની ડાળી જેના અણિયાળા ને તીક્ષ્ણ કાટા જે ચામડીને ભયકર રીતિએ ચીરી નાખે છે અને માસને ખેંચી કાહાડી તેનો ખીમો કરે છે તેના ચાબકાવતે હેરાન કીધા અને જે કેટલાક શરીરે મજબૂત અને મનના દૃઢ, ધૈર્યવાન ને ગમે તેવો જુલમ થાય પણ અસત્ય કર્મ નજ કરવુ એવા હતા તેમના પર શોધક વૈરથી ઉશ્કેરાઈને અતૃપ્ત લૂટાલૂટથી પ્રબળ થઈ જેમ વધારે હેરાન થાય એવા અનેક પ્રકારના યમાસ્ત્ર શોધી કાહડ્યા, જેમા 'બિચેટા' નામના માસદહનકારક ને ઝેરમય છોડ-વાની ડાગો મુખ્ય હતી તેણેવતી તેમના શરીર ચીરી નાખ્યા!!! જે ક્રૂરમા ક્રૂર કર્મ તે એ હતુ એ મારથી કેટલાકના ઘા રૂઝાયા વગર સડબડ્યા કર્યા અને સદા કોહ્યા કર્યા, પણ કદી રૂઝ આણી નહિં, અને શરીરપર કોહ્યાડના ડામ પડી રેહે તેવા ચાઠા પડી શરીરને એબિયલ બનાવી મુકયુ, ને કેટલાકની જીદગીનો અત પણ આવી ગયો રે આ દુ ખ પણ થોડુ હતુ એ કરતા વધારે દીલ ધડકાવે તેવુ દુ ખ તેમનેમાટે બાકી હતુ આવા રાક્ષસી દુ ખથી તૃપ્ત ન થતા રાત્રે આ બિચારા નિરપરાધી પ્રાણીઓને, લોભ જુલમનો અધિરાજ હોમશાતિના બલિદાનને કારાગૃહમા મોકલતો હતો, અને જ્યારે ચિન્તા વગર સર્વ કોઈ આરામ લેતા હતા, તેવે વખતે પણ સેતાનના પુત્રો તેમને ત્રણ ત્રણ વાર બાધી મારતા અને કકડતી ઠડીમા ઉઘાડે શરીરે બકરાકુકડાને નાખી મેલે તેમ મેદાનમા નાખી મેલતા હતા સૂર્યોદય થવા પહેલા હેસ્ટિગ્સના આ ભોગને બહાર કાહાડતા, અને રાતના યમદૂતના મારના ઘાથી શરીર સુજી ગયેલુ ને ચીરાડાથી અક-ડાઈ ગયેલુ તેમને ઠરી ગયલા ઠડા પાણીમા ઝબકોળતા અને એક કાકરો પણ ખમવાને અશક્ત એવા આળા શરીરપર પાછો માર જારી થતો ચાલવાને અશકત, ઉભા રહેવાને નાતવાન, ભૂખે પેટમા કોયલી

પડેલી ને ભારથી શરીર સુજી આવેલુ તેવાઓને પૈસાનેમાટે તેમના ગામ ખેતરમા જોવા મોકલતા, કે 'જો કઈ આપશો તો ઉગરશો' પણ આ બાપડા પાસે હોય જ શુ? આવે સમયે પણ કેટલાક ધર્માત્માઓ આશ્રય આપવા તત્પર હતા, પણ તેમને ખુલ્લેખુલ્લુ જણાવવામા આવતુ હતુ કે, એ આશ્રય તમારી પાસે દોલત છે તેની સાબિતીમા ગણાઈ તમારા પણ એવાજ હાલ થશે! આથી આ બિચારા ભોગો જેમના તેમ પાછા ફરતા, અને વળી તેમનાપર પૂર્વ પ્રમાણે જુલમ જારી થતો તેઓના વિલાપ અને દુ ખથી પડતી કીકીયારી સાભળી તારી તરફના દુષ્ટો હાર ખાઈ પાછા હઠ્યા નહિં દિવસ અને રાત્રી દુ ખ અને જુલમ સાથે જુદ્ધ કરવાને જ હતી શારીરિક દુ ખના ઉપાયો અર્થે લોહફ્રાચર, ભૂગળ, બેડી, યમદડના સપાટા તેમને અર્થે જ હતા, અને સૃષ્ટિમા જેટલા જેટલા દુ ખનો સગ્રહ છે તે તે સઘળા દુ ખો વિણીવિણીને વારાફરતી એક જ રાત્રીમા તેનાપર એકેસામટા અજમાવવામા આવતા હતા આ દુ ખથી કેટલાકો યમપૂરીએ પોહોંચી ગયા, પણ એવા પણ કેટલાક હતા કે તેમની હિમ્મત તેમના દુ ખો સાથે બાથ ભીડે એવા પણ કેટલાક માણસો છે જે પોતાપર પડતા દુ ખથી રીઢા થઈ જાય ને કશુ ગણકારે નહિં, અને જેમ જેમ જુલમ પડે તેમ તેમ સાવધ મનના, પ્રબળ, જોસ્સાવાળા અને જુલમગાર સામા નિશકપણે દૃઢતાથી જબરદસ્ત ટક્કર ઝીલી ઉભા રહી શકે. આવો જુલમ માત્ર પુરૂષોપર જ નહિં પણ બાળકો અને સ્ત્રીઓપર પણ ગુજાર્યો, ને બાપની સામા છોકરાને બાધી તેમનાપર ફટકા મારવા જારી કીધા, જેથી જો બાપપરનો ફટકો ચૂકે તો છોકરો ઘવાય ને છોકરાપરનો ચૂકે તો બાપની તે જ અવસ્થા થાય! તેવા જ પ્રકારે ને તેવા જ ઉદ્દેશે સદ્ગુણી કુવારિકાઓ જેઓને સૂર્ય પણ નિરખી શકયો નહોતો તેઓને મદિરના પવિત્ર સ્થળપરથી ઘસડી લાવ્યા, તેમને પતિઓનાહસ્તકમળમાથી વિખુટી પાડી અસહ્ય દુ ખનાસાગરમા ડુબાડી દીધી! એઓની કારાગૃહના કાળા પાતાળમા દુર્દશા કીધી! તેઓના પર જે સખ્ત હુમલા થયા તેનુ વર્ણન કોણ કરી શકે એવુ છે? તેમની આબરૂ અને સ્વતત્રતા અને મર્યાદશીલતા સર્વે એકેસામટી તે કારા-ગૃહના કાળા પાતાળમાં જ દટાયલી રેહે તે ભલી તેઓનુ માનગૌરવ સર્વનો સામટો નાશ થયો, અને તેઓ ધર્મભ્રષ્ટ અને નીતિભ્રષ્ટ થઈ

ગઈ, અને રઝળીરખડી યમપૂરીએ સિધાવી જેરબધના મારથી આખો પ્રાન્ત નારાજ થઈ તારાજ થઈ ગયો ખેતીકાર અને દેશાઇઓ લણ્યા-વિનાના ખેતરો મૂકી ચાલી નિકળ્યા ઘણા દેશો અરણ્ય થાત, પણ તેમના શેહેરના કોટની આસપાસ બેયોનેટવાળા સિપાહીઓ ફરી વળ્યા, અને તેઓને ઘેરી લીધા જેઓ દેશપાર થવામા રાજી હતા તેમને સ્વ-ભૂમિના કારાગૃહમા જેરબધ અને રાજદડનો માર સહેવા ગોંધી રાખ્યા અફસોસ! બ્રિટાનિયા, વારન હેસ્ટિગ્સના રાક્ષસી જુલમથી બચવા માટે તેઓને વાઘવરૂની ગુફાનો આશ્રય લેવો યોગ્ય લાગ્યો તે વાઘના મ્હોડામા જવા પ્રસન્ન હતા, પણ વારન હેસ્ટિગ્સનો જુલમ ખમી શકયા નહિ એવા જુલમ આગળ કોણ ટકી શકે? મરાઠાનો ઘોર સહાર અને મુસલમાનનો ભયકર જુલમ એ કરતા અધિક હતો, એમ કોણ કહી શકે? અને નાના સાહેબના અઘોર અધમ પાપિષ્ટ કર્મો કરતા એને કોણ ઉતરતા કહેશે? અનુકૂળતાએ નાના સાહેબે તે વેરથી ઉશ્કેરાઈ પ્રપચ વાપરી, પોતાના સ્વાર્થ અગે તારો સમૂળગો ખોડો કહાડવાનો ઇરાદો રાખ્યો હોય તો તેમા તેણે ખોટુ શુ કીધુ? એ સઘળાનો વિચાર થાય છે, ત્યારે તારા અતિ પ્રવૃત્ત સ્વાર્થી કર્મો અતિ અધમ ને પાપિષ્ટ લાગ્યા વિના રહેતા નથી, પણ એ સઘળાને વિસારી દઈ તને અસાધારણ માન આપે તે શા માટે? એટલા માટે કે તુ તારૂ વેણ પાળશે, અને એઓને સ્વપરાક્રમ ને સ્વસામર્થ્ય દર્શાવતા અટકાવ્યા છે તેમાથી મુક્ત કરી આગળ વધવા દેશે પણ માણસના લોભનો થોભ નથી તે તો જેમજેમ અધિક પ્રાપ્ત થતુ જાય છે તેમ તેમ અધિકઅધિક પ્રવૃત્ત થઈ સદ્ગુણને દાબી દઈ અધમ કર્મ સ્પષ્ટ દેખડાવે છે, પરતુ એમ ન જ થવુ જોઇએ એ વડે રાજસત્તા માન્ય, ઉમગ સહિત માન્ય ન થાય વાત સત્ય છે કે સમ્પીલા થઈ ઐકયનુ પ્રદર્શન પ્રત્યક્ષ દર્શાવે તો ધરતી કમ્પાવે પણ એવા અનુપમ કર્મજય સહજ શ્રમથી દર્શન દે નહિ તારી રાજસત્તા સ્થપાયા પછી મહાભારત દુ ખમાથી કેટલુક ઓછુ થયુ ને વિચાર કરતા શિખ્યા એ જ સત્ય છે પણ મદાધ થઈ તુ એમ બોલે છે કે મારા રાજ્યમા 'વાઘ ને બકરી એક ઓવારે પાણી પિયે છ,' તેને કશો ભય નથી, એ યુક્તિ-વાળુ ઠાવકુ બોલવુ સર્વમાન્ય સકળ પ્રજામા આજે નથી અને એવુ બોલનારા કોણુ છે? પેલા શ્રીમત એઓએ પોતાના જ લાભનો વિચાર

કરી ડોઝરા ભરવાનો જ સ્વાર્થી હેતુ રાખી તને એ સર્વોત્તમ ઉપમા આપી, અને તે કદાપિ સત્ય પણ હશે વાઘ ને બકરૂ એક આવારે કયમ ન પાણી પીયે? જ્યારે તેમના દાત તૂટી ગયા, ને પજા, ઝેરી ને વેરીલા પજા કપાઈ ગયા ત્યારે બકરૂ તેની સાથે સ્પર્ધા કરે જ જ્યારે એક મુડદાલ કુતરો વાઘના મ્હોંડા પર થુકે તેવા વાઘના સમયમા બકરૂ પણ પોતીકુ પરાક્રમ દેખડાવે બેહેન બ્રિટાનિયા, વાઘ તો કયારના જતા રહ્યા હવે માત્ર બકરા જ રહ્યા છે તેવા સમયમા એક આરે સર્વ પાણી પીયે તેમા આશ્ચર્ય પામવા જેવુ શુ છે? જ્યારે વાઘ હૈયાત હતા ત્યારે તારૂ સ્વપરાક્રમ દર્શાવવુ હતુ કોઈ રહ્યુ નથી ત્યારે તુ સર્વમાન્ય મહારાજ્યપદને યોગ્ય થઈ પ્રબળ સર્વોપરી રાજ્યરક્ષકનુ પદ ધારણ કરી બેઠી પણ પૂર્વના વાઘો સજીવન હોત તો મહારાજપદ ધારણ કરવાનુ ટાણુ દુર્લભ હતુ રહેલા સહેલા વાઘ નબળા પડ્યા (નખ, પજા ને દાત વગર શરીરે નિરગત બન્યા) ને કમજોર થયા, અને તેથી તુ સ્વચ્છદે યથેચ્છ નિરકુશિત વરતી શકે છે"

હિન્દરાણી બોલતી બધ પડી તુરત વાઘે ભ્રષ્ટ બુદ્ધિએ પોતાનો વિજય સમજી, ધુરકીને ઉન્માદ ભરી અતિશય લાબી ગર્જના કીધી બ્રિટાનિયાના વાહન સિંહે સરખા જોમ અને વૈરથી ઉશ્કેરાઈ તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો, જેથી પર્વત ને વન ચોમેરથી ગાજી રહ્યુ

"વિચારની આ તારી ઘેલછા છે હિન્દ," બ્રિટાનિયા કોઈ પણ સમય કરતા ઘણી નમ્રતાથી, ડાહાપણથી અને દલીલ સાથ, જેવી દલીલ તેણે અદ્યાપિ સૂધીમા કોઇપણ પ્રસગે બતાવી નોહોતી તેવી દલીલ સાથ, ઠરેલ માણસને પણ જેબવતી કરે એવી સભવિત દલીલ સાથ બોલી, "તારા બોલવામા સત્યાશ અતિશય છે, એ હુ સ્વીકારૂ છુ, પણ એ જ તમામ વિચારથી અને મનસ્વી નહિ પરતુ સાચા મનથી, તુ તારી પોતાની પાયમાલી ઘણી સત્વર કરશે તને ઘણા કારી જખમો ખવાડ્યા છે તે પણ એ જ વિચારે તારા સુદર મુખડાપર કરચલી વળી ને દુ ખમય ફાટ પડી તે પણ એ જ વિચારે એ જ વિચારથી છાકી જઈ અન્યોઅન્યની લડાઇમા તારા હજારો પુત્રોના લોહી વહ્યા, પાયમાલ થયા અને રઝળી મૂવા નજીવાં કારણસર મહાન્ યોદ્ધાઓ ને સુભટરાજાના પ્રાણ ગયા, પીડિત થયા ને અતિ અનર્થકારક હાનિ થઇ તારી અસાધારણ કર્મશક્તિ અને અદ્ભુત વિચિત્ર પ્રતાપી

મનશક્તિ સતેજ દિવ્ય છતા તુ પદભ્રષ્ટ થઈ અધમ હાલતે પહોંચી એ સ્પષ્ટ જણાયુ છે, અને જ્યારે મેં મારી અદ્ભૂત કાતિ તને બતાવી સર્વને આજી નાખ્યા અને મારા વિજયી અલૌકિક પરાક્રમી યોદ્ધાઓ ઘૂમ્યા અને તને તાબે કરવા જ્યારે હુ મચી, ત્યારે દિવ્ય પરાક્રમી છતા તુ મારા સામા જોવાને લગાર પણ શક્તિમત થઈ નહી, એ તારા આવા જ વિચારથી યુદ્ધકળા અને રાજ્યનીતિની પૂર્ણ કુશળતાથી અનેક પ્રકારની ઉથલપાથલ કરી નાખી, ઊંધુ વળેલુ, અવ્યવસ્થિત હાલતમા આવી પડેલુ એવા રાજ્યનો નાશ થતો અટકાવી, રૂડા પાયાપર રૂડી રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપી, જગતમા મારી સમૃદ્ધિમાન્ અને બળવાન્ શક્તિ દર્શાવી, ભારતભૂમિમાટે નવી આણ વર્તાવી, એ તારા એજ વિચારને લીધે તારા ધીટ મનની કર્મશક્તિનુ નીતિવાક્ય એજ હતુ, અને તેવાજ પ્રકારની તારા સુભટ્ટો ને તરવારીયાઓને તુ તરબીયત આપતી હતી કે, "ટુકુ જીવતર પણ યશસ્વી કર્મો કરવા," અથવા "માનભગથી મરવુ સારૂ," એ તુ પ્રફુલ્લિત અને ઊંચા મનથી જ્યાત્યા બોલતી હતી એ નિરર્થકના જયથી તુ રાજી થઈ ને તારો પોતાનો નાશ થયો, સકટમા આવી, લશ્કરી મહાન્ પ્રતાપી યોદ્ધાઓનો સહાર કરાવ્યો રાજ્યખટપટ અને સલાહશાતિ કેમ રાખવી, તેમા જેવી તુ બોલવે વાચાળ ને ચપળ છે તેવી કર્મ દર્શાવવે નથી કેવી યુક્તિપ્રયુક્તિથી જયિત થવુ એમા તારા રાજ્યનીતિવેત્તાઓ એક્કા થયા છે, માત્ર પુસ્તકદ્વારે દર્શાવવા, પણ કર્મજયથી કયમ અચલિત અક્ષય રાજ્યસત્તા ને સ્વતત્રતા ભોગવવી તેને માટે તેઓ કઈ કરી શકયા નથી સોળમા–સત્તરમા સૈકામા મારા વિચાર પણ તારા જેવાજ હતા જાણે મેં 'પણ' લીધુ હોય કે તરવારની શક્તિ જણાવી મનમાન્યા કર્મો આદરવા અને અન્યોઅન્ય યુદ્ધનાદ ગજાવી મુકવો, તેમ જ્યાત્યા હુ કુદતીનાચતી ફરતી હતી ને આ બાળખેલ કરી બહુ ફૂલાતી હતી પણ **માર્સ્ટન મૂર*** અને **નેસબી†** અથવા પ્રેસ-

---

* **માર્સ્ટન મૂરની લડાઇમા શાહનશાહી પક્ષ તરફથી પ્રિન્સ રૂપર્ટ તથા માર્કિવસ ઓફ ન્યુ કાસ્ટલ અને પાર્લામેંટરી સેના તરફથી અર્લ ઓફ લીવન ને ક્રોમવેલ હતા એમાં ચાર્લ્સ પહેલાની હાર થઈ ૧૬૪૪ની જુલાઇ ૨ જી**

† **નેસબીનુ યુદ્ધ ચાર્લ્સ પેહેલો ને ક્રોમવેલ, ફેરફેક્ષ ને આયરીન વચ્ચે થયુ હતુ, તેમા ચાર્લ્સ પડયો ને એ સીવીલ વોરનો અત આવ્યો ૧૬૪૫, જુન ૧૪ મી**

ટન પેન્સ* અને કેલીડાનની† "સીવિલ વોર"ના સમયથી હુ ઘણી ડાહાપણ પકડી બેઠી છુ જો મારા પૂર્વના વિચારજ અમલમા લાવવાને મચી હોત તો કાળાતરે પણ જે સ્થિતિમા મને હાલ જગત નિહાળે છે તેવી સ્થિતિમા કદી નિહાળત નહિ અનેક પ્રકારે જ્યારે હુ પાયમાલ થઇને પરાભવ પામી ત્યારે મારા તે કાળના અનર્થકારક વિચાર બદલાયા અને ત્યાર પછી નિયમસર અને જુક્તિસર પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ પડિત રાજનીતિવેત્તાઓના (philosopher statesmen) નીતિના વિચારથી વર્તવાનો નિશ્ચય કીધો, જેથી જ હાલ ઘણી મજબૂત રાજવ્યવસ્થા રાખી સર્વનાપર સરદારી ભોગવુ છુ જો તેમ થયુ નહોત તો જે કીર્તિના સર્વોપરી શિખરની ટોંચપર હાલ હુ પોહોંચી છુ ત્યા કયમે પોહોંચી શકત નહિં તારા ને મારા યુદ્ધરગના કર્મો એક સરખા છે, અને મારા કર્મે હવડા તુ વર્તે છે અને હુ તારા વિચારે વર્તતી હતી, પણ મારા પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ કર્મો પ્રમાણે વર્તવાથી ભવિષ્યકાળમા તુ વિશેષ કશુ દેખવાની નથી, ઓર જે મેળવેલુ છે તે ગુમાવી આત્મહત્યારી બનશે તુ કાળાતરથી જ તારો હેતુ શામા છે તેનો વિચાર કર્યા વગર અવ્યવસ્થિત હાલતમા વર્તી છુ જ્યારે તારે પોતાની આબાદીને માટે ખરેખરા લાભની જરૂર હતી, ત્યારે મનસ્વી તરગમા તુ મગ્ન રહી, જ્યારે દ્રવ્ય સપત્તિના સગ્રહની આવશ્યકતા હતી ત્યારે કીર્તિની કલગી પેહેરી આનદમા નાચી, જે કીર્તિથી તને શુ પ્રાપ્ત થયુ? માત્ર પુરાણપ્રસિદ્ધ વાતોથી મનમા બળવાનો વખત આવ્યો, જ્યારે સમયોપયોગી વસ્તુ જરૂરની હતી, ત્યારે તાત્કાલિક ફળદાયક વસ્તુ મેળવવાપર તે લક્ષ આપ્યુ પરદેશી, પરધર્મી, ઝનુની ક્રૂર, નિર્દય, બળિયા સામા ખરા ભાવથી, ખરા શૌર્યથી, ને સ્વદેશના ખરા લાભને માટે વજ્રના કોટની માફક અચળતાથી ઊભા રહેવાની જરૂર હતી ત્યારે પ્રાન્તપ્રાન્તના નિરર્થક સુખ અને માન અને મોટપ સાચવવા અને સ્વરૂપવાન કાન્તાઓને વરવા માટે વીરો પરસ્પર લડી મૂવા તારાપર જ્યારે શાહાબુદ્દીન ઘોરી ગાજી રહ્યો, ત્યારે જે સપની,

* જેકોબૈન ટોળીવાળાઓએ ઝઘડો ઉઠાવી યુદ્ધ શરૂ કીધુ ને પેહેલી લડાઈ પ્રેસ્ટન પેન્સ આગળ ૧૭૪૫ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧ મીએ થઈ.

† કેલીડોનના યુદ્ધ પછી ઇગ્લડમા સીવીલ વોર થઈ નથી એમા રાજ્યપક્ષ જીત્યો હતો, ૧૭૪૬ના એપ્રિલની ૧૬ મીએ

ઐક્યની જરૂર હતી તે તેં કેમ ન કરાવ્યો તારી પ્રજામા ? અને એકલા ક્ષત્રીઓને જ યુદ્ધમા મોકલવાને તત્પર રહી, પણ દેશની પાયમાલીને અતે પણ બીજા શૂરાઓને યુદ્ધમા જવાને કેમ ન ઉશ્કેર્યા ? પણ માહોમાહેના કુસપથી તારા માથાપર હાલના દુ ખ પડે છે તેં જો તે સમયે એકના સુખ કરતા અનેકના સુખને ઇચ્છયુ હોત તો હાલની અવદશા થાત નહિ તેં તારે પોતાને હાથે પોતાનો નાશ કીધો, યુદ્ધના વિજયના ગર્વમા મિથ્યા મદોન્મત્ત થઈ ગાજી, બીજી પ્રજા તરફથી જે માનનો વરસાદ વરસ્યો તે તારાથી સેહેવાયો નહિ, તેમા છાકી છાકી ફરી, દેશના કળાકૌશલ્યપર ફીદાફીદા થઈ ગઇ, પણ યુદ્ધના સમય કેવા પ્રબળ આવવાના છે ને કેવા શૂરવીરો, પ્રચડ ભવ્ય મૂર્તિઓ સામા ટક્કર ઝીલવી છે તેનો વિચાર તને આવ્યો નહિ, માનના મદમા વખતસર ચેતી નહિ, કેવા કળાકૌશલ્યની આવશ્યકતા પડશે તેનો વિચાર કીધો નહિ માત્ર નવનવા તરગ, રામાયણ મહાભારતની ઐતિહાસિક વાર્તાઓ અને બીજી કલ્પિત કહાણીઓના રગમા, તારૂ ખરેખરૂ “સામર્થ્ય” શેમા છે, જેનો વિચાર કરવો હતો તે તુ વીસરી ગઇ લશ્કરી સામર્થ્ય ખરેખરૂ શેમા છે તેનો જો તે પ્રથમ વિચાર કીધો હોત તો તારી કીર્તિહીન ભુડી અવદશા ન જ થાત તારૂ લશ્કરી ‘બળ’ કલ્પિત હતુ જેની સામા, મારા ખરેખરા ‘બળ’ સામા તારાથી કેમ ટકાય ? મારૂ લશ્કરી ‘બળ’ વિદ્યાવર્ધનમા, કળાકૌશલ્ય શોધનમા, વેપારના વધારામા, નિયમ, નિશ્ચય અને નીતિમા, સમય અને શક્તિમા અને રાજ્યના બધારણમા સમાયલુ છે, જેની સામા તારૂ મનસ્વી ‘બળ’ કોઈ સમયે પણ ટક્કર લેવા સામર્થવાન ન જ થાય એ તુ ખરા દિલથી સ્વીકારશે યુદ્ધનીતિરીતિ, વ્યૂહરચના ને તરવારિયાપણુ તારામા કઇક જુદા જ પ્રકારનુ હતુ, અને તારી રણસગ્રામની નીતિનુ વલણ ને યુક્તિ એવા હતા કે પશ્ચિમના નવા સુધરેલા શસ્ત્ર સામા ટકી શકે નહી તે, કઇક લાખો વરસપર ઘડાયલી યુદ્ધકર્મનીતિ જેના સત્ય માટે તો વર્ષોના વર્ષો સુધી તકરાર જ ચાલ્યા કરશે તેવી સાચવવાનો ટેક રાખ્યો પણ પશ્ચિમના ગુણકર્મ કઈ પૂર્વના નથી, એ તારે પેહેલેથી જાણવુ હતુ એ તેં જાણ્યુ હોત તો અગ્ન્યાસ્ત્રનો મારો કેમ સહન કરવો અને કેમ વરૂણાસ્ત્ર વાપરવુ તેનો ખ્યાલ આવત પણ મહાભારત રામાયણની કાલ્પનિક યુદ્ધનીતિ(જો કે કદાચિત તે ખરી હશે, તોપણ

આ કાળમા તે નિરૂપયોગી થઈ પડી છે એ તો તારાથી ના પડાશે નહી)ના ઉડતા રગમા જ તેં તારૂ ખરૂ તત્ત્વબળ ને શૌર્યબળ માન્યુ, પણ કાલ્પનિક વસ્તુ સત્ય કેમ હોય? અથવા ગતકાળમા જે યુદ્ધનીતિ પૂર્ણ તેજસ્વી જણાઈ હોય તે સાપ્રતકાળમા પણ તેવી જ નીવડે એનુ પ્રમાણ શુ છે? એવા વિચારે પેલો નેપોલિયન (આ નામ દેતા બ્રિટાનિયાનુ અગ કાપ્યુ) ઘૂમ્યો હોત તો આજે સાધારણ મનુષ્ય પુત્રથી વધારે તે ગણાત નહી પણ એ વિચાર તેણે કહાડી નાખ્યા, ને રોજરોજ નવીનવી વ્યૂહરચના સાભળી, જાણી, શિખી, અનુભવી, ને યશને પામ્યો તારી મોટીમોટી અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યા, જે માટે તુ ગર્વિષ્ટ છે તે કયા ગઈ હતી, જ્યારે સોમનાથનો નાશ કરનાર ક્રોધના આવેશમા, ગાડો ધર્માંધ મહમદ ગીઝની અચળ કોટ તોડી પેઠો ત્યારે? પેલા સર્પાસ્ત્ર, ગરૂડાસ્ત્ર, મોહાસ્ત્ર ને પાશૂપતાસ્ત્ર તે વેળાએ કયા ગયા હતા? એ બધા ખાલી નામો જ માત્ર થઈ પડ્યા હતા, ને તેથી જ તુ આવી ને આવી રહી છે જ્યારે મેં પ્રવેશ કીધો ત્યારે પણ આવાજ કારણસર તુ ભયમા બાવરી થઈ ગાડા માફક ઉડી ગઈ, નવુ કઇજ કીધુ નહી તારા બાકેરાવો અને તરવારીયાઓનુ જથરપથર વિખરાયલુ સૈન્ય, ઝગઝગી રહેલા પોશાક અને શિરપેચ પેહેરી અને શરીરપર કડિયાળ બખતર ધારણ કરી, હાથમા જડાવ મૂઠવાળી તરવારો ઝાલી, પાણીદાર, ખોખારતા, થણથણ કરતા ઘોડાપર સ્વાર થઈ, મારી પાયદળ ટુકડી (Infantry)જેઓએ માત્ર ખાખી જેવો કાળો પોશાક જ સજેલો અને શણગાર રહિત, પણ પ્રાણઘાતક "સ્નાઈડર રાઈફલ" ઝાલેલી તેવાની સામા આવ્યા ત્યારે, રણક્ષેત્રમા સો વાર અગાડી ધસે નહિં તે પહેલા તો તેમને ધૂળ ચાટતા કરી દીધા, તે શાથી? લશ્કરી 'બળ' તારૂ "ખરૂ," પણ તે "ખરૂ" તો નહિ જ જે નિયમ ને યુક્તિની જરૂર ને કવાયદની નવી રૂઢી જાણવી જોઇએ તેથી જ તેઓ અણજાણ તેઓ મારા હુમલા કેમ ખમી શકે? ઘણી વેળાએ આપણે બનોએ ખરેખરી સરતમા ઘોડા દોડાવ્યા હતા, જેમા એકનો નિયમિત, પાણીદાર અને બીજીનો અનિયમિત બળવાન તેથી જ તુ સરતમા હારી ને મેં જીત મેળવી, તેં ખોયુ અને મેં મેળવ્યુ જે સમય સામ, દામ ભેદની યુક્તિથી તારે ચાલવાની જરૂર હતી તે સમયે અવિચારથી તુ દડનો માર્ગ ઝાલીને બેઠી, જે ગાડપણથી તારો

નાશ થયો ને પાચ હજાર મૈલ દૂરના પરદેશી પરધર્મીની તુ તાબેદાર થઈ પડી ”

“તારૂ બોલવુ સત્ય છે,” મહાદેવી શોકમય સાદે બોલી, અને તુરત પોતાની ઢાલના ઓથામા પોતાનુ મુખારવિન્દ ઢાકયુ નેત્રમાથી બાષ્પબિંદુનો ધોધ વહ્યો જેણે મહાદેવીના ચરણારવિંદનુ પ્રક્ષાલન કીધુ

સર્વ જણ અબોલ રહ્યા ચોખાજૂએ ક્ષણભર શાતિ વ્યાપી રહી બ્રિટાનિયાને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીની દિલગિરી માટે અતિશય લાગ્યુ પોતાની સમોવડિયણને છેક નાસિપાસ થયલી જોઈ તેના મનમા લાગી આવ્યુ આ સમય તે હિન્દપર વિજય મેળવી શકત, પણ તે કેવો? પડ્યાપર પાટુ માર્યા બરાબર ગણાત પણ એ તેની સ્વભાવવૃત્તિ બહાર હતુ કે એક વખતની જગતની જનુની જેના નેત્રમાથી હમણા આસુનો ધોધ વહે છે અને જેનુ ઉષ્ણ રક્ત શોકની ઠડકથી ઠરી ગયુ છે એવી સ્વરૂપ સૌદર્યવાન એકજ મોહિની જેને દુનિયાના દરેક મહારાજ્યો ઇચ્છે છે તેના દુ ખમા તેનાપર વિજય મેળવી પોત તેનો લાભ ચાખવો હિન્દ દેવીની આ અવસ્થા નિરખી બ્રિટાનિયા મગ્ન થઈ નહિ, પણ જેમ કોઈ ધર્મચુસ્ત મુસલમાન એક હિંદુને પોતાના સમક્ષ મરતો જોય અથવા એક રોમન કેથોલિક ધર્મનો ધર્માંધ એક “રીફોરમર”ને લીલા ઝાડ સાથે બળતો જોય ને તેને જેવી દીલગિરી થાય તેવી અથવા એક નદી તટપર ઉભેલો માણસ બીજાને ડૂબતો જૂવે પણ તેને બચાવવાને શ્રમ ન લે, પણ માત્ર દિલગિર જ થાય તેવી તેની દિલગિરી હતી કદાચિત બ્રિટાનિયાના દિલમા એમ આવ્યુ હશે કે અરે, રખેને મારી આવી સ્થિતિ કોઈ કાળે કેમ ન થાય? અને તેથી જ તેના નેત્રમા મીઠાશ રહી હતી

બ્રિટાનિયાના છેલ્લા શબ્દોએ હિન્દના મનમા બહુ ગભરાટ ઉત્પન્ન કીધો પોતાનુ અતુલ્ય સામર્થ્ય ક્ષણમા ક્ષીણ થયુ, દેશોન્નતિની અમૂલ્ય તક વ્યર્થ જતી રહી, થોડાના સુખ અને સ્વાર્થી કર્મો આદરી ખરૂ બળ જવા દીધુ, માહોમાહેનો કુસપ થતો અટકાવ્યો નહિ, ધર્મના અનેક મતભેદથી પ્રજાને શૌર્યહીન બનવા દીધી, એ બધા ચિત્રના દર્શન સાથે પોતે કોણ હતી અને કોણ છે તેના વિચારથી તેના મનમા અતિશય ઘોળમઘોળ થઈ રહી, ને તેથી તેની સર્વ ઇંદ્રિયો બેહેર મારી ગઈ અને તે તટસ્થ જડભરત માફક ચૂપકી પકડી ઉભી રહી.

પણ આખરે એ બોલી ચોબાજૂએ દૃષ્ટિ ફેરવી, ઘાડા ધૈર્યથી અને કઇંક નવીન આશાથી, પણ અશ્રાત વૈરની ખૂમારીમા પોતાના મોહક પણ બેઠેલા ડાચાના ચેહેરાથી જેમ ગાડીવધરના ધનુષમાથી તીર છૂટતુ ન હોય એવા જોસથી બોલી

“ઘણુ થયુ, બસ કર બ્રિટાનિયા,” એટલુ બોલી પોતાના હરીફ સામાની શાતિ એકદમ ભાગી નાખી, “બસ કર, તને તારા લશ્કરી સામર્થ્યના પ્રતાપમા હુ છોડી જાઉં છુ રાજ કર જે ભૂમિ તે તારા બાહુબળના પ્રતાપે સપાદન કરી છે એવી પરભૂમિપર તુ જે જે બોલી તે યથાસત્ય ને યથાન્યાય છે મારી પાયમાલીના બીજ મારી છાતી-માથી પુટ્યા હતા, અને તે હુ મારી છાતીમા જ સમાવુ છુ પણ મને એક વાર કહેવા દે કે, તારા પુત્રો અને અફઘાનને તારતારના મોગલમા કશો તફાવત નથી તારા ને તેમના ગુણકર્મો માટે મેં અગાડી તને જણાવ્યુ છે જ માત્ર તફાવત એટલો જ છે કે અફઘાન અને મોગલોએ જે દેશ પોતાના બાહુબળે મેળવ્યો તેજ દેશમા પોતે નિવાસ કર્યો મારી ભૂમિ, મારા “નાશના ફળ” જોઇ, તેઓએ મેળવી, પરતુ મારી ભૂમિપર વસીને મારા જ કિલ્લાઓને શણગાર્યા, ને પોતાના જય-ધ્વજ તેપર ઊરાડ્યા, અને હમેશના નિવાસી થયા પણ તને આનદની વાર્તા છે કે તારા પુત્રો તને વફાદાર રહ્યા છે તેઓ તને ચાહે છે ને તને જ પૂછે છે, પણ ઓ ગાવષ્ટ મુગ્ધા, ખેદાનમેદાનનો અગ્નિ આ હિન્દના લોહીવર્ણ ઝભામા ચિરકાળ ધુધવાતો પ્રજળ્યા કરે છે તે પ્રજળતો અગ્નિ એક દિવસ, અને તે એક જ દિવસમા હિન્દની કુમળી પણ ચીરાયલી છાતીમાથી ધુધવાઈ ઉઠશે ત્યારે તુ જોશે કે હિન્દના શોક ને દુ ખ અનિવાર ને અવર્ણનીય હતા જેમ મનુષ્ય-જીદગીની અવધી હોય છે તેમ શાહુનશાતની પણ અવધી હોય છે તેમ તુ તે કયા ચિરકાળ અહિયા રહી શકવાની હતી? તારા પોતાના સતાનો વખત આવશે ત્યારે ધીમેધીમે આ ભૂમિમા વસી તેને જન્મ-ભૂમિનુ માન આપશે, તેઓની લાગણી મારી તરફ ઉશ્કેરાશે, જેમ અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના નવા ઇંગ્લાડના રહીશોએ તારી સામા પોતાની ભૂમિના સ્વરક્ષણ માટે શસ્ત્ર સજ્યા તેમ તેઓ શસ્ત્ર સજી મારે માટે યુદ્ધમા ઘૂમશે, મારા પુત્રોમા તારા જે નીતિના સુધારા છે ને જે વડે તુ મોટપ માને છે તે આવશે, અને તારા પુત્રોની ઉત્કૃષ્ટ

સર્વોત્તમ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પોતામા લાવી અનુપમ કાર્યો કરશે, અને જ્યારે તેઓમા દેહીક સામર્થ્ય આવશે અને પોતાનુ રાજબધન તારા લડાઈ-ખોર, ગર્વિષ્ટ રાજબધન જેવુ કરશે, પશ્ચિમ અને ઊત્તરના ઉદય થતા સેતારાઓ દરિયાના ધણીપણા માટે પરસ્પર વઢશે ત્યારે, હુ તારી સામા આવીશ બ્રિટાનિયા, યાદ રાખ, એવો સમય આવશે, ત્યા સુધી મારા ભયકર શસ્ત્રો જેને તારા અનિવાર શસ્ત્રોએ ખડિત કીધા છે, અને તારા પ્રાણઘાતક અગ્ન્યાસ્ત્ર, મારી ભુશડીનો નમુનો છે તેવા શસ્ત્રો ધારણ કરૂ ત્યા સૂધી મારા એ શસ્ત્રોને મારા પટામા મ્યાન કરૂ છુ, ને સમય ન આવે ત્યા સુધી તેનો ઉપયોગ કરીશ નહિ જ્યારે મારા પૂર્વના મહાન ઋષી રાજનીતિવેત્તાઓ જેવા ઉઠશે, જ્યારે મારા પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ યોદ્ધાઓ જેવા ગાજશે, જ્યારે કાળાતર થયા ફેર ન પડેલો એવુ તત્ત્વજ્ઞાન તપશે, જ્યારે વિદ્યાના ભડાર ને જ્ઞાનના પિતા પધારશે, જ્યારે યાત્રિક કળાના નિપુણો દેશોન્નતિમાટે કઈ કરશે, જ્યારે વેપારના કારખાનાઓમા ધમધોકાર કામ ચાલશે, જ્યારે રાજ્યના બધારણના નિયમમા પ્રજા પ્રવિણ થશે, અને તારા સદ્ગુણો (!) જેથી તુ હાલ મગરૂર છે તે મારા પુત્રોમા આવશે ત્યારે હુ તને સામી આવી આલિંગન કરીશ ત્યા સૂધી જયશ્રીરગ !"

બ્રિટાનિયાને આ કટાક્ષના વચન અનુકૂળ પડ્યા નહિ, તેથી તે ઘણા ખીજવાટ અને કડવાટથી જવાબ આપવા જતી હતી, તેવામા આકાશમાથી ગભીર સુદર નાદ સભળાયો જેથી બનો વીરાત્મા તકરારી જનનુ ધ્યાન તે દિશા તરફ દોરાયુ

*વિજયરગ ! વિજયરગ !

વિજયરગ ! વિજયરગ ! વિજય, વિજય જાણી,
સાભળો સ્વતત્રતાની, સુખદ સરસ વાણી વિજય
જ્યા જ્યા મુજ વાસ ત્યા, સુખવિલાસ માણે,
પાડત, કવિ, ગ્રથકાર, મૂજને વખાણે વિજય.
દેવી હુ ખહરણી એક, ભક્તજન પ્રમાણે,
સેવા શિરસાટે ફળે, મર્મ એ પીછાણે. વિજય
નીજ પુત્રરક્તપાન, ભૂમિ જનની પીધા,
મૂજ પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રેમ–મમતા તજી દીધા વિજય

* રાગ પ્રભાત "બાસુરી બજાઈ આજ રગસે મોરારી" એ રાગે ગવાશે.

તે સ્થળે પ્રસન્ન થઈ, દિવ્ય દેહ ધારી,
સુવરણમય મદિરે હુ, પ્રીતથી પધારી વિજય
સકટ, દુ ખ સર્વ ટાળી, કલેશને નિવારી,
સદ્ગુણની વૃદ્ધિ કરી, જનમા સુખકારી વિજય,
દાસપણુ દેશતણુ, સહજમા મુકાવી,
વૈભવ સમૃદ્ધિ સકળ, થલમા વરસાવી. વિજય
અચલ એક ઠામ સદા, હુ નથી ઠરવાની,
ધર્મ, ન્યાય, નીતિ જ્યા, તે પથ વિચરવાની વિજય
સેવે સુવિવેક ધરી, સુફલ સરવ આપૂ,
જય જય સહુ ઠામ કરી, કષ્ટ વિઘ્ન કાપૂ
વિજયર ગ' વિજયર ગ'

તુરત આ ગભીર આનદમય નાદ જેથી કોઈ પણ દેશદાઝજ્ઞ, દેશપ્રીતિ અને દેશઅહકાર રાખનાર વીરપુરૂષની રગેરગમા આનદનુ લોહી ત્વરાથી દોડે એવો અતિ સુદર નાદ બધ પડ્યો, તેની સાથે એક આકૃતિ અતિશય વેગવાળા, અગ્નિ જેવા ધગધગતા, મોટા અને લાબા ગોળાપર બેઠેલી, નહિ મનાય એવા વેગથી દોડતી આવીને, નિકટના ખડકના કકડાની તલેટીને એકદમ મોટી ગર્જના સાથ અથડાઇ ને ખડકના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા આવતાની સાથ ખડકની આસપાસ વિજયીના દમામથી બદુકના ચકચકિત છરા ફેંકતી અને વેરથી સામા આકૃતિની તરફ ધસી ખડકને ઘણા જોરથી ને જોસથી અથડાવા છતા આ આકૃતિ પોતાના વાહનપરથી ચલાયમાન થઈ નહિ, તે જરાપણ ડરી નહિં, પણ બેધડક નિડરતાથી ધસી આવી યુવાવસ્થાના નવિન તોરના દમામની સાથ તે ભયકર વાહનપરથી ઉતરી આપણા બનો ચાલુ જમાનાના સરસાસરસી કરનાર, અતરના મિત્ર છતા પ્રસિદ્ધપણે જણાતા દુશ્મન સન્મુખ તેમના ઝઘડાનુ છેવટ લાવવા ધીમા પગલા ઉપાડતી ચાલી

આ નવા આવનાર સબધી મારા વાચનારને મારે જણાવવુ જોઇએ. મારી શક્તિ મુજબ તેનુ ચિત્રદર્શન તેમની આખ સમક્ષ ધરૂ છુ

આ નવી આકૃતિનો પોશાક વિચિત્ર હતો, જેવો આ ભૂમિમા કોઈ કાળે જણાયલો નહોતો પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ ગ્રીક લોકની ખૂબસુરતીમાથી જાણે નકલ થયલી હોય તેવી આ સુદર વર્ણવાળી સુદરી

હતી તેનો ચેહેરો હિન્દને આબેહુબ મળતો હતો, પણ તેના કરતાં વિશેષ દૃઢ યુવાવસ્થાના તોરમા દીપતો, ખુશાલીથી પ્રફુલ્લિત મુખથી મસ્ત, ઔદાર્ય અને શૌર્યથી તોરમા આવેલો અને અમીરી લોહી દરેક રગોમા દોડતુ તેથી સદાનો આનદમય દેખાતો હતો મોંપરની નસો લોહીને લીધે તગતગતી હતી જેનો વેગ કોઇ કાળે પણ નરમ ન પડે અને સદાકાળ યુવાવસ્થામા શોહેલી, ઇચ્છિત ગતિ કરનારી, પ્રમાણ રહિત બળવાન, અનુપમ કાન્તાની છાતી વિજયથી ઊપસેલી હતી તેના દરેક અવયવો કોમળ પણ મજબૂત ને ચચળ જે દરેક સમયે લાલનપાલનમા સુખ આપતા હોય તેવા હતા તેના શિરપરના અતિશય દિવ્ય કાળા ભૂરા જાબળી રગના કેશની રચના, બદલાતા રગનુ ઝગઝગિત લૂગડુ, જે અજિત દેવીના શરીર આગળ ધરેલુ હતુ તેની વ્યવસ્થા, કદી પરાભવ ન પામેલા હાથ પરના સુશોભિત અનુપમ સર્પાકૃતિના કકણ અને તેના પગની ચપળ, કરમાતા ગુલાબના પુલ જેવો મુખડાનો રગ લકામા નિપજેલા દાતની મૂઠવાળી ઝગઝગતા પાનાની અતિશય ધારદાર તીક્ષ્ણ કાતિલ તલવાર, મસ્તકના એક ભાગપર મુકેલો ક્રિજિયાનો વિચિત્ર કિરમજી ટોપ જોઈ આપણા દિલમા રામ કે યુધિષ્ઠિર, ઝર્કસીસ* અને ફિડિયાસ†, હારમોડિયસ‡ અને પ્રેગઝીટીલસ§ તથા પેરિકલિસ‖ અને ડિમોસ્થનિસના¶ સમયનુ સ્મરણ થતુ હતુ, તે કાળની ગ્રીક લોકોની ખુબી ને સ્વતત્રતાનો ત આબેહૂબ નમૂનો હતી તેનો પ્રતાપ, સત્તા ગૌરવ જોઈ જોનારનુ મન શાત થતુ હતુ, અને તેની પ્રભાવશ્રી ને ભવ્યકાતિના દર્શન કરતા મિનોહી જહાનનુ સ્મરણ થતુ હતુ ગાફલતાનો અશ તેમા કિચિન્ત પણ નહોતો તેમ તે બ્રિટાનિયા ને હિન્દ કરતા કદે અતિ ઊચી અને વિશેષ કદાવર હતી

તેનો લશ્કરી પોશાક જૂદો જ હતો તેનો એક બાજૂનો કમરપટો રાઇફલ કેનન, રિવોલવર, બેયોનેટ, તીક્ષ્ણ અણિદાર ભાલો,

* ઈરાનનો શાહ, ડરાયસ હેસ્ટેસીસનો પુત્ર ૨૬,૫૦,૦૦૦ માણસનુ સૈન્ય લઈ ગ્રીસપર ચઢયો હતો એને લિયોનિદાસે હઠાવ્યો હતો † એથેન્સનો શિલ્પશાસ્ત્રી મિનર્વાની દિવ્ય આકૃતિ ઘડવા માટે પ્રસિદ્ધ છે ‡ એને એના મિત્ર એરીસ્ટોજીટને,પ્રીસીસ્ટ્રેટીડી લોકના જુલમથી પોતાના દેશને છોડાવ્યો હતો § ગ્રીકનો શિલ્પશાસ્ત્રી ‖ એથેન્સનો પ્રસિદ્ધ વક્તા, રાજપુરૂષ અને સેનાપતિ ¶ ગ્રીસ લોકોનો સર્વથી મોટો વક્તા એના જેવો કોઈ થયો નથી ને થશે પણ નહી

ખડ્ગ, ઓરસીની છીપો, અને નવા પ્રકારની બુલેટપમ્પનો, અને બીજી બાજૂનો તલવાર, ત્રિશૂળ, ફરસી, ગદા, હળમુશળ, પટ્ટિસ, શતઘ્ની અને ભુશડીનો બનેલો હતો તે જાણે તીક્ષ્ણ કાટાની કટિમેખળા પહેરી હોયની તેવો દેખાતો હતો તારપીડો મેટ્રિલિયર ને નિડલગન પીઠપર હતા અને તેની સાથ વજ્રની બનેલી એક ઢાલ જેની એક (ડાબી) બાજૂનો ભાગ તુટેલો હતો તે હતી આટલા બધા વિજયી અસ્ત્રોમાથી કોઈ કોઈ, સમયે સમયે પોતાના મિત્રોને આપી તેમને જય અપાવતી હતી, અને તેથી પોતે પોતાનો લેહેરી વાવટો મેદાનમા ઉડાવી નાચતી હતી વાવટો અતિશય મોટો લોહીવર્ણા રગનો, ત્રિકોણાકૃતિનો હતો (ખરી રીતે તે જાણે ચાલતુ શિલેખાનુ હતુ જેનો બોજો એવી દિવ્ય દેવી વિના આ માનસિક સૃષ્ટિનુ પ્રાણી તો શુ પણ દૈવી ભૂમિનુ પ્રાણી પણ ઉપાડવા કોઇ કાળે પણ સામર્થ્યવાન નજ થાય) વાવટામા બદુકની ગોળી અને ગગ્ભછાટના ગોળાથી મોટા મોટા ગાબડા પડેલા હતા, પણ ત વાવટો જાણે નવો હોય તેવો દેખાતો હતો

વિચિત્ર ઉમદા લિબાસમા પધારતી આ મહાદેવીને નિરખી ત્રણે જણા ઘણા આશ્ચર્ય પામ્યા તેની અગસ્થિતિ, તેના ચેહેરાની ગભીરતા અને તેની આખની ચપળતા જોઈ એમ સ્પષ્ટ જણાતુ હતુ કે પાકા અનુભવથી ને પુખ્ત વિચારથી એક મહાભારત કામમા યાહોમ ઝોકાવવાને તે આવેલી છે તેના ધીમાધીમા પણ કુદરતી જ જલદી ઊંચકાતા પગલા, કુદતા પગલા જોઈ એમ ખાત્રીથી કહેવાય કે તે કોઈ થનારી મોટી આશાની ફત્તેહ માટે ખુશાલ દેખાય છે

સ્વદેશહિત આ લિબાસમા બિરાજતી રાણી-દેવીને તુરત પિછાની ગયો અને ઉંરોઉમગ લાવી એકદમ તેણીના ચરણ તરફ પોતાનુ શિર નમાવ્યુ સ્વતન્ત્રતાના વિજયી શબ્દો, જે શબ્દોએ આકાશ ગજાવી મુકયુ હતુ તે શબ્દો પાછો તે બોલી ગયો અને આનદથી પોતાનો નાનો વાવટો, સફેદ રગનો, લાલ છાટવાળો ઊગાડવા માડ્યો

હિન્દ આશ્ચર્ય ને અજાયબીમા ગરકાવ થઈ રહી તે આ દેવીને પિછાની શકી નહિ, અને તેથી તેની તરફ માનના કશા પણ ચિહ્ન બતાવ્યા વગર એક્કી નજરે ટગરટગર દિગ્મૂઢ થઈ જોવા લાગી આથી આપણને માનવાને કારણ મળે છે કે આ દેવીનાં દર્શન તેને પ્રથમ જ થયા હોય અથવા ઘણા કાળની વિસ્મૃતિને લીધે તેના સ્મરણમાથી

ખસી ગઈ હોય થોડી વાર નિહાળ્યા પછી પોતાની કુળમોટપ જણા-વવા ખાતર જ આ કોઈ કુળવતી છે એવુ માની, પાયમાલીમા પણ દમામ રાખી પોતાના દરજ્જા પ્રમાણે આદરસત્કારથી નમન કીધુ જે ઘણા માન અને અતિ પ્રેમ સાથ હસતા મુખડાએ દેવી "સ્વતત્ર-તા"એ સ્વીકાર્યું, અને નેત્રની સાનમા જણાવ્યુ કે, 'તારા દર્શન અતિ દુર્લભ છે અને મારા પણ તને તેવા જ નમસ્કાર છે'

બ્રિટાનિયાને આ નવા પ્રવેશક સાથે ઘણી મિત્રાચારી જણાતી હતી, પણ એને જોતા જ તેના ટાગા ઢીલા પડી ગયા તે બાડી નજરે વેહેમીલી ને શકીલી આખે વિચક્ષણતાથી તેની વર્તણુક તપાસવા લાગી કે એનુ આવવાનુ કારણ પૂર્વાપર જેમ શકમદ હતુ તેમ જ છે ને મને કોઈ પ્રકારે ભય ઉપજાવવા આવી છે કે સાધારણ રીતે જ માત્ર આવી છે સ્વતત્રતાની ચાલથી બ્રિટાનિયા પૂરેપૂરી અનુભવી હતી અને તેના સમાગમથી તેણીને ઘણી વેળા અતિશય દુ ખ, નુક-સાન ને ભય ઉત્પન્ન થયા હતા, તેથી તેના દર્શન થતા જ પોતાના હથિયાર મ્યાનમાથી કહાડી હવામા ફેંકયા અને હિન્દ પાસે જતા જેટલી સાવધ રહી હતી તેના કરતા તે દશગણી ચપળતાથી તૈયાર થઈ અને મુકાબલામા હાથ મેળવવાને વિલબ નથી એવુ જણાવ્યુ ત એકદમ વેગમા ને જોમમા આવી ગઇ, જેથી જો સ્વતત્રતાએ મુખ મચકોડ્યુ ન હોત તો તે જ ક્ષણે બનો મેદાનમા ઉતરી પડત, કેમક અદ્યાપિ સૂધી તેની પતરાજી, શેખાઈ અને બડાઇ, જે એના અતરના મિત્ર હતા તે એનો ત્યાગ કરી ગયા નહોતા

"કેમ, પ્રિય બ્રિટાનિયા," રતુમડા ટોપની રાણીએ સ્વચ્છ પીતળ જેવા રણકાના સાદે બુમ મારી કહ્યુ, "તુ અહિંયા શુ કરે છે? આ ગરીબ બાપડીને વિના પ્રયોજનની સતાવે છે કે, જ્યારે તારે પોતાને ઇગ્લડમા મચવુ જોઇએ ત્યારે? જા, જા, નાદાન, ત્યા ઘણી અજાયબ જેવી બાજી ખેલાય છે સમય આવે તને વાકેફ કરીશ"

"તુ ત્યા હશે તોપણ હુ આશા રાખુ છુ કે મારી મોટી મોટી વખારો સલામત હશે," અતિશે અધીરાઇથી બ્રિટાનિયા રડતે સાદે બોલી, "હુ ધારૂ છુ, કે પેલા નાતરસ ઝનુની, તારા દોસ્ત અને મારા પુત્ર, પણ મારા દુશ્મન ગ— કે બ્રા— તને ઉતાવળે દાખલ કરી હશે પાર્લામેન્ટમા નવા ફેરફાર કરાવવાને લીધે ને પ્રધાનમડળમા

શાહુનશાહી વિચારને અગે ને હાલની અફ્ઘાન લડાઇથી નારાજ થઇ તેઓએ કશું નવુ રમખાણુ ઉઠાવી તને મીજબાન તરીકે આમત્રણ કીધુ હોય (બાકી, લિબરલ શિવાય સઘળા તારા પાપિષ્ટ વિચાર વિરૂદ્ધ છે અને તને સલામત રહેવા દે એવા નથી) તેં શું ટાવર-ગઢમા રમખાણ મચાવ્યુ છે, કે વિન્ડસર કેસલમા બળવો ઉઠાવ્યો છે? કે પવિત્ર ચારટર અને સોગનથી બધાયા છતા રાજસત્તાધારીએ તે તોડવાનો યત્ન કીધો ને પાર્લામેન્ટ વિના રાજ્ય ચલાવવાની ઇચ્છા જણાવી ને તેથી પ્રજાએ શસ્ત્ર સજી કાપાકાપી ચલાવી છે? કે રીજન્ટ સ્ટ્રીટમા નાકાબધી કરી ઉચ્છૃકળ પિડારા વ્હિગોએ રાજ્યને હાનિ પહોંચાડી છે? કે વાહિટહૉલના મેહેલ નીચે ઢીમસા ગોઠવાઇને ચડાળ ઉભા રહ્યા છે? કે હાઇડપાર્કમા ગેલોટાઇનના માચડા ઉભા કીધા છે? કે આયર્લાંડમા મારી સત્તાનો ઇનકાર કીધો છે? કે ભયકર અવરોધ ચણાઈ ઇંગ્લડમા ઠામઠામ ફ્રાન્સની પ્રજા પેઠે તારો આદરસત્કાર થયો છે? કે પાર્લામેન્ટમા પરસ્પર રાઢ લાગી છે? કે મારી પ્રિય દેવી રાણી શાહુનશાહુબાનુપર પ્રજાનો ક્રોધ ઊઠયો છે, કે મારા રક્ષક સૈન્યે તને પરાભવ પમાડ્યો છે? મને જલદી કહે કે તારા જવાથી ત્યા શુ શુ નવુ બન્યુ છે? સ્વતત્રતા, તુ તારી પ્રાચીન પ્રાસદ્ધ ચાલ મુકી દઈ સર્વને હવે સ્વસ્થતા ધરવા દે, અને મારા માર્ગમા અતરાય ન કર" બ્રિટાનિયાએ પોતાની નાની આર્મસ્ટ્રોંગને હાથમાથી પર્વતમા દાબીને ઘણા ગુસ્સાસાથ પ્રશ્નો કીધા

"હમણા એ ટાહેલુ પડતુ મુક," રતુમડા ટોપધારી રાણીએ તીણા સાદે કહ્યુ, "હુ કઈ હિન્દ જેવી નથી, મને તુ કેવી ધારે છે? હુ તો ભયકર તોપના મારા સામુ, જેમ તારી ખુલ્લી આખે તેં લોમ્બ-ર્ડીના મેદાનમા લોદીના પૂલપરથી પસાર થતો નેપોલિયનને જોયો હતો તેના કરતા પણ વિશેષ બળથી ધસી જાઉ એવી છુ, અને ઘણી અચળતાથી ટકી શકુ છુ, હફાવુ છુ, હાકુ છુ પણ આખરે તો સામા હરીફને પાયમાલ કરૂ છુ છેલ્લી વેળાએ તેં મારી અજમાયશ વાટર-લુના રણક્ષેત્રમા કીધી હતી એ સમયે જેવી હુ પૂર તદુરસ્તીમા હતી તેવી હુ શુ કોઇ જ વેળાએ દેખાતી હતી કે? ના સદા જ જ્યા હુ નિવાસ કરૂ છુ ત્યા એવી તદુરસ્ત રહુ છુ, અને મારા શરણાગત પણ તેવી જ તદુરસ્તી ભોગવે છે જો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના મારા દત્તક! મેં

તારા રૂ કાતવાવણવાના કારખાનાઓનો ભગ નથી કીધો ગભરાતી નહિ તેને માટે તારે માટે રૂ કાતવુ અને વણવુ જ છે, અને તેનો કાટો મહાકાળ તારા હાથમા જ રાખજે એ જ કામ માત્ર તારૂ છે. ટાવરગઢમા કશુ રમખાણ નથી થયુ, અને વિન્ડસરના મેહેલને નથી ધ્રુજાવ્યો, તેમ રિજન્ટ સ્ટ્રીટમા નાકાબધી નથી થઇ, અને રાજસત્તાધારીએ પાર્લામેન્ટ વગર રાજ ચલાવવાની ઇચ્છા પણ નથી જણાવી, ને તેથી કાપાકાપી નથી ચાલી, નથી વ્હાઇટહૉલની નીચે ઢીમસા ગોઠવાયા, કે નથી ગેલોટાઇનના માચડા હાઇડપાર્કમા ઊભા થયા, તેમ નથી તારી શેહેનશાહજાદીપર કોઇએ હુમલો કીધો કે નથી કોઈ એકલપેટા સ્વાર્થી રાજનીતિવેત્તાઓનો કોઇએ પ્રાણ લીધો, ગ્લાડસ્ટન કે બ્રાઇટ તારા સપૂતો પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામા પણ ગર્જના કરે છે, પણ આ હિન્દને છોડી દેવાનો નિશ્ચય તેઓએ નથી કીધો, આ દેશને સ્વતત્ર કરવા તેમની ઇચ્છા હશે, પણ તે પ્રગટ પ્રસિદ્ધ જણાવી નથી, પાર્લામેન્ટમા ખરી રાઢ લાગી નથી અને તારી સત્તામાથી આયર્લૉડ છટકી ગયુ નથી અને મારો પરાભવ કરનાર કોણ છે હમણા ? એવા નાના નાના રમખાણ મારી ગમત ખાતર થોડા વર્ષપર કરવા હુ ચહાતી હતી, પણ હમણા એ સર્વ હુ મૂકી બેઠી છુ, એ સઘળાને માટે તુ નિશ્ચિત રહે, ગભરાતી નહિ જ્યા સૂધી ઘણી અવ્યવસ્થા થાય નહિ ત્યા સૂધી જ્યા ઘણી અવ્યવસ્થા ત્યા મારૂ પધારવુ આમીન ! જ્યા ઘણુ અંધેર ને ઘણો જુલમ થાય ત્યા હુ સર્વમાન્ય છુ ને મહાપદવી ધારણ કરવાનો હક્ક ધરાવુ છુ પણ જ્યા અધાધૂની નહિ, જ્યા જુલમ નહિ, જ્યા લોક કટાળેલા નહિ, જ્યા અન્યાય નહિ ત્યા મારો પ્રવેશ થવો અતિ મુશ્કેલ છે * જ્યા મારો પ્રવેશ થાય ત્યા અસ્તવ્યસ્ત હોય તોપણ સ્વસ્થતા પકડી સકળ પ્રજા આનદમા કલ્લોલ કરે મારા અમેરિકાના પરાક્રમીઓના દર્શન કર તેઓ મારા શીતળ છત્ર નીચે રહી કવા દિવ્ય દીપે છે જેવી સર્વોપરી સત્તા ઓલિમ્પસ પર્વતપરથી મારા

* એજ ખરૂ છે "સેમ્યુલ ટેલર કાલરીજ" કહે છે કે Revolution રાજદ્રોહ ત્યારે થાય કે જ્યારે જનમડળમા "ભિક્ષાવૃત્તિ, કાયદો જ કર, સમાજ રાજ્ય, કાર્યસપાદિત સભા, સાહચર્ય, ગુણાગુણ વિચાર, અને સમાચાર પત્ર" એ સઘળુ ન હોય ત્યા સુધી ને "જુલમ ! જુલમ ! જુલમ ! સર્વત્ર ન હોય ત્યા સુધી સ્વતત્રતા નહી"

પરિવારની નિરખી હરખાતી હતી, તેવી જ હાલમા અમેરિકનોને જોઇને હર્ષથી નાચુ છુ મારી સેવના જે કરે છે તેને જગતમા ગબડાવી એકીચક્રી સર્વમાન્ય પ્રતિષ્ઠિત અધિપ બનાઉ છઉ ”

“ત્યારે કૃપા કરી જણાવ, શી ખબર છે ત્યાની ?” બ્રિટાનિયાએ અધીરાઇથી પૂછ્યુ

“માત્ર તને એક મેહેરબાની દાખલ કહુ છુ ” હથિયાર ફેરવતી રતુમડા ટોપની રાણીએ ક્ષણભર વિચાર કરી જવાબ વાળ્યો, “તુ આમ બાહાર રઝળ્યા કરે છે, અને વિના આમત્રણે ઘોલ્લામા જ્યા ત્યા ઘુસ્યા કરે છે તે સમયમા તારા પુત્રોને મેં અતિશય ઉત્તમ બોધ આપી ચચળ ને સાવધ બનાવ્યા છે મેં બોધ દીધો છે કે, ‘સ્વતત્રતા વિના શુ પડી રહ્યા છો ? ઉઠો, ઘૂમો, તમને પ્રસન્ન થઈ કીર્તિમાન હુ કરીશ કાયર, મોળા પડેલા, બીજી પ્રજાની રાજ્યરૂઢી ને તેમનો આનદ અને તેમના સુખ જોઈ કઈ લાગણી થતી નથી ? નિરાતે ઊઘ્યા કરવામા અને એકને એક જ ચક્રમા ફર્યા કરવામા શો માલ છે ? શી શોભા છે ? શો લાભ છે ? નામર્દ માફક ટગર ટગર જોયા કરવુ કેવુ શરમ ભરેલુ છે ? પૂર્વજોના પરાક્રમ કેમ વિસરી ગયા છો ? અને હિણા ભાગ્યના ઠરી મનકામના પૂર્ણ ન કરવી એ કેટલુ સતાપજનક છે ? એવી મારી પ્રેરણાથી તેઓ ઉશ્કેરાઈ ચચળ અને ચપળ થયા છે, અને વિશેષ થશે મારી ચપળતાથી ઘણા વટલી ગયા છે અને ઘણાકોએ મારો પક્ષ સ્વીકારી મને સન્માન આપ્યુ છે આથી થોડે કાળે વિકરાળ કલહદેવીના સપાટામાથી તુ છટકવા પામવાની નથી અને તે પ્રસગે મારૂ અનિવાર બળ તુ જોજે ત્યારે તને સ્પષ્ટ માલમ પડશે, કે સ્વતત્રતાનો હાથ કેવો ભયકર પ્રબળ અને અજિત્ય છે મારી દયાથી જ આ પ્રસગે તુ સલામત રહી છે. બાકી મેં તને મારી યુદ્ધનિપૂણતા અને સાહસચાતુરીથી પાયમાલ કરી હોત જે જે અતિ વિકટ કર્મો મેં માથે લીધા છે તે પાર પાડ્યા છે ને પાર પડે છે તારા દેશમાથી હઈ આવતા જે જે શૂરાત્મા મળ્યા તેમણે વાણીચાતુરીથી વશ કરી મે મારી સહાયમા રાખ્યા છે, અને પછી તને પ્રેરણા કરવાને હઇયા આવી છુ હુ coup de mainની રીતિએ વર્તુ એવી નથી તે અત્યાર સૂધીમા આ રાકડી હિન્દને અતિશય શ્રમિત કરીને તપ્ત કરી છે, તેને હવે શાન્ત પાડવી જોઇએ જ્યારે મારી વારી આવશે ત્યારે તારૂ રૂ કાત-

વાનુ રાજ્ય ક્યાનુ કયા નામી જશે તે તને માલમ પણ પડશે નહિં હું તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખીશ તુ જોશે સત્વરે કે તારા ટાપુમા ટુક સમયમા માનવી અનુમતિથી રાજા રાજ્ય કરશે હવે થોડા સમયની વાર છે મારા ગરીબડા ટાપુને અતે ન્યાય મળશે, અને સકળ પ્રજાના મહાવીર સુભટો મારી સાથે સામેલ થઈ મને મોટુ માન આપશે ત્યારે એક ઊંચા દિવ્યાસનપર મારા લોહીવર્ણું વાવટા સાથ બિરાજીશ, ને મારો "સ્વતત્રતા, સમાનતા, મિત્રતા"વાળો સુવાના અક્ષરથી લખેલો જયધ્વજ આ પ્રમાણે ફડફડ હવામા ઉરાડી, ઉમગમા હુ નાચીશ ક્યા ફાકડી બાત !"

આમ બોલવાની સાથે તેણે પોતાનો વિજયધ્વજ હવામા ખુલ્લો કીધો અને આનદમા નાચી સ્વદેશહિત પણ આ પ્રસગનો આનદ નિહાળી વગર સમજવે નાચવા મડી પડ્યો

બ્રિટાનિયા તો આ સાભળતા વાર મનમા ને મનમા બળીને ખાખ થઈ ગઈ પોતાની આર્મસ્ટ્રૉગને નીચે નાખી તે ગગળીને બેસી ગઈ, અને ઊંડો નિસાસો નાખ્યો તેની બડાઈ વાર્તા સાભળીને તે સૂનમૂઢ થઈ થઈ અને પોતાનો આવતો નાશ અટકાવવાના વિચારમા પડી થોડી વાર તે અબોલ રહી

"અને એટલા માટે," બ્રિટાનિયા વણા ઝેરીલા શબ્દે દુખી મુખડે બોલી, "દુનિયાના દરેક ભાગમા તારી સાથે હુ રહી, સ્વતત્રતા ? એટલામાટે જ્યારે તુ મદોન્મત્ત થઈ ફ્રાન્સમા અમલ ચલાવતી હતી, ત્યારે પણ મે ઉડાઉપણે, ધોતાળપણે પચ્ચીસ વર્ષ તુલીક લોહી વેહેવડાવ્યુ અને દ્રવ્ય ખર્ચ્યું ને તને બચાવી ? એટલામાટે તારા પક્કા દુશ્મન રશિયાની સામા હજી હુ ભીડ્યા કરૂ છુ ? એટલા માટે એક વારના તારા કટ્ટા દુશ્મન આસ્ટ્રિયાની સામા મેં તને આશ્રય આપ્યો, અને એટલામાટે હગરી અને પોલાડથી મેં તારો બચાવ કીધો ? એક ક્ષણભરની મારી ગફલતીનો લાભ લઈ તુ મારાપર વેર લે, એ તને લાઝિમ છે ? મેં તારાથી સદાની સાવધતા પકડી તેનુ ફળ મને એકદમ આપવા તુ તૈયાર થઈ છે, ઠીક, વિચાર કર, મેં તને કેટલો આશ્રય આપ્યો છે ? તારા કેવાકેવા શત્રુ સામા હુ તને સહાય થઈ છુ અને થાઊં છુ ? 'ઇમપિરિયલીઝમ એટ લીબરટા' એવુ બોલનારની સામા હુ કેવી ઉપડુ છુ તે તુ ભૂલી જાય છે ? તારે માટે મેં

અત્યાગ્રહ રાખ્યો તેનુ આ ફળ કે? તારેમાટે મેં મારા દેશના મહાત્માઓનો વધ નથી કરાવ્યો? તારે માટે મારો વિચાર ઊચ્ચ છે, પણ તુ પૂરેપૂરી છૂટથી વર્તે તે મારા લાભને અર્થે તને શરમ ભરેલુ છે. સ્વતત્રતાના રક્ષણ માટે મે જે જે કીધુ છે તે તુ ઓછુ ન સમજતી. એક રાજ્યકુળ મહાપુરૂષનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો, બીજાને પદભ્રષ્ટ કરી દેશવટો દીધો, અનેક પ્રકારના ફેરફાર કીધા, વિદેશીને રાજા સ્થાપી તેને રાજમુગટ ધારણ કરાવ્યો, સરદાર મડળી અને લોક મડળીથી ધારા ચલાવવાની રીત રાખી, તે શા માટે? તારૂ માન જાળવવા શિવાય બીજો શો હેતુ છે? નિશ્ચયપૂર્વક કઈ પણ કર્મ આદરવા પહેલા બહુ બહુ વિચાર કરવા જોઇએ ઊછાછળા પગલા ભરવાના ફળ સારા થતા નથી સઘળે તારા ટાપુ જેવા વિજય મળવો દુર્લભ છે તુ મારા કરતા અતિ પ્રબળ પ્રતાપી છે ને મારા કરતા હજારગણી બળવાન્ છે તથાપિ વિના પ્રયોજનનો પ્રયાસ વેઠવો એ ઊચ્ચ સદ્ગુણી કર્મ નથી અને કદાચિત તારી સામાની માગી કિન્ચિત ગફલતી માટે મારી સ્વભૂમિમા મારા અગઢાકણ વસ્ત્રના ચીરા કરવા એ તને ઘટતુ નથી ”

“હા, હા, હા!” સ્વતત્રતા ખડખડ હસી પડી “તને એને માટે એટલી બધી ચિન્તાતુર થવાનુ કારણ નથી બ્રિટાનિયા, તુ સારી રીતે જાણે છે કે, હુ વહેલી કે મોડી, હમણા કે પછી વિજયી શોભીશ અને મારા શીતળ છત્ર નીચે તને રાખી અતિશય હર્ષમા રાચીશ. હમણા જે તુ મારે માટે હલકો વિચાર રાખે છે તે જ્યારે મારાથી લાભ અને મારો પાકો અનુભવ થશે ત્યારે તુ વિસરીશ બ્રાઈટ ને ગ્લાડસ્ટન એ તારા એવા સદ્ગુણી ને ડાહ્યા પુત્રો છે કે તેના વિચાર તારો નાશ કરવાના નથી, પણ સર્વોપરી પદે સ્થાપવાના છે જેમ હાથીના પગલામા બીજાના પગલા ઢકાઈ જાય તેમ એના વિચાર આગળ બીજા સર્વના વિચાર તુચ્છ છે એજ કોઈ કાળે તારી સ્થિતિમા અદ્ભૂત ફેરફાર કરશે ત્યારે તને પથ્થર ને રત્ન વચ્ચેનો તફાવત માલમ પડશે, પણ એ સર્વ કથન અગત્યનુ નથી હાલ તો હિન્દ અને તારા વચ્ચેના ઝઘડાની કેફિયત જાણવા ઇચ્છુ છુ ”

ઊપલી સર્વ હકીકત હિન્દને મન ફારસી હતી તે એનો ભેદ કશો સમજી શકી નહિ તેણી એમ જ સમજી કે આ કોઈ વળી મારૂ નવુ દુશ્મન છે, અને ખચીત વખતે એ મારી પુરાતન પાયમાલી હશે,

જ મારા નાશમા અગાડી પડી ટેકો આપનાર થઈ પડશે, એટલા માટે તે દોસ્તુ કરે એવી એની ઇચ્છા હતી તે સ્વતત્રતાને સ્વદ્રોહી સમજતી હતી, પણ એ તેની ભૂલ હતી, કેમકે એને ખબર નહોતી કે એ મને કેવા પ્રકારે સહાય થનારી છે થોડી વારે સ્વતત્રતાએ હિન્દ સામુ નિર્મળ પ્રેમી દૃષ્ટિ કીધી, જેથી હિન્દની ખાત્રી થઈ કે તે મારા તરફ ઘટતી માયાળુ છે ને અમીરી લોહીની ઉચ્ચ કુળની છે આથી તે નાહિંમતવાન થઈ નહિ સ્વતત્રતાએ સહષ ને માયાળુપણે હિન્દને પોતાનુ સ્વાભાવિક અભિમાન બતાવ્યુ

"લોમશના આયુષવાળી* હિન્દ," કિન્નરના ગાયન સરખો આલાપ ચઢાવી સ્વતત્રતા બોલી, "મને તુ ઓળખતી હશે નહિ, પણ હુ તને ઘણી સારી રીતે પિછાનુ છુ દગાકાવતરાથી કોઇને હાનિ પહોંચાડવી એ મારો ધર્મ નથી તારી સાથે મારો ઘણો નિકટનો સબધ હતો, અને ત્યારે હુ ઘણા જૂદા પોશાકમા જણાતી હતી તારા પ્રતાપી કાળમા મે તને ઘણી આબાદીએ ચઢાવી હતી મારી તુલના, બૂજ કરવાની તારામા શકિત હોય તો તને જણાવુ છુ કે દુનિયાના કોઈ પણ મહારાજ્યને મહારાજ્યમા ગણાવનાર હુ જ તે દેવી સ્વતત્રતા છુ જે પોતાના કોઇને આ," એમ બોલી પોતાની કટીમેખળાપર આખ ફેરવી, "સજેલા શસ્ત્રમાથી કોઈ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી સર્વોપરી પદે સ્થાપુ છુ મારા પર જો તને વિશ્વાસ આવતો હોય તો હુ તને મારા શસ્ત્રથી દિવ્યાસને બેસાડીશ વચન, ભરૂસો તોડી છળકપટ કરી બીજાને આજવા એને હુ ધિક્કારૂ છુ"

દેવી હિન્દે દેશહિત તરફ જોયુ, જેણે આખના પલકારામા પોતાની મરજી "હા"ની જણાવી

"કુળમોટપને પિછાનનાર દેવી," હિન્દ ઘણા સતોષ સાથ વિચારીને બોલી, "જેના જય જગતની સર્વ પ્રજા જાણે છે એવી મહાદેવીની સદ્બુદ્ધિની પ્રશસાને બદલે ઉદ્ધતપણુ લાવી હલકા વેણ ઉચ્ચારવા એનાથી વિશેષ કનિષ્ટ કર્મ કયુ હશે? જેની જનદયા અને ઉદાર બુદ્ધિ દેવલોક સુધી પણ જણાઈ છે એવી દેવરૂપ મનાયલી મહાદેવી

* લોમશ એક રૂષી હતા એમની જીદગી એટલી તો લાબી હતી કે એમના શરીરપર જેટલા રૂવાટાં હતા તેટલા રામકૃષ્ણાદિક અવતાર થયા હતા એમ પુરાણો કહે છે સ્વતત્રતા હિન્દને પણ તેવી જ આયુષમાન કહે છે

મારા શિર સાટે છે તુ રણોત્સાહી છે, પરતુ મારો સહાર કરાવવા કરતા સત્યાસત્યનુ શોધન કરી સત્યને ન્યાય આપશે ?"

"જણાવ હિન્દદેવી, મને તુ, તારી શી ઇચ્છા છે ?" સ્વતત્રતાએ ઘણા આનદથી તીણો સાદ કહાડ્યો

"છળકપટ અને જુલમથી જે ભૂમિની એ (બ્રિટાનિયા) માલીક થઈ બેઠી છે તે ભૂમિનો એને ત્યાગ કરીને જવા કહે," હિન્દ ઘણા જોસ્સાથી બોલી, કેમકે પોતાના અજિત વિરોધી સમક્ષ જગતના એક અપરાજિત મિત્રના હોવાથી તે ઉશકેરાઈ ગઈ હતી ને તેનાથી પોતાને ઉત્તેજન મળ્યુ હતુ, "જે ભૂમિ દગાફટકાથી, છચોક બેહાઇથી એણે સપાદન કરી છે તે ભૂમિ છોડી દેવા કહે મારી સતતિ પાસેથી જે છૂટાપણુ ઝુટવી લીધુ છે તેમાથી મુક્ત કરી પૂર્વપદે સ્થાપ મારા પુત્રોના હાથમાથી બલાત્કારે જે શસ્ત્રો ખુચવી લઈ અપ્રતિષ્ઠિત કીધા છે તેથી તેમનુ રક્ષણ કર જે અનરગળ દ્રવ્ય એ હરણ કરી ગઈ છે, જ રક્ત પી એ તૃપ્ત થઈ છે, હજારો ઘરો એણે વેરાન હાલતમા લાવી મુક્યા છે, મારા અત કરણના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા છે, સ્વતત્ર શૌર્યનો નાશ કીધો છે, જેમાથી એ કદી કદીપણ સારૂ, રૂડુ કરી શકી નથી,–પણ રે એ તો ઘણુ કહેવાનુ છે, તથાપિ ટુકમા એટલુ જ કે એ એના ધુમસિયા ટાપુમા એની પુષ્ટ થતી મુફલેસી, જે એના શરીરને ચીરી નાખે છે અને જે મુફલેસી માટે એ પરદેશ નિવાસી થઈ છે, તેની સાથે કુસ્તમબાજી રમવાનુ કહે, પછી જે રાજ્યો એણે પોતાની સત્તાના દોરથી વિખેરી નાખ્યા છે તે સ્થાપી આબાદ કરીશ, જે નગરો વેરાન બિયાબાન કીધા છે તેને પુન સજીવન કરીશ, જે શૌર્ય, ઉત્સાહ ગૌરૂપ નિર્માલ્ય બન્યા છે તેને પૌષ્ટિક કરીશ, અને પછી હુ ખરા બાહારમા દીપી નીકળીશ"

"તુ બેવકુફ છે હિન્દ," સ્વતત્રતાએ ઘણી કુશળતા અને સમય ચાતૂરીથી ઊત્તર વાળ્યો, "પદરમી સોળમી સદીની માફક અને નિયમિત હાલતમા તારે હજી આ ઓગણીસમી સદીનો પાછલો કાળ ગાળવો જોઇએ, આ સદીનો બાકીનો કાળ તારે શરણાગત સ્થિતિમા જ ગુજારવો જોઇએ, તે વગર તારી બધી મિથ્યા લવારી છે, તુ પણ બ્રિટાનિયાના જેવી મમતી ને હઠીલી છે, અગરજો તમારા બંનેના માર્ગ તદ્દન નિરાળા છે તોપણ તારો મમત તદ્દન ખોટો છે. જે

ઇચ્છા સપાદન કરવા અર્થે તુ રાખે છે, તે વિચિત્રતા પ્રકટ કરનારી છે, દુરદર્શી નથી આ સત્ય છે કે તારા વિચાર તારી સતતિને સાપ્રત સ્થિતિને અનુકૂળ છે તેઓના વિચાર, તેઓનુ ધર્મબધન, તેઓનુ સસારી બધન, તેઓનુ રાજ્યવ્યવસ્થાબધન ચારસો વરસ પૂર્વે યુરોપની પ્રજામા હતા તેવા જ છે, અને તેવી જ સ્થિતિમા હમણા તુ છે તથાપિ તેઓ તારા પુત્રોનુ તેમની પેઠે કશુ ઊકાળનાર નથી સૃષ્ટિ દશ હજાર ઘોડાના બળવાળા વરાળયત્ર માફક ધસારાબધ અગાડી દોડી જાય છે તે (સૃષ્ટિના દરેક રાજ્યો) વિદ્યા, કળા અને બળમા પોતાનુ રૂપાતર કરે છે ત્યારે તારી સ્થિતિ ચૈતન્યહિન જડરૂપ છે, જો તુ સપાટાબધ દોડ કરે તો તેમના કરતા અગાડી દોડી જાય, પણ તારામા તે શક્તિ કયા છે? જ્યારે સર્વ કોઈ પોતાનુ તત્વસામર્થ્ય જગતમા જણાવી, સર્વોત્તમ દર્શન દે, ત્યારે તુ તટસ્થ જડભરત મૂર્તિસમ નિહાળ્યા કરે, તો કેમ કીર્તિમય કર્મ આદરી રાજસત્તામા મહાપદ ધારણ કરી શકે? ધાર કે, તુ તારા હાલના વિચારને વળગી રહે અને તેથી બ્રિટાનીયા ભરતખડ છોડી સ્વદેશગમન કરી સ્વેચ્છાથી સ્વદેશનિવાસ કરે, તો તારી સ્થિતિ કેવી થાય? ,અને કેવા કેવા વિપરીત ભયકર પરિણામો આખ સમક્ષ રમતા નજરે દેખાય? ત્રણ માસમા મહા મોટુ રમખાણ મચી રહે, અને ઘમસાણ વળી જાય. દરેક હિંદુ, દરેક પારસી, દરેક મુસલમાન અને દરેક અન્યવર્ણી જે તને માતુશ્રી પ્રમાણે ગણે છે તેઓ અન્યોઅન્ય પરસ્પર કઠનો રોધ કરી, અઘોર, ત્રાસદાયક સહાર કરી મુકે રાજ્યાસનના દાવા માટે સઘળા એક લોહીના છતા, જુદે જુદે પ્રકારે, સામાન્ય રીતે લોહીનો વરસાદ વરસાવી તેમા ડુબી મરે યોદ્ધાઓ ગુણકર્મમા એવો મોટો ભેદ, અતરાય બતાવે કે સ્વહસ્તે દેશ, રાજ, મનુષ્ય અને પોતાનો નાશ કરી અવ્યવસ્થ હાલતે પોહોંચી છૂટાપણા વગર, અનાચાર વિધિએ વશપરપરાના હક્ક ખોઈ બેસી, ચાલતી સત્તાનો પરિત્યાગ અને અપ્રચનાના ઘણા, રે અતિશય ભુડા ફળ ભોગવે, શૌર્ય સદ્ગુણ વિના શોભે નહી, અને દેશાભિમાન પ્રેમ ઐકયવિના કોઈ કાળે ઉદય થાય નહીં. પણ હુ ઘણી સારી રીતે જાણુ છુ કે તને મનુષ્ય પ્રાણીના પ્રાણ માટે ઘણી થોડી દરકાર છે, અને તુ જેવો ભયકર સહાર કરાવી શકી છે, તેના કરતા હુ વધારે કરી શકતી નથી એ બાબતમા તુ

મારાથી જાય એમ નથી જ જે પાઠશાળામા આપણે બન્નો જણ ઉછર્યા છિયે તેના કરતા આપણી આ સખી બ્રિટાનિયા જુદા જ પ્રકારે કેળવાયલી છે 'એકઝીટર હોલ'ની કેળવણી એવી છે કે દ્વદ્વ યુદ્ધમા થોડાક પિસ્તોલના અવાજો એની સામા જોસબધ કરવામા આવે તો એ ગભરાઇ થથરી જાય અગર શાતિકાળમા કોઈ કોઈ સમયે બીજા ઓને ફાસી દેવા, બાળી મુકવા અથવા ચાબુકના ઝપાટા લગાવવામા એ કશો વાધો લઈ શકતી નથી, અને તે કામ એ ધીરતા અને નિડરતાથી બજાવે છે પણ તારે આ સમયે જાણવુ અવશ્યનુ છે કે, આ કાળમા પ્રજાની અચળ આબાદી અને પૂર્ણ તેજસ્વી કળા, માત્ર શસ્ત્ર અને યુદ્ધના ઉત્સાહમા નથી, પણ યુદ્ધમા ભયકર યોદ્ધા, તે વળી અજીત, સખ્યામા અત્યત, વિદ્યાકળા અને શરીરબળ, તે પણ વળી મચુક્ત સગ્રામબળથી ઉભુ થયલુ ને સઘળા પ્રકારના ઘાડા ધૈર્યથી ઘડાયલુ, પૂર્ણ સ્વદેશાભિમાનથી ઉશ્કેરાયલુ અને સ્વદેશપ્રીતની ઝૂમમા લોહીથી રગો ઉપસેલી હોય અને જેને યુદ્ધનિપૂણ, ચતૂર, કળાવાન. બુદ્ધિમાન અને શક્તિમત પુરૂષો દોરવતા હોય, તેવા સૈન્યોમા છે પણ તારૂ નસીબ તો ઊધુ છે, અને તેનાપર વખતે પોતાનો પજો દાબેલો છે, જે જ્યાસુધી ઉઠાવશે નહી, ત્યાસુધી તારો ઉદય થવાનો નથી તારા મૂર્તિપૂજકો અર્ધ જગલી હેવાન જેવા છે તેઓ ફક્ત જ્ઞાતિબધનથી અથવા નગરમડળ રિવાજથી અથવા ધર્માધપણાની ઘેલછાથી ઉલટે માર્ગે દોરવાય છે તારા દેશરક્ષક દેશમાન્ય મહાપુરૂષો અથવા રાજાઓ આળસ, વ્યસન, વેશ્યાવિલાસમા ચકચૂર અને નિર્દય છે અને કોઈ કોઈ સાહસ હોરી અદ્દ્ભૂત કર્મ આદરે છે તેમા દેશ-દાઝ કરતા સ્વહિત વિશેષ જાળવે છે, અને પ્રજાના હિત કરતા પોતાના વશહિતને આધીન, દેશ, રાજ્ય અને પોતાનુ સાહસ પરાક્રમ અરપી દે છે તેઓ જોરાવર થઈ બાહુબળથી લડાઈ ગજાવી દેશને આબાદીએ પોહોંચાડવા કરતા તેને પાયમાલીએ પોહોંચાડવાના લક્ષપર ઘણા તત્પર જણાયલા છે કેમકે વિચારે પણ રાજવ્યવસ્થાવિધિના નિયમ તેઓ જાણવા શક્તિમત થયા નથી, તેથી તેઓ દમ બાધી પ્રજાને દમવામા મચ્યા રહે છે, ને તેથી સપીલા વર્ગના અને સ્વદેશાભિ-માની પ્રજાના વર્ગમા અપ્રીતિવાન થાય છે તેઓ હિત કરતા નથી, પ્રજાહક્ક ને રાજહક્કના રક્ષણ કરતા પણ નથી, ઉલટા સ્વસ્વાર્થની ફિકરમાં

મસ્ત બની શરણાગતો પર જુલમ પાડનારા, છુટાપણાનો ઉચ્છેદ કરનારા અને વિના પ્રયોજનના માહોમાહે નિરતર ઝઘડા મચાવી પ્રાણ આપનારા છે મારા નાનકડા* ટાપુમા જેમ ટાયરટો પ્રજાને પજવતા, તેવા જ એ જડ ટાયરટો છે પણ એ અળખામણા ટાયરટોને સુધારવાને માટે જે અતિશ્રમ મેં વેઠયો ને તેમનો ઉચ્છેદ વગસત્તા શક્તિથી કહાડ્યો તેમ તારામાથી કોણ વીર પુરૂષે મેદાન પડી, દયામણી સ્થિતિના લોકના કલ્યાણમાટે રૂડો જોગ સાધી તેમનો ભોગ લીધો છે? તારા તત્ત્વવેત્તાઓ (જે સર્વમાન્ય મહાપુરૂષના શબ્દો, તારા પુત્રો ઘણા ઉલ્લાસ અને ઘણા ગર્વટેકથી વારવાર ઊચ્ચારે છે, અને કાળાતર થયા તોપણ તેજ માનથી તે મહાત્માઓ પૂજ્ય ગણાય છે, અને કેટલાકના વિજયી કર્મો, જગતના પ્રત્યેક ભાગમા સતેજ પ્રતાપી દર્શનીય છે તે) ભ્રમિતકાળમા ફાફા માર્યા કરે એવા શ્યામશોધક છે, અથવા તારા યોદ્ધાઓ (જો તેઓને યોદ્ધા કહીએ તો, બાકી તે નામને યોગ્ય નથી) મિથ્યાગર્વી, પતરાજબાજ અને તુડાઇખોર છે, અને જેમનો મુખ્ય આનદ રાજાઓના દરબારમા બેસી, હુક્કા ગગડાવી, કસુમ્બા પાણી પી, ઝગઝગાટ મારતો ખોટો પોશાક પેહેરી તડાકા મારવામા છે, અને તેઓ મહાન યોદ્ધામા ખપવા છતા પાયદલસૈન્ય–(Infantry)ની વ્યૂહરચના કેમ કરવી અને "બેટરી" (Battery) અગ્ન્યાસ્ત્ર તાપોને મોરચાપર કેમ ધસાવવી તે વચ્ચેના ભેદનો વિચાર પણ જાણતા નથી સૈન્યમા "ઇનફન્ત્રી," "કેવલરી" અને "આરટીલરી"ને કેમ ઉપયોગમા આણવી અને કેવા પ્રસગમા કેવી વ્યૂહરચના કરવી તેને માટે તેમના સ્વપ્નામા પણ વિચાર નથી, તારા ભાટ ને કવિ, ગર્વના આવેશમા મહાભારત રામાયણની પુરાણી કલ્પના મિશ્રિત સત્યાસત્ય કથાઓને કવિઓના મનતરગી તર્કબાજ ગપ્પાઓને સત્ય માની મસ્ત રહેનારા, તારા સામ્પ્રતકાળના વિદ્વાનો મનસ્વી, લેભાગુ, દહોડ ચતુર અને તર્કશાસ્ત્રને આધારે મિથ્યા વાદવિવાદ કરી કાળગમન કરનારા અથવા નકામા બિનજરૂરિયાતના પુસ્તકો પ્રકટ કરી કચરો વધારનારા, તારા સ્વદેશાભિમાનીઓ અક્કલશૂન્ય, રાજ-

---

* ગ્રીસદેશ માટે સુચના છે પુરાણપ્રસિદ્ધ ગ્રીસ ને રોમ પરતત્ર થયા હતા, પણ આ ચાલુ સનામા એ બને રાજ્યોમા પેહેલુ તુરકીથી ને બીજુ આસ્ટ્રિયાથી સ્વતત્ર થયુ છે

ધારાનુ બિનહાસલે ઉલ્લઘન કરી અકારા થઈ, દેશને હાનિ પહોંચાડનારા, દેશનો ઉદય કેમ થાય તે વિષે અજ્ઞાન, તે છતા પૂર્વ પરપરાનુ ગુણગાન ગાઇ (જે બોલવાથી કશુ વિશેષ હાસલ કાળાતરે પણ થાય નહિ), રાજકાજમા તેવા વિચારથી આગળ વધતા અટકાવનારા, કળાકુશળતાની વૃદ્ધિનુ નિકદન કરનારા, પાકા વિચાર અને પાકા પાયા વગર ઊઠાવેલા કામમા રડી ઊડનારા અથવા "અમારા બાપદાદા આટલા આટલા પ્રબળ પ્રતાપી હતા અને તેમના જેવા શસ્ત્રધર કોઈ થયા નથી ને થશે પણ નહિ," એવા મદમા આનદ માની ગૌરવ રાખનારા છે કાળાતરે સ્થિતિ બદલાઇ, રાજકાજમા ખોયા છતા પરતત્રપણામા પણ પૂર્વનુ વખાણી વખાણી સુખ માની રહ્યા છે, દેશકાળ જનસ્થિતિ બદલાયા છતા આગલી શેખી ગઈ નથી, ને મદમા છાકી ફાટેલપણે વરત એ શુ બતાવે છે? અને એ સર્વે સાથે તારા ગર્વિષ્ટ ધર્મપ્રવર્તકો અદ્યાપિ સુધી કેટલાક અતિશ્રેષ્ઠ સામાન્ય કર્મો અથવા સામ્પ્રતકાળની યૂરોપિયન વિદ્યાના પ્રકાશથી ઘણી શકમદ ગણાયલી વાતો, જે વાતો કેટલેક દરજ્જે જગતમા હસી કાહડવામા આવી છે અને જેપર તારી મોટી કીર્તિનો ઘણોખરો પાયો હજી સુધી ટકી રહ્યો છે તેને માટે નકામો બકબકાટ કરવો જારી રાખનારા છે અને મૂળ પુરૂષ વગર બીજા સઘળા 'ધર્મ શુ" અને સત્ય ધર્મ શામા છે તે વિશે અજ્ઞાન જણાયા છે ધર્માધિકારી આચાર્યો, સાધુ અને વિરાગીઓ ધર્મકર્મના ભેદ સમજવાને અશક્તિમત છે, પૂર્વકાળ અને ઉત્તરકાળમા કેમ વર્તવુ તેથી બિનઅનુભવી છે અને ધર્મ સમજાવવામા કેટલા અને કેવા ધર્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેથી અજ્ઞાન છે બળિષ્ટ ધર્માધિકારીની સન્મુખ કેવા સભ્ભર જ્ઞાનથી વિજય મેળવી, પોતાના ધર્મને સતેજ પ્રકાશમા લાવવામા શાતિકાળ પેઠે આળસુ અને નિસ્તે જ, "માત્ર આપણે જ્ઞાનીને વિવાદ ન જોઇએ," એમ બોલી બેસી રહેનારા છે, જો કે તેમના કોઇમા ભાગ્યે જ ધર્મસબધી ક્રિયા કરવાનો ઉત્સાહ, આગ્રહ, મૌન, મર્યાદશીળતા, આહારમા મિતપણુ, પરસ્પર સ્નેહ, બધુભાવ, વ્યાપક-અવ્યાપક, આત્માઅનાત્માનો ભેદ, અને પચતત્વનુ ખરૂ જ્ઞાન હશે, તેમ ભક્તિબોધ નિમિત્તે સદા પ્રપચવૃત્તિમા અને મોહપાશમા બધાયલા રહે છે તોપણ બતાવ મને ઓ હિન્દ, કે બ્રિટાનિયા આ દેશ છોડી જાય પછી તેનુ

આસન પૂરનાર કોણ છે? ક્યા છે તારા બુદ્ધિમત અને શક્તિમત દેશાભિમાની શૂરવીર પુરૂષો? ક્યા છે રાજનીતિવેત્તાઓ જેઓ આ ભૂમિને સ્વતંત્ર પ્રતાપી રાજની તથી સભાળે? ક્યા છે રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિ રાખનારાઓ જેઓ મહેસુલ મબધી યથાસ્થિત વ્યવસ્થા રાખે? ક્યા છે મહાન્ યોદ્ધાઓ, જેઓ યુદ્ધકાળે સૈન્યને રણસગ્રામના મેદાનમા દોરવી જાય? ક્યા છે પ્રતાપી વીર પુરૂષો, જેઓ સામ્પ્રત કાળને યોગ્ય સૈનિક વ્યૂહરચના રચી પરદેશીના હુમલાથી દેશનુ રક્ષણ કરવા શક્તિમત હોય? ક્યા છે દેશરક્ષક, જનસમૂહની સરદારી કરનારા યોગ્ય પુરૂષો? અને ક્યા છે તેવા શાતિ પ્રવર્તાવનારાઓ, જેઓ દેશસૈન્ય સગ્રામમા ચઢે ત્યારે દેશમા અવ્યવસ્થા થતી અટકાવે?"

સ્વતત્રતા દેવી જ્યારે પોતાના પૂર્ણ ગર્વથી હિન્દને ધમકાવતી ને તેના પ્રબળ વિચારને તોડતી હતી, ત્યારે હિન્દની આખમા ઘણા ગુસ્સાનો અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો હતો તે બહુ બળી ઉઠી, પણ પોતા સમીપ સવથી શ્રેષ્ઠ અપરાજિત મહાદેવી છે, ને તેની સામા થવાથી કોઇ ફાવ્યુ નથી ને ફાવનાર પણ નથી તે સમજી રાકડી હિન્દ કશીપણ ટેંટેં કર્યા વગર મનનો તાપ મનમા સમાવી ગઈ તેનો રોષ તો હતો, ને આગમા તેલ હોમે તેવુ સ્વતત્રતાએ કીધુ, ને તેના ગુસ્સામા પોતાના હાથમા બરછી હતી તે પવતમા ઘોંચી તે સોંસરી નીકળે તેટલા જોરમા પેસી ગઈ

સ્વદેશહિતને પણ ઘણો ગુસ્સો ચઢયો હતો ને તેપણ બોલુ બોલુ એવા તોરમા આવી ગયો હતો, પણ વખતે નવનુ સાડી તેર વેતરાય એવા વિચારથી તે મુગો મુગો મનમા વિમાસણ કરવા લાગ્યો. હિન્દને બોલતા અટકાવવા ધાર્યુ ને એમ જ માન્યુ કે, આ દેવી બ્રિટાનિયાની મુખ્ય સહાયક સખી છે, તે આપણુ દલદર શી રીતે ફેડશે? અને તેવા વિચારથી એમ કરવા ધાર્યું કે આ જગ્યાએથી ચાલ્યા જવુ, ને તે માટે મો મચડ્યુ હિન્દે આ થતો ફેરફાર જોયો, પણ તેણી એક ઉત્તમ શક્તિની મહાત્મા હતી, ને ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન સારી રીતે પારખી જાણતી હતી, તેથી સ્વદેશહિતને ભૂલ કરતો ધાર્યો

એથી હિન્દે બોલવાનુ મન કરી ઘણા જોરમા પાસે પડેલો ભાલો ઊંચકી ફેરવ્યો ને પોતાનો જ જય છે એમ દર્શાવ્યુ પછી બહુ જ તેજ બતાવતી તે બોલી ઉઠી

"દેવી, એ સર્વ મહારાજને સાનુકૂળ, પણ મારાપર કોપિત, અને મારા શત્રુઓને શ્રેષ્ઠ આસને વિરાજમાન કરનારી એ મહાદેવી, તુ એમ જણાવે છે કે મારી ભૂમિમા રાજનીતિવેત્તા, સૈન્યાધિપ, ચક્રવર્ત્તિ મહારાજા, કોશાધ્યક્ષ ને દેશ મગ્રામ કાળે ઐકયે વરતી સમાન બુદ્ધિએ વરતનારા નથી! રે! કાળ મહાપુરૂષોને પ્રકાશમા લાવશે સમય પોતાનો સમય કદી ચુકશે નહિ, ને કદી ચુકયો પણ નથી જે વખતે પોતાની ખરી ઉપાડી અનેક વીરમહાત્મા અને રાજનીતિકુશળ અમૂલ્ય અમર પ્રતાપી પુરૂષોને પ્રકટ કીધા છે તે વખત શુ મારી સામા હમેશ રોષે ભરાશે? પૂર્વના ગયેલા કાળમા જેઓના દૃષ્ટાતો આપણને વારસામા મળ્યા છે, અને જે ગુણકર્મથી સકળ પ્રજાવર્ગ જાણીતો છે તે તુ જોતી નથી દેવી? કયી પ્રજાને પોતાનુ છૂટાપણુ મેળવતી વખતે મહાપુરૂષોની તગી પડી હતી? ભૂખ્યા માટે ભોજન ને તરસ્યા માટે પાણીની ખોટ પડી નથી, હાથ જો તૈયાર છે તો તરવાર દૂર નથી, તરવાર હાજર છે તો હાથની તગી નથી વખત આવે ત્યારે બખતરને સજનાર મળી આવેલા છે જ સ્પેનિશ પ્રજાએ પોતાનો અનિવાર જુલમ પ્રકટ કીધો ત્યારે મેકસિકોમા સૈમન અને બોલીવરને કોઈ તૈયાર રાખેલા હતા? વખત આવ્યો ને તેઓ નીકળી આવ્યા ચાર્લ્સનો મદાભિમાન ઘણો વધી જવાથી, તેની સામા થવાને કોણ તૈયાર હતુ? કોણ એટલી મોટી સત્તાથી બ્રિટાનિયાનુ રાજ ચલાવવા શક્તિમત હતુ? પણ આપોઆપ ક્રોમવેલ ને હેમ્પડન નિકળી આવ્યા, ને પાયમાલ થતુ રાજ્ય બચાવ્યુ જ્યારે નવા નવા કરોથી જયોર્જના પ્રધાનોએ પોતાની જીદ ન છોડી અને દેશ છોડી પરદેશ નિવાસી થયેલા નિર્મળ અત કરણના લોકોપર જુલમગાર ધારા ને જુલમગાર કરો મુકવામા આવ્યા તે વખતે વોશિગટનને કઈ ઈશ્વરે ગેબી આપ્યો નહોતો ને જેને તુ ખરેખરી ધિક્કારે છે તે પેલા જગલી ઝનુનીને તોડવા કુશિઉસ્કો પોલડમા છે એમ કયારે તે ધાર્યુ હતુ? જ્યારે એસેમ્બ્લી મળી ને રાજાનો ઠરાવ ધિક્કારવાનો સમય હતો, ત્યારે ફ્રાન્સની રાજસભામા મીરાબો છે, ને તે જ ધીટતાથી સામો થશે એમ કોઇએ ધાર્યુ હતુ કે? અને લોકોના ઉઠતા ટોળેટોળાને દાબી નાખવા, એકચક્રે રાજ કરવા અને આખા યૂરોપને ધ્રુજાવવા, આ બ્રિટાનિયાનો ગર્વ નમ્ર કરવા નેપોલિયન છે, તેમ તેનુ જ

તે જ હરણુ કરનારો વેલીંગ્ટનનો ઠાકોર થશે એવુ કોણે ધાર્યું હતુ, ને તે કયા આગળથી તૈયાર હતા? હેપ્સબર્ગના ઠગારા કુટુબ સામા થવાને ગારીબાલ્ડીની ધારણા થોડાઓએ રાખી હતી એમ જ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે, મને જરૂર પડશે ત્યારે, રાજનીતિવેત્તા સૈન્યાધિપો, કોશાધિકારી, ચક્રવર્તી રાજકરનારા, વ્યૂહરચના કરનારા ને દેશરક્ષકો આપોઆપ નીકળી આવશે જે પ્રભુએ આટઆટલી પ્રજાને છૂટાપણુ મેળવવામા મદદ કીધી છે, ને જે પ્રભુએ અનેક પ્રજાને સ્વચ્છ હવામા માહાલવાને સર્જેલી છે તે પ્રભુ કાળને અનુકૂળ સમયે મને નાનુકૂળ ન થશે? સમય આવે કઈ ઓછુ રેહેતુ જ નથી ઇશ્વિર નરખો દાતાર છે"

"લબાડી!" રાતા ટોપની રાણીએ શાત શબ્દથી ટુકાણમા રસ્તો કાપવામાટે શબ્દોચ્ચાર કીધો, ને પછી થોડો સમય પોતાને શુ બોલવુ છે તેનુ મનન કરી ગઈ, ને કટાક્ષમા પોતાનુ બોલવુ અગાડી લબાવ્યું ને ખૂબ મેહેણા મારી ડામડા દીધા "એ બધી તારી મિથ્યા લવારી છે, ને તારી લબાડ વાતો હવે કોણ સાભળશે? કાળ ક્યાથી મહાપુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશે? તેના કઈ ચિન્હ પણ દેખાડશે કે આકાશમાથી ગેબી આપશે? તારી અસાધારણ બુદ્ધિને ધન્ય છે કે તારી મોટી મોટી ઉત્કંઠિત ઇચ્છાઓને વેગમા બહાર પાડે છે, પણ કઈ સ્વભાવવૃત્તિનો વિચાર કીધો? પ્રાચિન અને અર્વાચિન કાળમા બહુ મોટા મોટા બનાવો બનેલા છે, ને ઘણા બારીક પ્રસગો આવ્યા છે, તોપણ તારા બોલવાનુ કઈ જ સાથક તે કીધુ નથી, તો હવે તુ બોલવાનુ સાથક કરશે એની મને લેશમાત્ર પણ આશા નથી બીજી પ્રજામા કાળે કાળે મહાપુરૂષો ઉત્પન્ન થયા છે, ને કાળે કાળે ઘણો મોટો અદ્ભૂત ફેરફાર થયો છે, પણ એક સહસ્ર વર્ષમા હુ તો તને જેવી ને તેવી ચૈતન્ય રહિત જડ નિહાળુ છુ જ્યારે તુ કહે છે કે કાળ મહાપુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશે, ને એ પ્રમાણે બને છે, ત્યારે તારા મહાપુરૂષો, મહાત્માઓ, શૂરવીર સૈન્યાધિપો અને સર્વોપરી રાજાધિરાજો ૫૭ ના બળવા વખતે કયા ઉંઘી ગયા હતા? તે વખતે કેમ મેદાન પડ્યા નહી? તે વખતે જેણે આગેવાની કરી હોત તેને હુ કીર્તિનો મુગટ પેહેરાવી અમર કરત અને ઇતિહાસમા તે દેવસ્વરૂપે પૂજ્ય ગણાત એ વખત, એ કાળ નો'તો? એ સમયના જેવો સારો સમય બીજી કયી પ્રજાને હાથ લાગ્યો હતો? પણ બીજી પ્રજા કરતા તારી પ્રજામા કઈ અદ્ભૂત વિચિત્રતા હુ તો

હમેશા જ જોઉ છુ, કે જ્યારે પુરાણપ્રસિદ્ધ નગરોમા ઉથલપાથલમા આગેવાની કરનારા ઓચ્છવો થાય છે ત્યારે તારા પુત્રો પોતે પોતાને જ નિંદે છે ૫૭ ના બળવામા જેઓએ આગેવાની કરી મોટી ઉથલપાથલના ચિન્હ દર્શાવ્યા તેમને આજે સઘળા જ એકે અવાજે નિંદે છે, અને તેના કારણો જોતા તેઓ તેને પાત્ર પણ છે જે ફેરફાર કરનારા હતા, તેઓએ વિજયમાળા પેહેરવાને બદલે અને દેશમા કઇક સગીન ફેરફાર કરવાની ઇચ્છાને બદલે પોતાની વર્તણુક એવી તો દર્શાવી કે તેમના ભવ્ય પ્રતાપી ને પ્રૌઢ કાતિમાન્ કર્મ છતા તે અપયશયુક્ત નામોશી ને કેહેણી રૂપ થઈ પડ્યા છે તેઓના નામો તો તને શાપરૂપ છે કયા ગયુ હતુ તારૂ સ્વદેશાભિમાન કે જ્યારે પ્રત્યેક સુબેદાર લશ્કરનો સરદાર હતો, ને પ્રત્યેક સૈન્યાધિપ મહારથી હતો ને પ્રત્યેક સીલેદાર તોપખાનાનો કર્નલ હતો, ને જે સઘળા પોતાની આસપાસના મુલકમા ત્રાસ ને જુલમ જુલમની બૂમો પડાવતા હતા ત્યારે? જનદયા ને સત્ય પ્રમાણિકપણુ કયા સતાયુ હતુ કે જ્યારે કાનપોરના મેદાનમા ને લખનૌની નદીમા પાણી સાથે લોહીને મેળવી દઈ રક્તનો પ્રવાહ વેહેવા દીધો ત્યારે? જ્યારે પુરભૈયા, બાકેરાવ ને તુરકમીરઝાઓએ બાહાદુરશાહ (કમબખ્ત) જેને તેઓ દિલ્લીનો બાદશાહ કેહેતા હતા તેની છાતીપર તરવાર મૂકી કહ્યુ કે, 'સસૂર, કૂચ નહી સમજતા, જાનકી કસમ, જીસકા શિરપર જુતા રહેગા વો બાદશાહ બનેગા અમેરા હુકમ સુન, અબ અમેરી સાથ ઉઠ, નહી તો શિર સલામત ન રેહેગા,' ત્યારે તારા વ્યવસ્થાનિયમ કયા ઊઘાઈ ગયા હતા? બ્રિટિશ તોપના મારા સામા, બહુબહુ મુશકેલિયતે માત્ર એકજ લડાઈ લડી શકયા, ને તેમા પણ જોઇએ તે કરતા વધારે પાયમાલ થઈ શરમ ભરેલી હારે પાછા પગલા ભર્યા ત્યારે તારૂ લશકરી સામર્થ્ય કયા ગયુ હતુ? મેદાનમા પડીને જે સમયે દેશનુ રક્ષણ કરવાનો સમય હતો, ને લોકોને રાજી રાખીને પોતાનો બચાવ કરી રક્ષણ કરવાનુ હતુ, અને પરદેશીઓને હાકી કાઢવાની સધિ હતી ત્યારે તારા રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષો કયા હતા? લશ્કરી બળ ઘણુ વધી પડ્યુ હતુ, ને જેને નિયમમા રાખવાની સૌથી મોટી જરૂર હતી ત્યારે તારા કેહેવાતા મહારથી ને ભટરાજો કયા ગયા હતા? અને પેલી મોટી મોટી વ્યૂહરચના કરનારા કેમ મેદાન ન પડ્યા? શિખ અને બગાળાના તારા શૂરા પુત્રો, પોતાનાજ દેશના શત્રુને, ને પોતાના બાધ-

વોને કતલ કરનારાઓના વિજયધ્વજને શરણે જઈ પોતાના સ્વબાધવોને પરાભવ પમાડવા, મોટો વિજય મેળવવા ગગાનદી ઉતરી દોડી ગયા, કે જે વખત પોતાના દેશને પરદેશીના હાથમાથી છોડવી મારે સ્વાધીન કરવાનો હતો, ત્યારે તારા કીર્તિવત અને વિજયવત પુત્રો પાચ હજાર માઇલ દૂરના પરદેશી મ્લેચ્છ જે તારી દેશોન્નતિના ભગ કરનાર છે, ને બ્રિટાનિયાના પુત્રો ખરેખરી બાદશાહી કરતા હતા, તેમને શરણે જઇ તારી સામા સમશેર ઘુમાવી તારા દિલમા બેયોનેટ ઘોચી આ તારાને ગોળીથી ઘાયલ કરી લોહીથી તરબોળ કીધો, અને તારાજ સામર્થ્યથી બ્રિટાનિયાને કીર્તિવત કીધી, ત્યારે તારૂ કેહેવાતુ ઐક્ય, વિશ્વાસ ને દેશદાઝ કયા જતા રહ્યા હતા? કયા જતુ રહ્યુ હતુ તારૂ સ્વાત્માર્પણ ભોગભક્તિ, જ્યારે માત્ર એક અમીરી ગુણથી સપન્ન સ્ત્રી, "એમેઝોન"નુ સ્વરૂપ ધારણ કરી સૈન્યને મોખરે ઉભી રહી, ને મોટુ નામ રાખનારા ને ગર્વથી મૂછપર તાવ દેનારા સરદાર, ઠાકોરઠકરાઓ નાસભાગ કરી રહ્યા હતા, અને જે સમય ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાલન કરવાનો હતો, કે જેનેમાટે આજે સેકડો વર્ષ થયા તુ બોલ્યા કરે છે, તે બોલ પાળવાનો સમય હતો ત્યારે? એક સુદરીને ભોગમાટે હોમતી વખતે તેઓ શરમાયા નહી, ને તેઓના પરપરાના ધર્મને ઝાખ લાગી નહી? હિન્દ, તુ જે બોલે છે તેનો સહજ પણ વિચાર કીધો છે ખરો? આજે જો તારી પ્રજામા "દેશોદ્ભવતા" (Nationality) હોત અને તારી પ્રજા, જે મહાન્ ગુણ તુ કેહે છે તે ધરાવતી હોત તો, યાદ રાખ હિન્દ, કે આજે તારી આખમાથી અશ્રુપાત થાત નહી અને તારા ને બ્રિટાનિયા વચ્ચેનો ઝઘડો જાણી હુ આવત પણ નહી તારી પ્રજા ને તારા પુત્રોએ એવા ઉચ્ચ પ્રકૃતિના ગુણ ધારણ કીધા હોત તો મેં ને તેં ક્યારનો મહીપણાનો દાવો બાધ્યો હોત, કેમકે જ્યા તારી આવી ઇચ્છા થાત ત્યા મારા વગર ચાલતજ નહી અને આ બ્રિટાનિયા ક્યારની પોતાના દેશમા નીરાત જીવે ઊંઘ કહાડવા ગઇ હોત, એ તારૂ સ્વપ્ને પણ નામ દેવાને અચકાત, એટલાજ માટે કે એને કાહાડવામાટે તારા લાખો ને કરોડો પુત્રો જમીનદોસ્ત થાત અને એને પણ તેટલોજ બદલો સામો આપવો પડત, જેના લોહીમા ખરડાયલા એના હાથ એ સદાકાળ યાદ રાખી તારી તરફ કદીપણ નજર કરવાનો વિચાર કરત નહી પણ એવી બાબતોમાટે તારામા શક્તિજ

નથી, અને તુ ગમે તેવી કર્મભૂમિમા વસનારી ગણાય છે તોપણ એ ઊંચા પ્રકારના કર્મજયસુખ લેવાને તુ યોગ્ય થઈ નથી જ્યારે બીજી પ્રજાની ચઢતી ને ફેરફારના દૃષ્ટાત આપવાના આવેશમા તુ આવી જાય છે ત્યારે તને તારૂ પોતાનુ ખરૂ સ્વરૂપ બરાબર સુઝતુ નથી, તુ એકદમ અધત્વને પામે છે જે જે અન્ય પ્રજાના મહાપુરૂષોનુ નામ તુ હમણા દઈ ગઈ તેમાનો કોઇ, કોઇ કાળે પણ તારામા હતો? આસ્ટ્રિયાની વાત જાણે છે કે તેની શી અવસ્થા હતી તે? એ હેપ્સબર્ગ, લુટારાનો સરદાર ને યમપતિથી શ્રેષ્ઠ, ૬૦૦૦૦૦ બેયોનેટવાળા સીપાહીઓને રાખવા છતા કેટલીવાર મેક્ષીકોને રાખી શકયો? અને પોતાનો આશ્રય નજીકમા હતો, ૨૦૦૦૦૦ સૈન્ય તો હ્યાથી ત્યા ને ત્યાથી હ્યા ઘૂમતુ હતુ, મદદમાટે માત્ર આલ્પ્સ ઓળઘવાનો હતો તે છતા આસ્ટ્રિયા ઇટલીને કમ સાચવી શકયુ નહી? તુ કેહે છે તેવી સ્થિતિ તારી નથી, તે છતા માનીએ છિયે કે તારૂ કેહેવુ સાચુ છે, તો પણ કોઇ અસાધારણ તીક્ષ્ણ તીવ્ર મહાન્ બુદ્ધિનો મહાપુરૂષ કોઈ સીઝર, નેપોલિયન, ક્રામવેલ કે શિવાજી બાહાર નિકળી પડે, ને રણસ્થભ રોપીને મેદાન પડે, પોતાનો વિજયધ્વજ ઉડાડીને સૌને આકર્ષે, તોપણ કયી રાજ્યશક્તિ તેને આશ્રય આપે, તેના વિચાર પ્રમાણે દોરાય અને આ બ્રિટાનિયા જે તારા કેહેવા પ્રમાણે ભરતખડની પ્રકટ શત્રુ છે તેની સામા લડવા તૈયાર થાય? અને તારા પુત્રો, તુ આશા રાખે છે કે તે મહાપુરૂષને પીછાની, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે અને તેનો વિશ્વાસ રાખી તેની પૂઠે દોરાય? રામરામ કર, એ બનેજ કેમ? સાપ્રતકાળનુ તારૂ રાજ્યબધન એવુ તો છે કે ગમે તેવી કોઇ રાજવીર પુરૂષ માટે ખાત્રી છતા પણ તેને આશ્રય આપી શકેજ નહી, ને કોઇથી લેવાની હિમ્મત પણ થાય નહી, કેમકે તારા બહુ વિચારશીલ, નિપૂણ ને તત્વશાસ્ત્રથી પ્રવિણ રાજનીતિવેત્તાઓએ તો એક મોટા દુર્ગુણથી બ્રિટાનિયાને ગુલામી ખત લખી આપેલુ છે, જે દુર્ગુણ જ્યાસુધી ચાલુ રહ્યો ત્યા સુધી કોઇ કાળે પણ તારૂ બોલ્યુ બજવાનુ નથી બ્રિટાનિયાના રાજબધનના મૂળતત્વો એવા તો સુદૃઢ છે કે તેથી ગમે તેવો તારો વીરપુરૂષાર્થી હોય તોપણ તે અધકારમાજ પડી રેહે, ને કદી બહાર પડવાનો વિચાર કરે, પણ આખ સમક્ષ હજારો અડચણનો દુર્ઘટ કોટ આવીને ઉભો રેહે, જેથી તે ચેં કે ચુ કરી શકેજ નહી, અને સ્પર્ધા-

સ્પર્ધાનો, શ્રેષ્ઠતાનો આગ્રહ એવા તો સજડ મૂળની પેઠે બાઝેલો છે કે જેના મૂળ આગળ કબીરવડનુ મૂળ લેખામાજ નથી તેવા પક્ષકારો અલ્પસ્વાર્થને માટે સામા થઇ પડે, તેથી ક્વચિતજ કોઇ વિરલો બુદ્ધિબળથી સમજુતી કરી પરાક્રમ દર્શાવી દિવ્યાસન પામે, પણ એથી ઉલટુ સહુજમા બને શકીલા રાજ્યો ને માનના લોભીઓ મહારાજ્ય આગળ જઇને માન મેળવવા માટે, પોતાના પેટમા કઈ દુ ખતુ હોય તોપણ કઈ બતાવી, કાતો પેલા સમર્થના પોતે કકડા કરી નાખે અથવા મહા રાજ્યને રાજદ્રોહી ગણી સોંપી દેતા વિલબ ન કરે ! કદાચિત ઇશ્વરે ચ્છા તને સાનુકૂળ હોય (પ્રભુની ઇચ્છા ન્યારી જ છે) અને કોઈ પરાક્રમી વીર ક્રોમવેલ, ઔરગજેબ, શિવાજી કે વોશિંગ્ટન નીકળી આવે અને મહાદ્ભૂત કર્મ કરી દેશના સર્વે શત્રુઓનો પરાભવ પમાડી આર્યધ્વજથી હસ્તિનાપુર કે ઉજ્જયિની શોભાવે તો તારી ઐતિહાસિક રેહેણીપરથી એટલુ તો હુ સ્પષ્ટ માનુ છુ કે તે પોતાની જીદગી સુધી જ કઈ એવુ સુદૃઢ રાજ્યબધન સ્થાપી તારા પુત્રોને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, જવા સ્વતત્ર રાજવીર કરે નહી, અને તેના મૂવા પછી તેનુ રાજ્ય અને તારા પુત્રો, તરવાર અને બેયોનેટમા રોળાઈ જાય ને પ્રાચિન કાળના જેવી અધાધુની આવી પડે એવુ તો બનવુ અશક્યજ છે કે બીજા દેશો પેઠે તે મહા પરાક્રમ કરી દેશમા સ્વસ્થતા સ્થાપે શિવાજી તારો મહાપુરૂષ નિકળી આવ્યો હતો ને તેણે ઔરગજેબને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી હતી, તેટલુ છતા તેના પછી તેના વશજોએ શુ ઉકાળ્યુ ? તેઓ કેમ પોતાનુ મેળવેલુ સાચવી શક્યા નહી ? લોમેશના આયુષ્યવાળી હિન્દ, હુ તને સત્ય કહુ છુ કે બ્રિટાનિયાને સ્વદેશ મોકલવા વિષેનો તારો અવાજ, ખરી રીતે તને આત્મઘાતી, સ્વઘાતક બનાવવાનો અવાજ છે કોઈ માઇનો પૂત વોશિંગ્ટન જેવો પરાક્રમી નિકળે અને પોતાના સ્વદેશ માટે નિ સ્વાર્થે લડી, મોટુ પરાક્રમ દર્શાવી, અજિત પરદેશી શત્રુઓને ખડેદી કાઢી, દેશને મુક્ત કરી, પછી નિર્લોભતા દર્શાવી, ખરો રાગી છતે વિરાગવૃત્તિ ધારણ કરી જીવનમુક્ત સમાધિનિષ્ઠ થઈ દેશનુ કલ્યાણ કરે એવો સમય અતિદુર્લભ, રે માન કે દુર્ઘટ છે તારે માનવુ કે જ્યાસુધી તેવો વીર ઉત્પન્ન થાય નહી અથવા તારા પુત્રો 'હુ ને મારો હક્ક' એ સમજતા થાય નહી ત્યા સુધી બ્રિટાનિયા દેશ છોડી જશે નહી તારી પ્રજા બસોબર

સમજતી થાય નહી ત્યા સુધી કદી પણ મહાસુભદ્રરાજ નિકળવાનો નથી કોઈ નીકળે તો ઝલકી પાછો હમેશને માટે હોલવાઈ જશે, ને ત્યારે જે દુ ખો હમણા તારાથી દૂર થયા છે તે દુ ખો પાછા જારી થશે, જ્યાત્યા લડાઈ, લૂટાલૂટ, ચોર પિંડારાનો ભો અને રાતદિવસ અશાતતા ચાલુ થશે, તારા સીગ અને ખાન, રાવ અને ઉમરાવ સર્વ પરસ્પર અન્યોઅન્ય સત્તા મેળવવાની ઉત્કઠામા, કઈ સાધન સમયને લીધે લશ્કરને સ્વાધીન લઈ અતિલોભે અતિસ્વાર્થી કર્મ કરતા રણ-જગ મચાવી પોતાનો ને સાથેલાગો તારો નાશ કરશે એ શિવાય બીજુ તુ શુ ધારે છે?"

"ઉભી રહે," જેનો કદી પણ ઉત્તર ન અપાય એવી સુદર વાણી સ્વતત્રતાની સાભળી, પોતાથી ખામોશ ન થયાથી એકદમ વચ્ચે હિન્દ મર્યાદા વેગળી મૂકી બોલી ઉઠી, "તારૂ કહેવાનુ હવે પૂર્ણ થયુ કે નહી? તેં જે બ્રિટાનિયા તરફથી 'બ્રીફ' લઈ મારી તકરારને છેદનભેદન કરી નાખી છે એપરથી મને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તુ આ ચાલતા કજિયાનો નિવેડો આણવા આવી નથી, પણ તારી સહીનો બચાવ કરવા આવી છે પણ તુ એમ ગર્વથી ફુલાઇશ મા કે તારૂ બોલવુ મે માન્ય કીધુ છે કાળકાળની ગતિ અતિ વિલક્ષણ હોય છે, અને તેથી એક કાળમા એક વર્તમાન ઉલટા જણાય તે બીજા કાળમા વળી સુલટા પણ બનેલા તારા જાણવામા કા નથી? હાલમા હુ સ્થિતિભ્રષ્ટ, બુદ્ધિભ્રષ્ટ, નીતિભ્રષ્ટ, અને રાજભ્રષ્ટ છુ તેવા વખતમા તુ જે વસ્તુ માગે છે તે ક્યાથી મળે તે તુ જ વિચાર નેપોલિયન વરસેલીસના મેહેલમા સ્ત્રિયારાજ્ય સ્થપાયુ ત્યારે નહોતો એમ કોઇથી કહેવાશે નહી, પણ સમય સાનુકૂળ નહોતો એ તો માન્ય કરવુ જ પડશે એના હાથમા લશ્કરી સત્તા આવી ને એ ફાવ્યો ને પછી બુદ્ધિબળ અજમાવવા માડ્યુ ને અતે સર્વોપરી સત્તા સ્થાપી યૂરોપને ધ્રુજાવી મુકયુ પણ એટલો સમય આવ્યો નહોત, તો પછી એ ગમે તેવો પરાક્રમી છતા પણ શુ કરત? તુ કેહે છે તે ખરૂ છે કે તેવા ચિહ્ન દેખાતા નથી કે મહાપુરૂષ હોય, પણ તુ કેમ ભુલ કરે છે? યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સવાસીઓ ઘણા જુલમથી ઘણા ગભરાતા હતા ને તેઓના હાથમા કશી પણ સત્તા નહોતી, નહી કર મુકવાનો અખત્યાર, નહી લશ્કરી સામગ્રી, નહી અનુભવી સેનાધિપતિઓ, નહી

કેળવાયલુ લશ્કર, અને સામા શત્રુઓ તો સર્વ વાતે શ્રેષ્ઠ હતા, તે છતા પણ તેઓ સ્વતત્ર થયા તો વખત આવે આ મારા પુત્રો કેમ ન થાય? ૫૭ ના બલવા વખતે જે ઊચ્ચ શક્તિના ગુણભેદ તે બતાવ્યા ને તે માન્ય ન થયા ને તેથી જ પરાજય થયો એમ નહોતુ, પણ લોકાની લાગણી બળવાખોર તરફ નહોતી ને બળવાખોરોએ ક્રોધના આવેશમા રૂડી સધીનો ભુડો ઉપયોગ કીધો, બાકી તે વખત જો આજે હોત તો યાદ રાખવુ કે આજના હાલ ભુડા બનત તે વેળાએ પીળુ એટલુ સોનુ બતાવવામા આવ્યુ હતુ લોકોનો મોહ ઘણો વધી પડ્યો હતો ને ખરા લાભની વસ્તુનો પરિત્યાગ કરી મોહક વસ્તુથી લોભાઈ ગયા હતા, એટલે તેઓએ ઇશ્વરોપાસના કરી બ્રિટનનો જય ઇચ્છયો, તેમજ જે બળવાખોર હતા તેઓએ પણ બહુ બહુ વિપરીત કર્મ આદર્યા પણ હવેની પ્રજાના વિચાર તો તદ્દન જુદાજ છે તેઓ પોતાનો લાભ શામા છે તે સારી સારી રીતે જાણી ગયા છે ને બ્રિટાનિયા કેવી કેવી યુક્તિપ્રયુક્તિથી કામ કાઢી લે છે, કેવી ગોળાલડાઇ કરાવે છે ને કેવા કેવા પ્રપચોથી છેતરી જાય છે તે પણ નાનામા નાના બાલકથી તે મોટામા મોટા રાજસુજ્ઞ સુદ્ધા સર્વ પામી ગયા છે લોકોને જરા પણ વિશ્વાસ રહ્યો નથી ને તેથી ખરા શૂરવીર નરોના દિલમા બહુ લાગે છે, પણ તેઓ શુ કરે? ઓથ ન હોવાથી બળીજળીને બેસી રહે છે, પણ સમય આવે ત્યારે આટલી ૨૫ કોટી પ્રજામાથી શુ એક પણ વીરપુરૂષ નિકળશે નહી? દેશમા જો તુ જોશે તો રણોત્સાહી પુરૂષો ઠામ ઠામ નજરે પડે છે, તો તેવામાથી કોઈ પણ રત્ન નિકળીને સવથી અદ્ભુત કર્મ દર્શાવી તને ને મને આનદાશ્ચર્ય પમાડશે કઈ એવો નિયમજ નથી કે ખાણ-માથીજ રત્ન નિકળવા જોઈએ તે તો કોઈ તેવી અવાવરી જગ્યામાથી પણ મળી આવે છે એમજ દેશને દોરવનાર ગમે તે એક સ્થળમાથી સમય આવ્યો તો નિકળી આવશેજ સધિ જોઇયે છે હમણા આવા વિચાર બતાવી કોઈ મોટા પુરૂષ મેદાન પડે તો તેના ટુકડેટુકડા કરી નાખે અને મહારાજ્યને સ્વાધીન કરે ને તેનો શિરચ્છેદ થાય, પણ જો એમ જણાવવામા આવે કે આજે પૃથ્વીરાજનો વિજય ભીમ-દેવપર નક્કી થવાનો છે તો તત્ક્ષણ ભીમદેવનો ત્યાગ કરી પૃથ્વીરા-જના પક્ષમા સઘળા રાજ્ય ભરાઈ જાય પણ તેવી ખાત્રી ન હોવા

થી જ તેવા વીરનો અનાદર કરે છે જેને હુ સુવર્ણયુગ કહુ છુ તે તે કાળમા શુ નહોતા સૈન્યાધિપતિઓ ને કાશાધિકારીઓ ને દેશરક્ષક અને રાજનીતિજ્ઞો ? ચીન અને ઇરાન સામા યુદ્ધ કરવા જે પ્રજા ગઈ હતી અને સેમીરામીસ રાણીને હફાવી હતી ત્યારે દેશમા શી અવ્યવસ્થા થઇ હતી ? આ તો માત્ર કહેવાની વાતો છે, કે એકની જગ્યા બીજાથી પૂરાય નહી પણ કયા રાજ્યનુ ગાડુ તેના સર્વથી શ્રેષ્ઠ રાજનીતિવેત્તા કે શાહનશાહના જવાથી અટકી પડ્યુ છે ? એકાદ દાખલો આપી શકશે ? નહી જ તુ ગમે તેવી કાબેલ અને સર્વમાન્ય મહાદેવી છે તોપણ તારાથી એ તો નાકબુલ કરાશે જ નહિ કે ઓશિયાળા અવતારમા કઈ પણ તરગી કે ઉમગી કામ કરાયજ નહી, અને તરગી કામ આરભ્યા વગર યશ પ્રાપ્ત થાય નહીં મહત્ કાર્ય કરવા માટે આવેશમા ગાડા થવુ જ જોઇયે, ને ગાડાઇમા જય મળ્યો તો પુરૂષાર્થ માન્ય થાય, નહિ તો અપમાનને પામે પણ ગાડપણનો જોસ્સો મનમા લાવ્યા વગર મનના વિચાર મનમાજ રાખવા પડે, કેમકે ઉત્તરોત્તર હવણાનુ બધન એવુ છે કે જે તાગથી પણ નાકબુલ કરાય તેમ પણ નથી, જો કે તુ તારી સખીની વાહરે આવી છે તથાપિ નવા વિચાર બહાર પડતા જ તેને ચગદી નાખવામા આવે છે, તો પછી તેનો પ્રયોગ કરવાની તો વાર્ત્તાજ ફોકટ માગી વસ્તુ મળતી નથી ને વસ્તુ મળે નહી ત્યા સુધી થોભવુ એ વળી મૂર્ખ માણસનુ લક્ષણ છે જો ઇટાલીએ ગારીબાલ્ડીને શોધવા અને ગ્રીકે પેલા ચમારના પુત્રને શોધવાને માટે વિલબ કીધો હોત તો શુ આજે તેઓ સ્વતત્ર થઈ તને અર્ઘત ? અને એમજ, જ્યા સુધી વોશિગ્ટન હોય નહિ ત્યા સુધી આપણાથી યુદ્ધ થાય જ કેમ, સામા શત્રુ પ્રબળ છે, તેઓ સર્વ વાતે પૂરા છે, ઘડીમા કચડી નાખશે, તે પછી ગમે તેવા સુધરેલા છતા પણ તોબાતોબા પોકરાવશે એમ વિચાર કરીને સૂનમૂઢ માફક અમેરીકનો બેસી રહ્યા હોત તો કાળાતરે પણ તેઓ પ્રજારૂપે સોહત ખરા ? ફ્રેડરિક* જ્યારે મેદાને પડ્યો ત્યારે તેને કોની સહાયતા હતી ? પણ એક વાર મેદાને પડ્યો તો સમર્થ શત્રુઓને પણ નમાવ્યા ને જર્મનીને મહારાજ્યમા ગણાવ્યુ બુદ્ધ તથા ચાતુર્ય,

*જર્મનીને મહારાજ્યમા આણનાર એના શૌર્ય પરાક્રમ, જયવિજય લક્ષ આપવા યોગ્ય અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે

અનકૂળતા તથા અનુભવ એ જો વીરમર્દને હાથ આવ્યા તો સધિ-સમયે ગમે તેવો સમર્થ શત્રુ હોય તોપણ તેઓનો પરાજય એવો કરે કે તે અસાધારણ બુદ્ધિના પુરૂષના ગૌરવ પ્રકાશે ને મહાન્ પુરૂષ પણ પોતાનુ મોહોડુ તેના સમક્ષ બતાવી શકે નહી

"છટ ! છટ !" અતિશય ખીજવાયલા વિચિત્ર ચેહેરેથી સ્વતત્રતા ધીર વીરમાનદ સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવી જે હિન્દ તેના પ્રત્યે બહુ જ તિરસ્કારથી બોલી, "એ ભીરૂ, તને તારી સ્થિતિની જરા પણ ખબર નથી એટલે આમ મન મૂકીને બકી જાય છે, પણ યાદ રાખજે કે તારા બોલવામા રતિભર પણ વજન મૂકવાનુ મને કારણ મળતુ નથી તુ દેવ જેવુ માન આ પૃથ્વિપર પામી છે તેમા જ તારાથી મોટો દેવ આજે પૃથ્વિપર જન્મ્યો છે તેને જોઇ શકાતો નથી, ને તેના તેજથી જે અધત્વ તને પ્રાપ્ત થયુ છે તે અધત્વવડે તને કોઇપણ વસ્તુની ખરી પીછાન નથી, હવે તુ શુ કહે છે ? બીજી બધી પ્રજાના પ્રતાપ પ્રભાવશ્રી ને ગુણશ્રીના તને હવણા જ દર્શન થયા છે, તેટલામા જ આમ વહી જઇને બોલી જાય છે, તો સાભળ, હે સખી, એમ બકવામા તારૂ જરાપણ તત્ત્વબળ જણાતુ નથી, પણ તુ જાડી બુદ્ધિની સૌને જણાય છે પ્રાચીનકાળથી જ તારૂ રાજ્યબધન જે પ્રકારનુ છે, તેમા તેં જરાપણ વધારો કીધો નથી તેં એમ જ માન્યુ કે જે છે તે જ સપૂર્ણ છે, પણ એમ સપૂર્ણતા આવે કેમ ? જ્યારથી તારૂ રામરાજ્ય થયુ ત્યારથી જ તને તેજ પ્રિય જણાયુ છે, ને તારા મોં આગળ બીજો નમુનો નહોતો તેથી તેમ માનવાને તને કારણ પણ હતુ, અને ખરેખરી રીતે એ સામ્રાજ્ય સર્વથી શ્રેષ્ઠ કોઇપણ કાળમા ગણાય જ, કેમકે તારા રામની નીતિ સર્વોપરી અભિવદન કરવા યોગ્ય છે પણ તે કાળ કયો, આ કાળ કયો, તેનો કઇપણ વિચાર છે ? આ કાળ કઈ અજબ રીતનો જ છે તે કાળમા સહાર થવો એ રાજાની મરજીપર હતો, પણ હવે પ્રજા જ પોતે રાજપદ ધારણ કરીને બેઠી છે, તો તેઓનેમાટે નવી વ્યવસ્થા ને નવુ રાજ્યબધન, ધર્મબધન જોઇએ જ તેમાનુ તેં કશુ કીધુ નથી અને એ પણ રહ્યુ, પણ તેં એક જ વસ્તુમા તારૂ હિત માન્યુ કે "યુદ્ધ જ કરવુ" પણ તેમાટે કોઇપણ જાતના નિયમ સ્થાપ્યા નહી તારા મહાભારતના યુદ્ધને માટે જ વિચાર કરની, કે ભીષ્મ બલવતે જ્યારે પ્રતિજ્ઞા, પિતાની ઇચ્છાને અનુસરવા લીધી ત્યારે જે

તારૂ પ્રાચીન બધારણ હતુ તે તૂટી ગયુ હતુ, ને તેજ વેળાથી તારે જાણવુ હતુ કે હવે આર્યસત્વ ગયુ, પણ રીતી રાખી પ્રાચીન, ભીતીને આવતી તપાસી નહી ને નીતિનો વિચાર કીધો નહી એ મહાભારતના યુદ્ધ વખતથી જ તુ પડતીમા છે, ને તારા ડાચા બેઠેલા હું જોઉં છુ લાબો કાળ વીત્યો ને લાબા કાળમા તુ ઘણાનો માર ખાતી આવી, ને તેમા તારૂ સઘળુ શૌર્ય નાશ પામ્યુ ઇગ્રાની, દુરાની ને મોગલોએ ચઢાઇઓ કીધી ત વેળાએ કોઇપણ રીતે તેં બચાવ કરવો ધાર્યો જ નહી શાહબુદ્દીન ઘોરી, બાબર, ને છેલ્લે છેલ્લે અફઘાન દુરાની ને નાદિરશાહ આવ્યા ત્યારે પણ તને વખત મળ્યો નહી, કેમ ? એ વેળાએ તારે માટે સમય સાનુકૂળ નહોતો, કે જ્યારે તારા જ રાજ્યો હતા, તારો અકુશ તારા પુત્રોપર વિશેષ હતો, તને પૂજ્ય ગણતા હતા, સૈન્યાધિપો ને કોશાધિકારીઓ પણ હતા ને થોડા કે ઘણા ગામનો ધણી પણ સરદારી લેવાને સામર્થ્યવાન હતો ત્યારે? તને શુ એ સમય અનુકૂળ ન આવ્યો, વખતે યારી ન દીધી, તો હવે જ્યારે નથી તારૂ રાજ્ય, નથી સૈન્યાધિપો, નથી વ્યવસ્થાધિકારી ને તારા પ્રત્યેની પ્રીતિનુ છેદનભેદન થઈ ગયુ છે, કેટલાક તારા જ પુત્રો આ તારી કેહેવાતી શત્રુને માનથી મુકુટ પેહેરાવે છે, તેની આપેલી દાનદક્ષણાથી પોતાને મહા મોટુ માન ગણે છે, જે લુખ્ખા માનથી તેઓનો કશો પણ મકર રધાય નહી ને જેથી માન લેનારના છોકરા સુખી પણ થાય નહી તેવા ઠાલા માનથી ફુલાઇને તને નિંદે છે, શૂદ્રત્વ પ્રાપ્ત થયુ છે, ને સેવા કરવી જારી કીધી છે, મોટા મોટાં કામ ઊપાડવામા બીકણપણુ, દીનતા ને ભયને અગ્રે ધરે છે, માતૃદ્રોહી, દેશદ્રોહી, ધર્મદ્રોહી, ને આત્મદ્રોહી બની પરદેશી રાજ્યનો આદર કરી તેના તરફ ભક્તિભાવ બતાવી રાજી થાય છે સૈન્યાધિપ તો રહ્યા, પણ સાધારણ તરવારિયાના કામને પણ લાયક રાજકુળમા કોઈ નથી, અને કેળવણીના પ્રતાપથી પેલા કેળવાયલા તારા "સેનટીનલો" સ્વાર્થી ને આપમતલબીયા બન્યા છે, જે એક કૂતરાના ભસ્વાથી ત્રણ કોશ દૂર નાસે તેવા છે, તો કયો સમય આવે તુ ઉકાળવાની છે ? પણ જ્યારે સર્વ જાય છે, ધનધાન્ય પુરૂષાર્થ જાય છે, શરીરની શક્તિ જાય છે, મનનો ઉમગ જાય છે, રાજ્યમાથી સત્વ જાય છે, દીનહીન હાલત થાય છે ત્યારે તેની સાથે બુદ્ધિ પણ જાય છે, તેની

અક્કલનુ પણ ઠેકાણુ રેહેતુ નથી, તેમ તુ શોકાકુળ થવાથી ખરેખરૂ તારૂ શુ છે તે પણ તને માલમ પડતુ નથી હવણાની તારી સ્થિતિ જ કેવી અધમ હાલતની છે, કે આખા દેશમાથી એક પણ પુરૂષ જણાતો નથી, એથી વધારે તે શી અધમતા હોય? ગ્રીક પડ્યુ પણ તેનુ સત્વ ગયુ નો'તુ રોમનોમા પણ પુરૂષો હતા હજી પણ બીજા પરતંત્ર નગરોમા, ત્યાના હાકેમોના જુલમ છતા સ્ત્રિયારાજ્ય થયુ નથી, પણ તારી કુખે જન્મેલાઓ તો સાધનબળે પણ પુરૂષપણુ તજી બેઠા છે, ને તેટલુ છતા પણ લજ્જા પામતા નથી એ પણ બલિહારી તારી ગાઊં છુ રે હિન્દ, તારામા આટલી બધી પોકળ પતરાજી આવી છે એ અતિશય ખેદ પામવા યોગ્ય છે વોશિંગ્ટન જે પ્રજામા ઉત્પન્ન થયો ને નેપોલિયને જે ત્રાસ વર્તાવ્યો તે પ્રજા જૂદી જ છે ને સૈમન બોલીવર* પણ જૂદા જ હતા ક્રામવેલ ગમે તેવા હતા પણ આખી પ્રજા જો તેના પક્ષમા નહોત તો પછી તેને ચઢવાનો દહાડો કયમ આવતે તે જણાતે પણ તારી પ્રજામા તો મૂળમા જ મીઠુ નથી જનમડળમા હજી પણ તારી તરફ પ્રીતિ નથી જોઇયે તેટલી તેમ ઘણો ભાગ તો મિથ્યા માનને માટે તલ્પે છે, બે ભાગ પ્રજામતમા પડેલા છે, એક તો તને તદ્દન ધિક્કારે છે ને બીજો કઈક સહજ ચાહે છે, પણ તારા છત્ર નીચે રેહેવાને નારાજ છે જ્યા આવી ભિન્નતા હોય ત્યા સારી રીતે રાજ્યવ્યવસ્થા રેહેજ નહી લોકોમા જ આજે એમ બોલાય છે કે બ્રિટાનિયા સ્વદેશગમન કરે તો કોઇપણ બગાળી, સીખ, ગુરખા, નેપાલી, પુરભૈયો, રાજપુત, ગુજરાતી, મરેઠો કે મદ્રાસી કોઇપણ દેશ સભાળવાને માટે લાયક નથી આ ધ્વનિ સાધારણ રીતે હિમાલયથી તે કન્યાકુમારી સુધી સભળાય છે, તો પછી સમય આવે તોપણ શા ઉજેસ્કાર થશે? પેહેલે ઘરથી જ લોકો એમ બોલ્યા કરે કે "દેશીઓ રાજકાજ માટે નાલાયક છે" તો પછી પછાડીથી કેવુ કરશે તેનુ અનુમાન કરવુ ખોટુ નથી કદાપિ હમણા તુ જેવી હઠીલી થઈ છે તેવી હઠીલી થઇને બેસે, ને તારાથી આ બ્રિટાનિયા ને એના પુત્રો કાયર થાય ને એક-

* બોલિવિયામા સ્પેનિશ લૂટારાઓએ જે લૂટ ચલાવી હતી તેઓની સામા થવામા આ પુરૂષ બહાર નીકળી પડ્યો હતો એણે પોતાના દેશીઓને ઉશ્કેરી ૧૮૨૧મા સ્પેનની પ્રજાથી દેશીઓનો છૂટકો કીધો, પીરૂ કોલમ્બિયાને પણ સ્વતત્ર કીધા હતા એ ૧૮૩૦મા મરણ પામ્યો હતો

વાર વેગમા આવી તારો ત્યાગ કરે, તો તુરત જ તારાસીંગ, ખાન ને રાવબાહાદૂરો મ્યાનમાથી તરવાર કાઢે નિઝામ સામા મૈસોર, મૈસોર સામા ગાયકવાડ, ગાયકવાડ સામા રાજપૂત, રાજપૂત સામા હોલ્કર, હોલ્કર સામા સિંધિયા ને સિંધિયા સામા કોઈ નેપાલિશ, નાગા કે ગુરખા તૈયાર થઇને ઊભા રેહે, ને એ બધાની સામા થવા દૂરાનીના પુત્રોને હિંદુકુશથી અટકાવ મળ્યો નથી, અને આમ સુઠનો સ્વાદ જ્યા ચાખ્યો, કાપાકાપી, મારામારી, તોપના ગોળા, ને તરવારના ઝબૂકા ઝબૂકયા કે હુચા પરદેશી યૂરોપી જીતનારા તને જવા ન દે મહાસાગરના ઊછળતા મોજા તોફાની થયા કે રૂશ, ફ્રેંચ કે ઇરાની દૂરાની ચાંચિયા વહાણપર તૂટી પડી, લૂટી લઈ, ઠેઠ તલિયામા વહાણને બેસાડે, ને થોડી પણ છૂટ હમણા તુ ભોગવે છે તે ભોગવતી બધ પાડી સૈબીરિયાના ખાણ ખોદનારાને જેટલી છૂટ મળે છે તેવી હાલતે પોંહાચે માટે રે સખી, તારા હિત માટે જ હુ તને કહુ છુ કે બ્રિટાનિયાના જવાની તો વાત જ છોડી દે, જ્યા સુધી તારા સર્વ પુત્રના મનમા બ્રિટાનિયાનો અભાવ ન આવે ત્યા સુધી અથવા દેશ રક્ષક પ્રપચવીર પુરૂષ ન ઉત્પન્ન થાય જેવો કે, કોઈ સહસ્રાર્જુનને મારી નક્ષત્રી કરનારો પરશુરામ, રાવણ મદાભિમાનીને મારનારો રામ કે કસાદિક બળવીરોને મારનાર પ્રપચવીર પ્રેમી ક્ષત્રી કૃષ્ણ, ત્યા સુધી તારે કંઈ બીજુ માગવુ હોય તો માગ, હુ તેની વ્યવસ્થા કરી શકીશ. બાકી રૂશ, ઈરાની કે ફ્રેંચોની ઝુસરી નીચે જવાના હુવતિયા છોડી દે ”

“ભલુ કીધુ પ્રિય સખી, તેં ઘણુ રૂડુ કીધુ, અને આ ઘેલા કાઢતી હિન્દને તેં સજ્જડ સપાટો લગાવ્યો,” બ્રિટાનિયા ગર્વથી કુલાઇને પોતાની સહાયે આ એક મહાન્ શક્તિની અજિત મોટી દેવીને આવેલી જોઈ બોલી, “દેવી, મારૂ કેહેવાનુ પણ એ જ છે, અને આટલો સમય થયો હુ પણ એ જ તકરાર એની સાથે ચલાવતી, પણ એ મમતી, જીદ્દી, ગર્વના આવેશમા આવેલી ઘેલી છોકરી પોતાના સામર્થ્યનો કશો પણ વિચાર કર્યા વગર બકી જતી હતી તેને કોણ રોકી શકે? પણ પ્રિય ભગિની સ્વતત્રતા, તુ મારા વિચાર સાથે એકમત થઈ તેથી હુ અત્યાનદ પામી સહર્ષ તારો બહુ બહુ આભાર માનુ છુ આ તોબરો ચઢાવેલી હિન્દને મનાવવા હુ હમેશ અતિશય આતુર રહુ છુ, કે એ ને એના પુત્રો કઈ શાતિ ઇચ્છી, નકામી રાઢથી પાછા

વળે તો ઠીક. કેમકે તુ જોય છે તેમ એ એવી તા દીવાની, જગલી, ધર્મવિશી, અધ, રાજ્ય કરવે અશક્ત, કાયર, બેપરવાહ, સહાયતા વિનાની અને મોળી પડેલી છે કે એ પોતાના પુત્ર સમેત વિચાર કરતા શિખે અથવા બનો શિખવાના દ્વાર નજીક વાસ કરે તો એની સ્થિતિ કેવી, ઉત્કૃષ્ટતાને પાત્ર શિક્ષણીય થાય તેનો વિચાર હુ હમણા બતાવી શકતી નથી એ હમેશ અધેર ગજ્ય અને લોહીલોહીઆણુવાળી સ્થિતિ, ખૂનરેજી અને લૂટફાટ, કાયરતા અને શક્તિહીનત્વ દાસત્વપણામા રાજી, પશ્ચાત્તાપરહિત* અને પરતત્રતામા મોજીલી છતા, તે સઘળુ સામટુ વિસરી જઈ કૃતજ્ઞ થવાને બદલે કૃતઘ્ન થાય છે ભલાની આ દુનિયા નથી દુ ખથી મોકળી થઇ સુખસાગરમા રહી છે તે એને ગમતુ નથી એના મનમા રાજ્યવ્યવસ્થા કાઇક રાસેલાસના જેવી તરગી ભરાઇ છે, ને જ્યારે સમય હતો ત્યારે તો કાઇ સુઝ્યુ જ નહી એને એવુ રાજ્ય કરવાનુ મન છે કે, યુદ્ધ મચાવી રક્તોત્સવ કરી હોમ કરવા, દગો ઉઠાવી સ્વહસ્તે ઘોર સહાર કરાવવો, સુખવિલાસસામગ્રી મેળવી તે નિમિત્તે અનાચાર વિધિયે અધર્મિષ્ટ કૃત્ય આચરવા ખરે, સ્વતત્ર થઈ દેશમા ભવાનીને સતોખવાનુ બી, સદાકાળ એના મળમય મનના ઊંડાણમા રોપાયુ છે તે બળી પણ જતુ નથી એથી શા લાભ મેળવ્યા છે ને શા મેળવશે તે તો પ્રભુ જાણે, પણ કોણ જાણે એના મગજમા કેટલો કચરો ભરેલો છે કે જેથી રૂસણા લઈ વારવાર કરેલા કોલ-કરાર તોડવા તત્પર થાય છે વિચારની નીશામા એ એટલી તો મસ્ત રહે છે કે એટલો તો પેલો ભગીચગીનો ઉસ્તાદ શિવજી પણ પોતાની પત્ની પાર્વતી સહિત નહી રેહેતો હોય, ને એ ભાગની લહર એટલી તો મદોન્મત્ત મસ્ત છે કે મારા સાપીન ને બ્રાડી એના મોં આગળ પાણી ભરે છે, ને એ કેફમા ચકચૂર થયેલાઓ પોતે પોતાનેજ ભૂલી જઈ, નવ ખરેખરાને આઠ ગણી ગભરાય છે, ને કોણ હતા ને કોણ છે તેજ ઉતાવળમા બાવરા બની ભૂલી જાય છે, એ શું શોકાતુર થઈ વિચાર કરવા યોગ્ય નથી? પ્રભુ જાણે કે એ સૌ અડિ-ચલ થવામાજ કયમ બાહાદૂરી સમજે છે? જુઠાણું, નપુસકપણું,

* "ધી ટાઇમ્સ"ના ૧૮૫૭–૫૮ ના બળવા સબધી પત્રોમા આ સઘળી બાબતોપર બહુ લખવામા આવ્યુ છે એક અગ્રેજ ગ્રથકાર, કે જેને દેશીઓનો ઘણો તિરસ્કાર હતો તે લખે છે કે "અપ્રમાણિક,કાયર, પાવૈ, ને પ્રપચી દેશીઓ છે"

દગલબાજી, રક્તતરસ્યા, ક્રોધભર્યાવચની, ધનલોભી, મનલોભી, ક્ષણિક કીર્તિલોભી, મૂર્તિપૂજક, ધર્મનીતિરહિત, મનના મેલા, હૈયાના પોચા, કામ કરવે કાયર, અપ્રમાણિક ને અવિશ્વાસી, આબરૂરહિત ને અક્કલશૂન્યતા એનામા હુ એટલી બધી જોઉં છુ કે, એમા એ મોટાઈ માને છે તે જાણીને મારૂ મન ખાખ થઈ જાય છે એ બધા કારણઅર મને એનો વિશ્વાસ નથી ને તેટલા માટે જ મને ૬૦,૦૦૦ માણસનુ ગોરૂ સૈન્ય ને ૧,૨૦,૦૦૦ માણસનુ કાળુ સૈન્ય રાખવુ પડ્યુ છે,* આખા મુલકને હથિયાર રહિત કરવો પડ્યો છે, પોલીસથી સૌને સેહે આપવી પડે છે, લશ્કરી કાપ રાખવી પડે છે, સ્વસ્થાનિક ને સાર્વજનિક કાયદાને ધારાથી સૌને અકુશમા રાખવા પડ્યા છે, ને છૂપા દૂતો ને હેરકોથી સૌને ચમકાવવા પડે છે સાચે, એ શિવાય મને ઘણુ વેઠવુ પડે છે ને કેટલુ વેઠીશ તે તો ઈશ્વર જાણે, પણ તુ નથી જાણતી બેહેન, કે મને એનાથી કઈ પણ લાભ નથી? દેવી, મેં ઘણી ખામોશી ધરી એના હિતાર્થે આટલુ સકટ વેઠવાનુ સ્વીકાર્યુ છે એ એના રક્ષણાર્થ અને લાભાર્થ જ છે એમ કોણ નહી કહે? હવણાજ તુ કહી ગઈ તેમ આ ઘુમરાયલી ને બડબડીયણપરથી મારૂં શીતળ છત્ર કાઢી લઉ, એને સ્વૈચ્છિક વર્તવા દઉં, એના મનમા ઉડતી નવિન નવિન સ્વપ્નવત્ આશાઓની લહરોમા રમવા દઉં અને જે લાભ મેળવવા એ દૃઢીભૂત ઇચ્છા દર્શાવે છે તે મેળવવા એક બાળક પેઠે એને સ્વચ્છદી બનાવુ તો એ "પાયમાલી" શિવાય બીજુ કશુએ મેળવે નહી એ તો જગતજાણીતી વાર્તા છે મારા મુલકથી દૂર રહી આ મુલકમા રાજ્ય કરવાથી મને શો લાભ છે,† તે જરા તો બતાવ? એની હવા એવી તો દુ ખકર છે કે મારા પુત્રપુત્રી નિરતર માદગીની ફરીઆદ ઊઠાવતા પરવારતા નથી, ને એક ક્ષણમાં

---

* "બોમ્બે ગેઝીટ"નો એક ચર્ચાપત્રી લખે છે કે –"હિંદુસ્થાનની પ્રજાની વ્યવસ્થા રાખવા માટે જેટલુ સૈન્ય બ્રિટીશ સરકારે રાખ્યુ છે તેટલા બકરાને એટલા ભરવાડ પણ ન સાચવી શકે, તો બ્રિટનનો જય કેટલો મોટો છે, ને હિંદુઓ કેવા કાયર ને હિજડા જેવા થયા છે તે એજ સ્પષ્ટ કહી શકશે *** શા માટે મરાઠાઓ રાજ્ય કરવે લાયક ગણે છે પોતાને?"

† " હિંદુસ્થાનમા રાજ્ય કરવાથી બ્રિટિશ પ્રજાને કશોઇ લાભ નથી, પણ ઉલટુ નુકસાન છે" ધી "ટાઇમ્સ"–લડન ૧૮૮૦

"બ્રેન ફીવર" આવે છે કે બીજે ક્ષણે સાફ થઈ જાય છે એના પુત્રો એવા તો કૃતઘ્ની અને નિરૂપકારી છે કે મને સકળ સ્થળમા નિંદી "હીગતોળુ, હીગતોળુ," પેલા નેપોલિયન પેઠે બકે છે એ એના મર્મવાક્યથીજ યૂરોપમા મારી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચે તો પહોંચે આખા યૂરોપમા એને લીધે જ એમ મનાયુ છે કે હુ યુદ્ધમા ખરેખરી આસક્ત નથી પણ અશક્ત છુ, હુ રણસગ્રામમા ઝઝુમનારી નથી, પણ ધ્રુજનારી છુ આ મારી કેટલી ને કેવી અપકીર્તિ? કોણ એ ખમે? થોડુ અપમાન? થોડી અપ્રતિષ્ઠા? એને માટે તો મારા વેલીંગ્ટન ને નેલ્સન જેવા પરાક્રમી પુત્રોના પ્રાણ ગયા, ઘણાક આ દેશમા મરાયા, ને ઘણો કાળ શ્રમ વેઠયો, એ કઈ થોડુ કીધુ છે? બેહેન, તુ પણ કહીશ કે એ તો હુ જ ખમુ, બીજાથી ન ખમાય મારી જગ્યાએ કોઈ બીજી હત તો તેણે ક્યારનીએ એને છોડી દીધી હત, પણ માત્ર એક દયાને ખાતર મેં એને મારા શીતળ છત્ર નીચે રાખી છે, અને તે એ ખરા ભક્તરૂપે ને વગર આનાકાનીએ પવિત્ર પ્રભુ સમક્ષ પણ સ્વીકારવા ના પાડતી નથી જે જે પ્રગટ મનપતિજ ખાત્રીઓ એની તરફથી જ મને મળી છે તે સઘળાથી ભાસે છે કે સચરાચર પ્રભુની ઇચ્છા પણ, આ અધમ ગારમા પડેલી રાણીને મારા છત્ર નીચે લાવવાની હતી ને તેણે ઘણા ડહાપણથી મારા ચરણ નીચે એને મૂકી છે એ કર્મ અતિ ઉત્તમ તો શુ પણ અનુપમ છે, ને તે સત્યકર્મ સ્તુત્ય વિજયવત છે"

આ છળભેદની પ્રપચવાણી સાભળી દેવી સ્વતત્રતાએ ઘણા ગુસ્સાથી ઉછળી પગ પછાડી બ્રિટાનિયાની સામા ખૂબ ડોળા ધૂરકાવ્યા તેણે પોતાના હોઠપર દાત દાબેલા હતા તે ખસેડતા, હોઠમાથી રક્તસ્રાવ થયો, એથીજ માલમ પડે છે કે તે કેટલા ગુસ્સામા હતી

'એ તારો માંમક છળભેદ મારી સાથે ન ચલાવ," દેવી દાત કચકચ વીને બોલી, "ભલી છોકરી, કેમ ઘણી ફાટી ગઇ છે કે? હુ તને વળી સારી રીતે પીછાનુ છુ કે તુ કેવા ખુનિયાત કુળની છે? અને દુનિયા પણ તને સારી પેઠે પીછાનેછ, સમજી કે? તુ તો એમ જાણે છે કે આ તારા ફરેબની જાળ કોઇ પારખી શકતુ નથી, પણ એમ મા જાણ તારા પ્રપચ, તારા કાવત્રા, તારા કાવાદાવા, સોદાઇ, લુચ્ચાઇ, કળાકુશળતા એ સઘળી સૃષ્ટિના પ્રાણીમાત્ર બહુ સારી રીતે જાણે છે.

શિકાર કરનાર શિકારી એમ જાણે છે કે હુ જ માત્ર શિકાર કરવામા બહાદૂર એકકો છુ, અને તાકયો તીર સચોટ મારી શબ્દવેધી શિકાર કરૂ છુ, તે કોઇના જોવા કે જાણવામા આવતુ નથી, પણ એ તેની ભૂલભૂલામણી છે તેના જેવા સાંકેતિક પુરૂષો તેની શિકારબાજી સારી રીતે પારખી શકે છે, માટે સર્વ ગુમાન તજી, છેતરપિંડી વેગળી મુકી, ગર્વ તજી નિરમાની થા તારી સાથે ઘણા સમય થયા બે પાંચડા વાત કરવાનુ મને મન હતુ, ને પ્રસગ શોધતી હતી, પણ તે મળ્યો નહી ને મેં તને મારી ઇચ્છાશક્તિ દર્શાવી પણ નથી આજે તેંજ જાણીજોઇને પ્રસગ ખોળ્યો ને મારો ઉભરો કાઢવાનો સમય આવ્યો એ કઈ સારા માટેજ હશે તારી આ સમયની સઘળી કુશળ સોદાઇ ને સ્વૈચ્છિક સાહસકર્મોનો દોષ કાઢવા મને પૂરતા કારણ તેં આપ્યા છે, પણ મારા કોમળ પ્રેમાલ હૃદયને લીધે માત્ર તારી ગયેલી સુધસાન ઠેકાણે આણવા જ તને મારો ચમત્કાર બતાવીશ. તેં ઊછળતા લોહીથી સાધારણ તનમનસામર્થ્ય વાપરી ઉરના ઊત્સાહના આવેશમા, બીજી* પ્રજાએ બીજા સ્થળોમા વિજયકર્મરૂપ કૃત્યો કીધા ત્યારે તારે પણ નામના તો કરવી જ જોઇયે, તેથી આ બાપડી કઈ વર્ષો થતા પીડાતી હિન્દ તરફ તુ આવી, વિપત્તિ પાડી જે રીતે વિતાડ્યુ છે તે મને સર્વ રીતે ખબર છેજ, તો તારો બચાવ તુ મારી આગળ શી રીતે કરી શકશે? મારી સાથે તારી લેબાસી પરેઝગારી, ફિરસ્તાઇ–ધાર્મિકનિષ્ઠા અથવા આ ચાલુ જમાનાની "પુરાણપ્રસિદ્ધ ઓગણીસમી સદીની ફીલસૂફી," વેપારના કાળાધોળા, તારા અન્યાય અને ક્રૂરતાના બચાવ માટેની અસાધારણ કૃત્રિમ દલીલો લાવવાની કશી અગત્ય ર્હેવાની નથી † તારી રાજધર્મનીતિ એવી તો પ્રત્યક્ષ નામોશી લગાડનારી છે

* "સોલમા સત્તરમા સેંકડામા યૂરોપમા દરેક રાજ્યને બીજા પ્રદેશમા ઘુમવાનો પવન ભરાયો હતો સ્પેનિશ પ્રજા અમેરિકામા, ડચ લોકો જાવા મલાયામા, પોર્ટુગીઝો અમેરિકા ને હિન્દમા ગયા ત્યારે અગ્રેજોને પણ પરદેશમા જવાનુ મન થયુ"

† મી૰ ફોસેટ, ભરતખડના હિત માટે મથન કરનારો હતો, તે નીચલુ વાક્ય લખે છે એનુ તાત્પર્ય એટલુ જ કે જો આમ નહિ હોય તો આમ કરો, પણ આમ છે તો એમ કેમ થાય? 'If our empire is not to be founded on simple terror and brute force, some plan must be found of giving share in the administration of qualified natives and enlisting their goodwill by providing them with a career"–Life of Fawcett p 346.

કે જેવુ હીરામા તેજ, ધ્રુવમા અચળતા ને સૂર્યમા પ્રકાશ, તેથી આ વેળા ગમે તેમ હશે તોપણ તારૂ ખરૂ શૌર્ય પરાક્રમ છુપાડી, ને આ તાલ પડેલા માથાપર ઢાકણુ ઢાકી, મને ખુબસૂરતીમા તુ એકકો છુ એમ બતાવવાની જરૂર રહેશે નહી મને સર્વ ગુણ માલમ છે. તુ નાની બાળકી હતી ત્યારથી હુ તને પીછાનુ છુ કાળાતર, યુગાતર થયા તુ બ્રિટન રાણીના સર્વ કર્મ મારી દૃષ્ટિ સમીપ બને છે, બનેલાં છે ને બનશે તો પછી રૂપ પાલટી તુ મને શી રીતે છેતરી શકશે? હવે કૃપા કરીને મને જણાવશે કે તને આ આર્યવશની ભારતભૂમિમા આવવાનુ કોણે નિમત્રણ કીધુ હતુ? અથવા તુ કેહેવા શક્તિવાન્ છે કે ૧૬૧૨ પેહેલા ને તે પછી એક સૈકા સુધી તને કોઇ આ દેશમા ચાહતુ પણ હતુ? અથવા ભરતખડના એક પણ ભાગપર ઉભા રેહે-વાનો તને કશો હક્ક પણ હતો? અથવા આ ભૂમિપર તને કોઇ પણ પ્રકારની સત્તા આપવામા આવી હતી? તુ ઘોલ્લામા ઘુમી, ને તકલીદી વસ્તુઓથી સૌને મોહ ઉપજાવ્યો, એ શિવાય પેહેલ પ્રથમ તેં કઇ પણ કીધુ છે? ઊદારબુદ્ધિ ને જનદયા ને રણોત્સાહી ને વિવેકમર્યાદાના કશાપણ કર્મ તેં પ્રથમ કાળમા કીધા છે ખરા? તુ સ્વચ્છ અત કરણથી સકટ વેઠી ક્રૂર ક્રોધને વશ ન થતા, જેમ તુ હમણા શાતિની વાર્ત્તા કેહે છે તેમ વર્ત્તી, સાવધપણુ સાચવી એશિયાની ભૂમિને લાલ રગથી રગી સહાર કર્યો નથી? અને તે કમ તુજની ભૂલ, અસાવધતા અથવા સમયોચિત ન હતુ એમ જો તે પછી માન્યુ હોય તો રે, તેં કદિયે પશ્ચાત્તાપ કીધો છે ખરો? કાર્ય પરત્વે તે જે જે અધર્મના કર્મ કીધા છે અને અપમાન આપી સખત ધારાનીતિ સ્થાપી હિન્દ ભૂમિ મેળવી છે, એ અતીશે ખિન્ન કરનારૂ, વીરત્વનુ નાશ કરનારૂ અને ઇતિહાસના પૃષ્ઠોપર એબલગામણુ (નહિ, સર્વથી શ્રેષ્ઠમા શ્રેષ્ઠ!) કમ તારૂ છે એમા જરાપણ સશય રાખવાનુ કારણ નથી સ્વચ્છ, પણ ખોટા, કૃત્રિમ, વેપાર ઉત્તેજન નિમિત્તે તેં પ્રવેશ કીધો, જ્યારે આ ભરતખડ, તારી "સીવીલ વોર" અને "વોર આફ રોઝીસ" ના જેવા સમયમા હતુ ત્યારે, જ્યારે હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધીની પ્રજાનુ વ્યવસ્થાબધારણ કઢગી હાલતમા હતુ ત્યારે, જ્યારે અપ્રમા-ણિકપણું, સ્પર્ધાસ્પર્ધીની ઝુમમા દરેકે દરેક રાજ્યો વારવાર બળ અજમાવી કીર્તિ મેળવવાના શોખથી અન્યોઅન્ય રોકાતા હતા ત્યારે

જ્યારે પાયમાલ થતા રાજ્યોની સમીપ, ભયના ભડકા પસરી ગયા હતા ને પરાભવ પમાડેલા પરદેશી ને સ્વદેશી અથવા વિજયી સરદારો પોતાના સ્વસામર્થ્ય બળને સુઘટ કરી સ્વરાજ્યની સરહદ વધારવામા મોટાઈ માની ગર્વથી મચેલા હતા ને પરદેશી પરધર્મી રાજ્યોને હાકી મૂકી, પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવા મડેલા હતા ત્યારે, તેવા કવખતમા તારૂ પગલુ આ દેશમા પડ્યુ જો એ બારીક રણસગ્રામનો સમય ન હોત તો આ ભૂમિ, કે જે સર્વ પાસથી સુરક્ષિત થઈ છે તેમા તારાથી અવાત એ તો દુર્લભ જ દેશાભિમાન વેહેંચાઈ ગયુ હતુ, દેશજનતા હતી નહી, તારો હેતુ તેં જૂદો જ બતાવ્યો અને તુ એવી તો રાકડી તે કાળમા દેખાઈ કે તને કોઇએ લેખામા લીધી નહીં, ને વરૂ કદી ઘેટાના લેબાસમા આવી ઘેટાને છેતરે તેમાં કઈ વરૂની મોટાઈ મનાતી હશે? એ ખરા શૂરવીરનુ કર્મ નથી જ પણ તને કઈ શૂરવીર, રાજબીજ કે અશાવતારી થયાનુ કોડ હતુ જ નહી * માત્ર ગમે તે નિમિત્તે સ્વાર્થ સાચવી ધન મેળવવુ તાકયુ, કેમકે તેં એ જ નિશ્ચય કીધો હતો કે ધનથી સૈન્ય, ને સૈન્યથી વિજય, ને વિજયથી દેશ, ને દેશથી કીર્તિ મળે છે સદાચાર, સત્ય, પ્રમાણિકપણુ, ધર્માસ્થા તો તારામા પ્રથમથી જ નહોતા, એટલે એ વેળાની વાર્ત્તા શી કરવી? સુરતમા મુકામ નાખ્યા પછી ધીમે ધીમે બીજે સ્થળે પ્રવેશ કીધો સ્વાર્થી કુભાડ રચવા માડ્યા ને અધર્મકર્મ કરવાથી તું જરાયે બીની નહી, અને મને નથી માલમ કે તેં કદી પણ રાજ્યપ્રાપ્તિ અર્થે ઊજળા પ્રપચ ખેલ્યા હોય ઉંચ કુળને અને ઉંચ ગુણને ન ઘટે તેવા કર્મો કરવા જારી કીધા તેં આ દેશમા જે નવિન નવિન પ્રકારના ફેરફાર કીધા તે તારે સ્વાર્થ સાધવા ને લાભ સાચવવા, નહી કે દેશી પ્રજાની વાહાર કરવા એ તો તારો હેતુ કોઇપણ કાળે હતો જ નહી ને હવે થશે એમ પણ હું માનતી નથી પ્રજાનો સપૂર્ણ વિશ્વાસ તારાપર થાય, અને તેઓ સારા તો તને પણ સારૂં એ માટે તેં મોહ ઉપજાવી નવા નવા નવા ધતિંગોથી વશ કીધા. યૂરો-

* જગતપ્રસિદ્ધ ડયૂક ઑફ વેલિંગટનના ભરતખડના યુદ્ધ માટે કોબડન કહેછે કે, "Were a page in those bloody annals for which God will assuredly exact a retribution from us or our children" મુરલે લાઇફ ઑફ કોબડન, પુસ્તક ૨ જું, પા ૧૩૩

પમા ચાલતો ઉત્કૃષ્ટ સુધારો દાખલ કીધો તેનુ કારણ કે તને પોતાના વિશ્વાસમા આર્યો આણે, ઐક્યભાવે વર્તે અતિશય દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો ને તીવ્રબુદ્ધિનો હેતુ બહુશ્રુત રાજનીતિવેત્તા જાણુતા ને જાણે છે, અને તુ કેમ બાજી ખેલે છે તે સમજતા હતા, પણ તેઓ આડા ફાટે નહી ને તને વશ રેહે તેટલા જ માટે સામ દામ ભેદની યુક્તિપ્રયુક્તિ લડાવી સૌને આન્જ્યા, જેથી તારો વધારો બેધડક કરી શકી. કેટલાક રાજકુમારોને સનદ આપી, જાણે એ સઘળા તારા ચાકરો હોયની તેવા પ્રકારની જ્યા સૂધી તુ સમ્પૂર્ણ બળવાન્ થઈ અને આ દેશના કુળ દીપકોને સપડાવવા, હરાવવા ને શિક્ષા કરવા જેવી સ્થિતિમા આવી ત્યા સૂધી સૌને રાજી રાજી રાખી વિલાયતી વસ્તુઓ ભેટ આપી ને નમ્ર રહી, પણ તેં જોયુ કે હવે તો ગમે તેની સાથે લડવાને શક્તિવાન્ છુ ત્યારે ધીમે ધીમે સપડાવવા લાગી કોઈને "નાલાયક," કોઈને "મૂર્ખ," કોઈને "રાજ્ય ચલાવવે અશક્ત," કોઈને "ગેરવર્ત્તણુકવાળા" વિગેરે વિશેષણો (જેનો તોટો તારી પાસે નથી તે) આપી પદભ્રષ્ટ કીધા, ને જે તને પૂજ્ય સ્વર્ગની દેવી તરીકે નીરખવા તત્પર થયા ને તેહેનાતમા ખડા રહ્યા તેમની તુ શાહાનશાહબાનુ થઈ, પણ પેલા બિચારાઓને નામના રાજા રેહેવા દીધા પેહેલો દાવ તેં ખેલ્યો એ જ કે "હુ પુરૂષાર્થી છુ" એ બતાવવા કેટલાક રાજ્યોને લાચ આપી વશ કીધા, તેમના શત્રુઓ સાથે લડાવ્યા અને આ દેશના લશ્કરને, આ દેશના જ ધનવડે સતોષી, (તેરા ધરમ તેરાહી દ્વાર) તેઓના શત્રુ રાજાઓને નમાવ્યા ને તેમને શરણે લાવી આપ્યા અથવા જેણે તને પત્ત ન કરી ત્યા સામી થઈ માર્યા કે માર ખાધો, પણ પેલાને તો બતાવ્યુ કે હુ ભલી છુ આ સઘળામા તેં તો તારૂ ભક્ષ પકાવ્યુ જ્યારે જીતેલા રાજ્યના કકડા થઈ વેહેંચણીનો વારો આવ્યો ત્યારે "નરદમ શભુ"* જેમા તત્વ હોય તેવો ચૂડામણી માલ તેં પડાવ્યો, પેલો

* મહીસુર જીત્યા પછી વેહેચણી થઈ તે બાબત એક ઇતિહાસ રચનાર લખે છે કે — The tripartite treaty had provided that the territories conquered by the joint exertions of the allies should be equally divided among them Lord Cornwallis was determined to adhere to the orignal compact with scrupulous fidelity, and made over a third of the indemnity (‖ £1,500 000) as well as territory to each of the confederates, annexing another third of the value of 40 lacs of rupees a year, to the dominions of the Company "—MARSHMAN'S "History of India' vol ii, p 25

નિર્લોભ આશ્રય, અતિ ઉત્તમ આશ્રયના પેટામા, અને રાક થયેલા ઉપકારથી દબાયલા નવાબે (કરનાટકના) બદલો વાળવાર્તે જે માગ્યુ તે આપ્યુ પણ મૂર્ખે આર્યે એમ ન જાણ્યુ કે જે અધર્મનીતિ રાખે છે તેની સાથે ધર્મનીતિનુ યુદ્ધ શા કામનુ? કારણ કે જે આશ્રય તેં આપ્યો છે તેમા "ધણીને કેહેશે કે ધા, ચોરને કેહેશે કે નાહાસ" પેહેલો તારી પાસે આવ્યો તો તુ કેહેશે કે આટલી મદદ મળશે પણ આટલો બદલો મળે તો, ને બીજાને લપન્નછપન્નની રીત બતાવી આજી નાખે ને રોષમા અધ થયેલાને સુઝે પણ કયાથી? ઢોલાઓ તારી માગણી કબૂલ રાખે ને આખરે તે ઢોવા રાજા ને ઠાકોરો રોઇને રેહેતા હતા તેમા કામ માત્ર તારૂ થયુ, બીજાઓ તો ફોકટમા કપાઈ મૂવા. વેહેંચણીમા સારો માલ પડાવી લાછણુલુછણુ તેઓને આપ્યુ, તે પણ વળી સરતથી, કે 'અમને વખત આવે ત્યારે આશ્રય આપવો, સામા શત્રુને મળવુ નહી' આમ સ્વતત્ર રાજાઓને પરતત્ર ઢોવા કીધા, પણ તેઓ ભપકામા અજાયલા તેથી કેટલોક કાળ સમજી પણ શક્યા નહી, ને સમજ્યા ત્યારે નો'તી અવસ્થા એવી કે સ્વતત્ર થવાનો દાવો ઉઠાવે આ કરારથી તાબે થયેલા રાજાઓને ત્યા સલાહ આપવાને નિર્મળ નિમિત્તે રેસીડટો મોકલ્યા ખરૂ કહુ તો હુકમ બજાવા ને રાજાઓને તાબે રાખવા, અને કદી તારી આજ્ઞાનુ ઉલ્લઘન કરે તો એકદમ અચાનક સૈન્ય મોકલી તેઓને જેર કરવા અથવા તેમનો સમૂળો ખોડો કાઢવા દેશી રાજ્યમા શાતિ સલાહ રેહે તે અર્થે, રાજ્યને જ ખર્ચે લશ્કર રાખ્યા, ને જગતને જણાવ્યુ કે આ દેશી રાજ્યને આબાદ કરવા મારી કેટલી બધી કાળજી છે પણ એમા તારી મૂળ મતલબ એટલી જ કે લાગ આવે તેના જ લશ્કરે તેમના મુલકમા પ્રવેશ કરી જવુ તેં, બાપડા આશ્રય રહિત થયેલા બાળક શાહુજાદાઓના ટટામા વચ્ચે પડવાની માગણી કીધી, અને બળજોરીથી તારી લવાદીના ઇનામ તરીકે ઉત્તમ ફળદ્રુપ દેશો છીનવી લીધા * જેમ જેમ તુ શૌર્ય પરાક્રમમા હિંદુસ્થાનમા વધતી ગઈ તેમ તેમ તુ છેક જ દાડાઈને નિર્લજ્જપણામા આગળ વધી, એ જોતા તારા જેવી વિરલી, પ્રપંચી ને

* મી૦ બ્રાઇટ લખે છે કે "વારન હેસ્ટિંગ્સથી તે અયોધ્યા જોડી દીધુ ત્યા સુધીમા ઘણા ઘણા બહાનાથી આસરે રૂ ૩,૨૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ કપનીએ હડપ કીધા છે." બ્રાઇટના ભાષણનુ ૭૦ મુ પાનુ જોવુ

કાવત્રાખોર કોણ? અને આટલુ તેં તુર્તાતુર્ત દર્શાવ્યુ ને છતા તને ઠરીઠામ પડવા દીધી એનાથી વધારે મૂર્ખ રાજા કોણ? તારી પરવાનગી વગર કોઇપણ મહારાજ્ય બીજા સાથે પત્રવ્યવહાર રાખે નહી એ બીડુ તેં ઝડપી લીધુ, ને મૈત્રીદાવે આ સદેશો સદેશહારક સાથે મોકલ્યો, પણ તે સદેશપત્રની પછાડી યુદ્ધના વાજીત્ર વગાડતો પાણીના અક્ષરે લખેલો ઢઢેરો હતો કે "આ હુકમનો ભગ કરશો તો એકદમ રાજ્ય છીનવી લેવામા આવશે, ને આ પત્રને અપમાન કરવુ તેનો બદલો માત્ર તમારા રાજપાટ ને જીદગીના સાટાથી વળશે," તે કોણને માલમ નથી? રાજ્યવૃદ્ધિ થયા પછી દેશી રાજકુવરોને તેઓની પ્રકૃતિનો, શરીરબાધાનો વિચાર કર્યા વગર ચચાર સ્ત્રિયો પરણાવાની પરવાનગી આપી, ને જેમની ઇચ્છા નહી તેઓને ચચાર સ્ત્રિયો બળાત્કારે પરણાવી* અને જગતને જણાવ્યુ કે પ્રાચિન આર્યરિવાજને હુ માન આપુ છુ, ને તેની અવગણના કરતી નથી પણ તેમ નથી જનાનામા રાજકુળ મશગુલ રેહે તો તુ શુ કરે છે તે તે જાણે પણ નહી, ને "હાજી હાજી" કર્યા કરે, ને તારા હુકમો કેવા ભેદભરેલા છે તે સમજવા અશકત જ રેહે જ્યા સૂધી સમય ન આવ્યો ત્યા સૂધી તુ સર્વોપરી છે એમ બતાવ્યુ નહી, પણ જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તારો પટો કીધો, એકદમ બેધડક તુ સર્વોપરી ચક્રવર્તી રાજરાજેશ્વરી થઈ બેઠી, જો કે એકપણ સગ્રામ તે આ દેશમા, તારા પોતાના બળથી કીધો નથી કે જેવો નેપોલિયને ઇટલીમા કીધો હતો. સર્વોપરી રાજરાજેશ્વરી થઈ કે ગુલામ કરતા તેમને બહેતર ગણ્યા નહી, ખણખોદ જારી થઈ, ભાયાતો ને સરદારોના કજિયા, જેની સાથે તને કશી નિશબત નહી તેમા તેં હાથ ઘાલ્યો કોઇ રાજાને ઓછા માનને પાત્ર કે કોઇને ઓછી તોપના અધિકારી ગણી તેઓને નીચા પાડ્યા, ને તારે હાથે જ તુ સર્વોપરી થઈ પડી આમ કરી તેઓને તેમની પ્રજા હજૂરજ હલકા પાડ્યા સર્વોપરી, ચક્રવર્તી† થવામા શા શા ગુણ જોઇયે છે

* તાજો જ દાખલો છે ગોંડળ ને ભાવનગરના ઠાકોરોપર તેમ જ થયુ છે.

† ચક્રવર્તિપદ માટે "મહાભારત"મા આમ છે —દેશ દેશના રાજાઓને વિના પ્રપચે જીતવા, તેઓની સઘળી સત્તા કાયમ રાખી, તેઓ સ્વતત્ર રીતે પોતાનુ રાજ્ય ચલાવે, તેમા મહારાજ્ય વચ્ચે પડે નહી તેઓ મહારાજ્યને સર્વ પ્રકારનુ સ્વેચ્છાથી માન આપે ને અશ્વમેધ, રાજસુયજ્ઞાદિ ક્રિયા વખતે ચક્રવર્તિને માન આપવા જાય, ત્યા તેમનુ પૂજન થાય, રાજકોશ, ને રાજરચનામા સર્વ પ્રકારનો ભાગ આપે ખડણી આપ્યા શિવાય બીજી કોઇપણ રીતે ચક્રવર્તી રાજાનો કશો હુકમ માડલીકપર ચાલે નહી.

તે તો તને માલમ જ શાના હોય? પણ જેઓ સર્વોપરી થયા છે તેમનો ઇતિહાસ પણ તુ ભુલી ગઈ ચક્રવર્તીપદ ધારણ કર્યા પેહેલા પ્રજાને સતોષ આપવો અવશ્યનો હતો પણ તેની તને દરકાર શી હોય? તેં તો માત્ર તારો કુરુપ બતાવી સૌને થથરાવ્યા પ્રથમમા સમાધાન આણવાને નિમિત્તે કેટલાક રાજ્યોની લગામ તેં હાથમા રાખી, અને તે દ્વારે તારૂ પેટ પુષ્ટ કીધુ જેથી તને કોઈ વખત અજીરણ પણ થતુ, અને જે રાજ્યો તે હાથમા રાખ્યા તેના પાટવી અને યશસ્વી પુત્રો કાર્ય કર્મ કરવે યોગ્ય થયા ત્યારે કંઈ કંઈ બહાને તેઓને અટકાવ્યા 'હજી તમે વયે યોગ્ય થયા પણ રાજ્ય કરવે યોગ્ય નથી,' 'અગ્રેજ અધિકારી પાસ તાલીમ લો, પછી વિચાર થશે,' 'તમે કાચા છો તેથી વિના અનુભવે પ્રજા કનડશે ને તમે ભયમા પડશો, માટે અમે આપિયે તે વરસુદ ખાઈ પડ્યા રહો,'' એમ જણાવી ઘણાક રાજ્યો તાબે કીધા. કોઇના વારસ માટે વાધા કાઢ્યા, કોઇને બે ગામ આપી પાચ સારા પડાવ્યા, કોઇને કેમ તો કોઇને કેમ, એમ ચપળતા વાપરી દેશમા તે જય મેળવ્યો, જે રજવાડી દરોડા કરતા વિશેષ સારી રીતનો નહી તુ જેટલી ઢોંગી છે તેટલી ઢોંગી કોઈ નથી અજિત બળવત અને બેયોનેટપગ ઘુમનારી છે, પણ એમા સમયે તારૂ • દાભિકપણું પણ પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવે છે બે રાજ્ય જો ઐક્ય કરનાર થાય તો તને ઉડાવતા વિલબ નહી, તેથી બન્નેને દૂરના દૂર રાખવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો ગમે તે થાય તોપણ તને પૂછયા વગર પાણી ન પિવાય, તો પછી બે જણ શી રીતે સપીલા થાય? પાણી પીવું કે પાન ખાવું તેમા પણ તારો અમલ એમ તેં તારો રોપજ ઓર બતાવ્યો છે સ્ત્રિ કે સગા સહોદરને ન મળાય વિવાહ લગ્ન પણ તને પૂછીને થાય, પુત્રીને રાજ્ય આપવુ કે નહી તે પણ તારી મરજીપર અને એમ સઘળી રીતે નાના કે મોટા, હજારની આવકવાળા કે કરોડની, સો માણસના ધણી કે લાખના તે સઘળા તારા યત્રમા સકડાયલા છે, તેની ચાપ તારા હાથમા છે, તુ જોર કરે તો તેની કુરચીકુરચી ઉડી જાય તને તારી નીતિજ પ્રિય છે, અને તુ જ સઘળે પોતાની હાક મનમાને તેમ બોલાવે છે બાકી ગમે તેટલી ખડણી આપે પણ તેને રાખવો એ તારી મનમોજી મરજીપર છે કોઈ રાજા એમ જાણે કે તેનો અમુક (કલ્પેલો) શત્રુ છે ને તેનાથી બચવા તે તારો આશ્રય

માગે તો તારી મરજી ચાહે તો જ તુ તે આપી શકે, તેનો કશો જોરો નથી, ને કદી તુ એમ પણ ચાહે કે આપણે એ રાજ્ય લઈ લેવુ છે તો તને અટકાવનાર હજી પણ કોઈ નથી "નાલાયક" કે "ગેરવર્તણુકવાળો" ઠરાવી તેના રાજ્યને તુ તરત જ તારા રક્ષણ નીચે મુકી દે પણ કદાપિ કોઈ રાજ્ય બળિયુ હોય ને તને પણ તેનો ડર લાગે તો "ઉગતા ડામવા"નો હુન્નર તને નથી માલમ એમ નથી. પેલા કીલ્લામાથી ગર્જતો ઢઢેરો નિકળશે ને તુ જણાવશે કે "એ રાજ્ય દિન પ્રતિદિન બળસત્તામા વધતુ જાય છે અને પોતાના પડોસીને વિશેષ ભયકર છે, તથા હવે પછી દુખકારક થઈ પડવાનો સભવ છે, અને એમ ધારવામા આવે છે કે તે બ્રિટિશ મહારાજ્યનો કટ્ટો શત્રુ નિવડશે, અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભગ કરશે, માટે પહેલાથી ચાપતા ઉપાય લેવા વાજબી ધારવામા આવે છે મહારાણીની સરકાર પોતાના નિયમ પ્રમાણે એ બ્રિટિશ રાજ્યના વેરીને નરમ પાડવા હમણા તેના સઘળા હક્ક છીનવી લઈ તેના રાજ્યપરથી ઢોળી પાડવામા આવે છે" આજ તારા ખરેખરા વાકયો છે, ને આજ તારી નિરતરની કરણી, રેહેણી ને તારા આચરણ છે એમા લેશ માત્ર પણ અસત્યતા નથી. દેશીઓનો એમા અલકાર નથી ને એમ બોલવામા વૈરભાવ પણ નથી આવી બારૈયાનુ બારેવાટ* કરવાથી નૈષ્ઠિવૃતવાળી નોધારાના આધારરૂપ પુણ્યશ્લોક તુ બની છે ભરતખડમા તુ પ્રપચે ઘુમી હતી, ને પ્રપચે કામ કીધુ છે જેમ જેમ તુ પૂરતી પાવરધી થઈ તેમ તેમ તેં ધારણ કરેલો "બગવેશ" કાઢી નાખ્યો ને ખરા સ્વરૂપમા પ્રકાશી. જ્યારે તેં લાબી, એકાત, વિકટ ને ઉજડ મહા-

* લોર્ડ મનરો લખે છે કે—"The main evil of our system is the degraded state in which we hold the natives We exclude them from every situation of trust and emolument we confine them to the lowest offices, with scarcely a bare subsistence and even these are left in their hands from necessity because Europeans are utterly incapable of filling them We treat them as an inferior race of beings Men who, under a native Government, might have held the highest offices of the state, who, but for us might have been governors of provinces, are regarded as little better than menial servants We reduce them to this abject state and then look down upon them with disdain, as men unworthy of high station"

સાગરની મુસાફરી ખેડી ત્યારે તારો હેતુ માત્ર એટલો જ કે આ નવા વિશાળ રસાલ પ્રદેશ સાથે તારા સબધની સાકળ જોડવી, ફ્રેંચ, વિલદા ને પોર્તુગીસ સાથે નવિન નવિન શા શા વર્તમાનો બને છે તે જાણી અનુભવી થવુ, અને વેપાર માટે તારા પુત્રો આ દેશમા આવી વસે ને પોતાનુ નસીબ અજમાવી જે દોલત મળે તે લાવી તને શણગારે લોકોને ને મોગલ શાહનશાહોને એજ વિચાર બતાવ્યા. એ વેળા દેશી રાજ્યો ઘણા ને શક્તિમત હતા, તેઓએ નિખાલસ દિલથી તારી પ્રજાને પોતામા ભેળી ને તેઓના દેખીતા સુદર વિચાર ગ્રહણ કીધા, અને તેમના બોલવાને માન આપ્યુ તારા દેશમાથી જે ઉમદા વસ્તુઓ તુ લાવી હતી તે બક્ષિસ આપી સૌના મન આકર્ષ્યા બીજા કરતા તારૂ બોલવુ સ્પષ્ટ, વેહેમરહિત, સુદરવાણીવાળુ, ને સત્યતા ભરેલુ હતુ, પણ જો ફ્રેન્ચ કે ડચ જેવુજ તારૂ વચન હોત તો તને કદી પણ દાખલ થવા દેત? એ આશાજ શી કરવી? પાટુ મારી કે પાખોટુ પકડી આકાશમા ઉરાડી શબવત્ કરી ભૂમિપર નાખી તારી આનદે ઉત્તરક્રિયા કરત ને બ્રાહ્મણને સતોષ પમાડત પોર્તુગીસની વગસત્તા તે ઘટાડી ને તારો ઉત્કર્ષ કરવો પેહેલે ધાર્યો હૈયાફુટેલાઓ સોનુ જોઇને મોહી ગયા ને તને મદદ કરી કે એ તો સાધુ છે, પણ 'જર દેખી મુનિવર ચળે' એ બાપદાદાનુ વચન ભુલી ગયા તુ પ્રબળ થઇ દુરાની ને ઇરાનીઓ કરતા વધારે શ્રેષ્ઠ ગણાઇ ડાહી વાતો ને વેહે-વારીયા વટ દાખવી સર્વોપરી સત્તા શક્તિ સ્થાપી, દીર્ઘદર્શી બની તેં સૌને મોહ પમાડ્યા, ને જ્યા ગરજ પડે ત્યા હાથ જોડ્યા ને તરણા મ્હોડે ઉપાડ્યા, ને સમય જોઈ બાપબેટાનો સબધ દાખવ્યો આ બુદ્ધિચાતુર્ય બહુ ઉજળા પ્રકાશ્યા વખતે નિડર ને વખતે ધીર બની ધીમે ધીમે રાજ્યો સાથે સમોવડિયાપણુ મેળવ્યુ ને જ્યા સ્પર્ધા ચાલી ત્યા વધતા વારજ નહી રાજાઓએ પરસ્પર રણસગ્રામ આરંભ્યો ને દેશી પ્રજાને મોજશોખના સાહિત્યો પૂરા પાડી તારી તરફેણમાં ખેંચી લીધા, એટલે કોઇને તમા રહી નહી ને તે બણીઠણી મુગ્ધા નવોઢા સુદરી પેઠે નેણાના કટાક્ષ મારવા માડ્યા તેથી સૌ મુર્છાગત થઈ પડ્યા ઘણિક નવિન વસ્તુઓ દેશી પ્રજાની પ્રકૃતિ વિચારી તું લેતી આવી હતી તેનો બોહોળે હાથે ઉપયોગ કીધો નજરાણા નાનામા નાના અધિકારીથી તે મોટા શાહનશાહ સુદ્ધા લેતા હતા.

એટલે તને માર્ગ મોકળો મળ્યો લાચને વિસ્મૃતિ કરાવે તેવુ 'નજરાણુ' હતુ આ માર્ગે પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી, મોરના પીછામા બગધ્યાની બની, સુઘડ આદર કરી રાજકીય બધન તોડવા પ્રપચ વાવર્યો દેશીસામા મુસલમાન, મુસલમાન સામા મોગલ, મોગલ સામા રાજપૂત, રાજપૂત સામા મરેઠા એમની વઢવાડને લીધે લોક નિરૂદ્યોગી હતા, તેમને તારા પુત્રોએ ચાકરીમા રાખ્યા તારાઓ હતા તો થોડા, પણ હતા બાવન વીર ગત રમવી સારી રીતે જાણતા, ને તેથી હજી પણ એમ કેહેવાય છે કે આગળના સાહેબો તો બહુ ભલા હતા તેઓએ નિરઉદ્યમીને ધધે લગાડી પોતાની સાથે રાખ્યા ઘણો માલ પોતાના મુલકનો તેઓને વેચ્યો, ને તે માલનો ભાવ રાજદરબારમા સારો ઉપજ્યો આથી ઘણી દોલત મળી ને તેઓ તારા તાબેદાર થયા તને તો ઉદ્યોગ કરવાનો રસ્તો મળ્યો તેં વળી આ નવા શ્રીમતોને "કપનીના સીતારા" એ કીતાબથી રજીત કીધા, ને તારા માનથી સ્વર્ગે પોહચી જાન કંપનીના તારા એ નામથી મગરૂર થયા યુરોપની નવી યુદ્ધકળા દર્શાવા દેશી પ્રજાને કેળવી, ને ચણાક લશ્કરી સીપાહીઓને તાબે કીધા તારી ગણના નહી તેથી કશોપણ અટકાવ થયો નહી આ સેના જોઇને કટલાક રાજાઓ, કે જેમણે પોતાની સત્તા ખોએલી અથવા રણસગ્રામમા પડોસીથી હાર ખાઇને કલકયુક્ત થયેલા તેમણે તારી મદદ માગી ને તેં આપી ખુશી સાથે તારો તો એજ ઉદ્દેશ હતો નામર્દીથી અથવા ડાહાપણને વેગળે મુકવાથી જેઓ પાછળ પડી ગયા હતા તેઓને તેં બીજાઓ કરતા શ્રેષ્ઠ પદવીએ ચઢાવ્યા, ને જેઓ કશા લેખામા નહોતા તેઓને શૂરવીર અને મહાસુભટરાજમા ગણાવ્યા આથી રાજ્યમા અને પ્રજામા તારા પુત્રો પ્રિય થઈ પડ્યા જમીન બદલા તરીકે મળતી ગઇ, અને ત્યા અદલ ન્યાય, શાતિ ને વિવેકનો વાસો કરાવ્યો જેથી પ્રજા સુખી થયેલી ગણાઇ ખેડુતો રાજી થાય તેમ કર મુકવામા આવ્યો, અને તારા સુપુત્રોએ દેશીઓને રાજી રાખવા તેમની ઘણી નકલ કીધી, ઘણા ઘણા રિવાજોને માન આપ્યુ ને ધર્મની વાતથી દૂર રહ્યા ખેડુતોને અદલ ઇનસાફ મળ્યો, ને તેં હિંદી રિવાજનુ અનુકરણ કીધુ. ગરીબપરવર નામ ધરાવી, સઘળાને બચ્ચા જેવા ગણ્યા.

"બ્રાહ્મણ જે પ્રજા વર્ગમા પૂજ્ય ને શ્રેષ્ઠ મનાતો તેણે પોતાની ધર્મ રક્ષામાટે તારા 'રાજ'ને આશિર્વાદ દીધા, ખરા પ્રેમ ને ખરા પ્રાણાયામથી, પણ તે એટલામાટે જ કે તેઓની વાજબી દક્ષિણા આપવામા તેં કૃપણતા વાપરી નહી, ને જ્યારે વાપરી ત્યારે તને ભોગવવુ પડ્યુ * નવા આવેલા અગ્રેજો ધર્માંધ નહોતા, ધર્મપથપર આસ્થા પણ નહી, ને તેથી કોઇપણ માણસને ધર્મમાટે શકાશીલ થવુ પડ્યુ નહી તાલમેલ રમી સૌને રાજી રાખવા કપનીએ પોતાનો સીકકો ચલાવ્યો, પણ તેની એક બાજુએ "શાહઆલમ બાદશાહ ગાઝી"ના નામની છાપ પાડી, ને તેથી પ્રજાને ઈર્ષાથી તારો અનાદર કરવાનુ કારણ નહોતુ તેઓ માનતા હતા કે તુ મળમય અત કરણની નથી ને તને સર્વોપરી થવાનો કોડ નથી, અને તેથી "સરકાર કપની બાહાદૂર" માટે ભારતવાસી હિંદુઓ કશો મર્મ સમજ્યા નહી, ને તેથી વારવાર કપની બાહાદૂરને "વાહવાહ"ના પોકારથી માન આપવા, ને વખતે વગર કારણે વાજીત્ર વગાડવા લાગ્યા કપનીને અદલ ધારા માટે આશીશ દીધા, અને સહવાસવાળા પણ સ્વદેશી, પોતાની ભૂમિના જુલમગાર નવાબ, રાજા, રાણા ને શાહેનશાહને અતરથી ધિક્કાર્યા, ને પ્રત્યક્ષ અપ્રીતિ દર્શાવી પ્રસિદ્ધપણે તેમને અપમાન આપવા લાગ્યા પણ બ્રિટાનિયા, જાણ કે આ તારા ઉપકાર ને આશિર્વાદી પરાક્રમ કરતા તારી અપકૃતિ ને અપહરણનો ઇતિહાસ તદ્દન ન્યારોજ છે † પ્રથમના કાળમા જ સો વસા સુખ પૂરા પાડનારા તારા પરાક્રમ હતા, પણ પછી ધીમે ધીમે રગભૂમિનો પડદો ઉઘડ્યો ને સુદર રગમેહલનો દેખાવ બદલાઈ હવે વિકરાળ રાન દેખાયુ સઘળોજ સમય બદલાયો ને તને તારી સલામતી માટે ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ જેમ જેમ ભરતખડમા તું પણ અચળ થતી ગઈ તેમ તેમ તેં સ્વદેશી આર્યવાસી તરફ તારી કરડી નીઘા કીધી ધીમે ધીમે સૌની

* ૧૮૫૭ નો બળવો "બ્રાહ્મણો, ફકીર, ને બીજા ઘણાના હક્કો ઝુટવી લીધા ને તેઓને ભીખ માગવાની હાલતે પોહોચાડ્યા તેથી તેઓએ લશ્કરી સીપાહીઓને ઉશ્કેર્યા હતા તેમાં મુસલમાન પણ સામેલ થઈ ગયા હતા" John Malcolm Ludlow

† "The past history of India [under British rule] is a history of revenue wasted and domestic improvement obstructed by war"—Sir John Kaye

વર્તણુક, ચાલચલગત અને રીતભાત તરફ તેં પ્રથમ અરૂચી, નામ-રજી, કટાક્ષ, અનાદર ને પછી ધિક્કાર બતાવ્યો, ને તારા પોતાના અધિકારી, જેમને તેં સ્વતત્ર સત્તા આપેલી તેની હદ બાધી કરડાકી ને કટાક્ષ કડવાશ સાથે વધતા ગયા નાના નાના જુલમી કર્મો ઘડ્યા, પણ ઘણો પ્રજ્વલિત પ્રબળ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય ને ખીજવાઈ ખાવા ધાય તેવા દબાણો ચાલુ થયા, કારણ તેનો ઉદ્યોગ યથેચ્છ થતો હતો, ને તારી ઇચ્છાનો અમલ કરતા વિલબ થતો નહી ન્યાય ધારા થયા, જે વિદેશી રાજકર્તાઓએ પોતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ કીધા ને જેમ બ્રાહ્મણોએ પોતાના હક્ક સાચવી બીજાના લૂટ્યા તેમ તેં લૂટ ચલાવી, પણ આ ધારા કોનાપર ને કેમ અમલ થવાનો છે તેનો ખ્યાલ પણ કીધો નહી પ્રજા સ્થિતિ ને વ્યવસ્થા બધારણ તરફ લક્ષ ન દીધુ ને નિરકુશિત સત્તા સ્થાપી જેમ જેમ તારો પગ દઢીભૂત થતો ગયો તમ તેમ તે આપેલી છૂટ છીનવી લેવા માડી, ને દોલત લઈ સ્વદેશ જવાનો વિચાર કરવા લાગી યૂરોપ સાથનો વ્યવહાર રોજ રોજ વધાર્યો, ને તારા નવા બધનથી અમલદારો અનિશ્ચિત હાલતના થઈ પડ્યા ક્યારે દેશ છોડવો પડશે તે જ્યા અનિશ્ચિત ત્યા દ્રવ્યહર-ણનો લોભ વધેજ તેઓએ જુલમ વાપર્યો, ને પછી તે દ્વારે તારી સત્તા વધારી ને પોતાની દોલત પણ વધારી તુ સર્વોપરી થઈ, ને રાજાઓના કાન ઉઘડ્યા, પણ "ગરથ ગયા પછીનુ જ્ઞાન ને રાડ્યા પછીનુ ડાહાપણ શુ કામનુ?" હવે તો ચૂપ બેસવાનો વારો હતો હિંદુસ્થાનમા સઘળા બળવાન્ મરી પરવાર્યા, ને તુ શ્રેષ્ઠ આસ-નને પામી બીજા રાજ્યોપર શ્રેષ્ઠતા સ્થાપવા તેં ઢોંગ આરભ્યો, પણ મૂળનાજ મૂર્ખા તે હજી પણ ન સમજ્યા નવા કોલકરાર મજબૂત કીવા, કીનારાની માલીક સ્વચ્છદે થઈ, ને દેશી રાજ્યોનો અન્યોન્ય સાથ સબધ હતો તે તદ્દન તોડી નાખ્યો દેશી માત્રને તેં તારી દયા-પર લટકતા રાખ્યા સત્તા ઝામી તેમ તારો ચડસ વધતો ગયો ને દિનપ્રતિદિન રાજ્યસત્તા શક્તિનો ઉપયોગ નિશકપણે કીધો, પૂર્ણ ગર્વાવેશના પ્રચડ ક્રોધિષ્ટ બળથી પ્રથમ તેં તારા બળીદાનના અવયવો યજ્ઞકુડમા હોમવા ચાલુ કીધા પ્રાન્ત પછી પ્રાન્ત ને પરગણા લેતી ગઈ જ્યા સુધી તારા બળીદાનો અશક્ત, દુર્બળ, સત્વરહિત બન્યા, તારી સામા પ્રતિરોધ કરવા અશક્ત જણાયા, ને કોઈ પણ કાળે

તારા છિનવી લીધેલા પ્રાન્તો પાછા માગવાની ઇચ્છા સ્વપ્ને પણ ન કરે તેવી હાલતમા રાક, દૈન દૈન પોકારનારા થાય ત્યા સૂધી તેઓને દબાવ્યા, અને છેલ્લી અવસ્થાએ તેમના રાજ્યો છિનવી લેવા તારી કૃપાદૃષ્ટિ દર્શાવી, આ તારી "નાની નાની ગમતો"ને તેં એમ ધીમી ધીમી લાબી લબાવી નાગપોર,* લખનૌ,† પજાબ ને સતારાને‡

---

* આ સબધમા મારા કરતા વધારે બળવાન્ સહાદત અત્રે રજુ કરૂ છુ, જે પરથી આ બાબતનો યથાર્થ ખ્યાલ આવશે ક્નલ મેડોસ ટેલર, જે ઘણી મોટી સત્તા ગણાય છે તે લખે છે કે —' The question remained to be decided on grounds of EXPEDIENCY not of RIGHT In favour of continuing the state, by adoption or recognition of some claimant to the succession Mr Mansel the Resident pleaded strongly, and was supported in the Supreme Council by Sir John Low in an able minute, which set forth the alarm already existing among native states consequent upon the annexations of Sind and the Punjab, the necessity of maintaining *public faith* inviolate and the advisability of allowing the widows of the raja and the chief men of Nagpore to make their own arrangements in regard to a successor

These views were however diametrically opposite to that of the Governor-General "—ભરતખડના ઇતિહાસનુ પાનુ ૭૦૦–૭૦૧ મુ જોવુ

† લખનૌના રાજ્યને સયોજવાનુ કારણ કઈજ નહોતુ હિબર જર્નલમા લખ્યું છે કે 'સબસીડીઅરી' રાજનીતિ ખેડુતોના સબધમા ચલાવી, જે રાજનીતિ બ્રિટિશોની ખાસ હતી, તેથી ખેડુતો ને ગણોતિયા નારાજ થયા ને તોફાન થયુ, પણ તેમા ન ફાવ્યા એ રાજની આબાદી માટે મી૦ શોર આ પ્રમાણે લખે છે

In the number of cattle, horses, and goods which they possess, and in the appearance of their houses and clothes, the people [of Oude] are in no points worse (in many, better off) than our own subjects The wealth of Lucknow, not merely of those in authority, but the prosperity of the bankers and shopkeepers is far superior to that of any city (Calcutta perhaps excepted) in the British dominions How can all this be the case if the government is notorious for *tyranny and oppression!*"–"Notes on Indian Affairs " (vol i , p 156) by Hon F I SHORE

‡ સતારાના સબધમા સર ઈ કોલબ્રુક લખે છે કે – 'I don't remember ever to have seen Mr Elphinstone so shocked as he was at this proceeding [annexation of Sattarah] The treatment of Sattarah sovereignty as a jageer over which we had claims of feudal superiority, he regarded as a monstrous one "

બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દેવાના પ્રયત્નની રાજનીતિ એ તારા અતિ લોભનુ બ્યુગલ છે * આર્ય ધર્મિષ્ઠ વીર પુરૂષો, આંધળાની માફક,

* લોર્ડ ડેલહાઉસીની રાજ્ય–સયોજનની નીતિએ આખા દેશને ભડકાવી મુક્યો હતો, પણ એ નીતિ તેમના પેહેલા જ અમલમા આવી હતી પ્રથમ ૨૪ મી માર્ચ ૧૮૪૮ મા પજાબ સયોજન કીધુ દીલીપસીંગ બાળકના રક્ષક થઇને ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૮૪૮ મા એ અગ્રેજો પજાબ ગયા ને ઢંઢેરો કાઢયો કે We come to punish insurgents, and to put down all armed opposition to constituted authority " પણ છ માસમા જ આ વચનનો તેઓએ ભગ કીધો શરણાગત બાળકને પેનશન આપ્યુ કે જે આજે વટલીને ઇગ્લડમા પડ્યો છે, ને તેનો કોહિનુર હીરો મહારાણીને શિરે શોભે છે જ્યારે લોર્ડ લોરન્સને પૂછ્યુ કે "The spirit of the whole Sikh people was inflamed by the bitterest animosity agains us? ત્યારે તેણે No કરી જવાબ દીધો (જુઓ લોર્ડ લોરન્સનુ જીવન) બેલ Retrospect and prospect of Indian Policy મા જણાવે છે કે "The Sikhs as a people never rose against British power આના કરતા વધારે અધર્મની સહાદત શી જોઇએ છે?

પછી સતારાની વારી આવી પ્રતાપસેન ૧૮૪૭ મા મરણ પામ્યો, ને તેનો ભાઈ ૧૮૪૮ મા મુવો ૫ મી સપટેમ્બર ૧૮૩૯ ના કોલકરાર પ્રમાણે એ રાજ્યને દત્તક લેવાનો હક હતો, સઘળા અધિકારીઓએ તે હક વાજબી ગણ્યો હતો, દાવા ઘણા મજબુત હતા તથાપિ ગવર્નર જનરલે તે ૨૬ મી ૩૯ મી આગષ્ટ ૧૮૪૮ એ એક મીનીટ લખી *heirs and successors* એ બે શબ્દોપર વાદ ચલાવી એ રાજ્યસયોજન કીધુ સતારાની રાણી રડી, તેણીએ છેટલી ૧૮૭૫ મા પાર્લામેંટમા અરજી મોકલી, જે વાચતા છાતી ફાટી જાય છે શિવાજીની ગાદીનો આમ અત આવ્યો

૧૮૫૩ મા નાગપોર સયોજી દીધુ એ સબધી તા૦ ૨ જી એપ્રીલ ૧૮૫૫ નું "ઇંડયન ડેલી ન્યુસ" કહે છે કે નાગપોરના રાજાનું ખાનગી જવાહીર, આસરે ૭૫,૦૦,૦૦૦ લાખનુ હતુ તેને રાજની મીલકત ગણી જપ્ત કીધુ, ને જાહેર બજારમા વેચી નાખ્યુ તેના વ્યાજમાથી રાજાની ચાર રાણીઓને વરસ દહાડે રૂ ૩,૦૦,૦૦૦ પેન્સનના આપવા ઠરાવ્યા! ધન્ય છે

છેલ્લુ પ્રતાપી રાજ્ય–સયોજન કર્મ અયોધ્યાનુ છે સારા રાજ્યને જોડી દેવા લોર્ડ ડેલહાઉસી તૈયાર હતો તો નામના છિદ્રવાળાને મુકે કેમ? અયોધ્યાનો નવાબ મોગલશાઈ હતો તેથી તેને પદભ્રષ્ટ કીધો (તા૦ ૭ મી ફેબ્રુવારી ૧૮૫૬) તેની તોપ, માણસ ને હથિયાર છિનવી લીધા તીજોરીમા પદર કરોડનો વધારો રાજ્યમા દશ કરોડની આવક ને ૨૪,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન આવી તુરત લોર્ડ ડેલહાઉસી "The Idol of the Indian community" સ્વદેશ ગયા, ત્યારે એક ઘણી સારી, દેશની દાઝ જાણનારી મીનીટ લખી ગયો છે, પણ તે શા કામની?

પોતાના સ્વદેશીનો વિનાશ કરવા તારા વાવટા નીચે દોરવાતા હતા તારા સિક્કાથી મોહ પામેલા, ખુશામતિયા, જેમણે તેં તેમના દેશનીજ લૂંટથી તૃપ્ત કરી સતોષેલા, તેઓ તારા અનિયમિત લોભી સ્વાર્થીપણાને અને તુ બેવચની વિશ્વાસઘાતી છતા પણ તને સહાય થયા હતા તેઓ હવે ફાટયા * જે રાજપુરૂષોને તેં અભયવચન આપેલા કે "તમારા રાજ્યોને જ્યા સૂધી સૂર્યચદ્ર ઉદય થાય છે ત્યા સૂધી કશુ નુકસાન થશે નહી," તેમની સામા તેં વારવાર મતિ ફેરવી આ શૂરા સિપાહોને તે તેમના જ બળે તેમના જ રાજપતિને પદભ્રષ્ટ કરવા અને તેમના રાજ્યોને તારા સાથે જોડી દેવા કામે લગાડેલા, તેઓ આ પોતાના કાર્યથી પરવાર્યા, અને એઓએ તારૂ પાખડીપણુ સ્પષ્ટ જોયુ, ને જાણ્યુ કે હવે કશુ કામ બાકી નથી રહ્યુ તેં ધીમે ધીમે ટુકડીઓ ને ટુકડીઓને શસ્ત્રરહિત કરવા માડી ત્યારે તેઓએ 'નવરો બેઠો નખોદ વાળે' તેવા કર્મ આદર્યા † ઘણા દેશી સિપાહીઓને પોતાના દેશ માટે ચટપટી થવા માડી, ને દુભાયલા પણ દુર્ભાગ્યવાન સિપાહીઓ તારા પ્રસગને લીધે પોતાનો ધર્મ વિસરી ગયા હતા તેઓ 'દેખ દેખે ને શીખ શીખે' તેમ મૂર્ખ બન્યા તુ ધીમે ધીમે પૂર્ણ વિશ્વાસુ બની તેથી આધળી થઇ તીક્ષ્ણ ધારદાર કાતિલ અસ્ત્રશસ્ત્ર ('વાદ-

---

* ફાટવાનુ મુખ્ય કારણ રાજસયોજન વિધિ છે એ માટે એડવીન આરનોલ્ડ લખે છે કે, "The narrative of annexations will have seemed sometimes, doubtless more like counting out the spoils of *brigands* in a wood than detailing the acts of English statesmanship in the ight of history "

† કોબડન કરતા સારી સત્તા મને જડતી નથી આ બાબતમા —"To confess the truth, I have no heart for discussing any of the *details* of Indian management For I look on our rule there as a whole with an eve of despair Whether you put a screen before your eyes and call it a local army or whether you bring the management face to face in London, the fact is still the same The English people in Parliament have undertaken to be responsible for governing 150 Millions of people despotically in India They have adopted the principle of a military despotism and I have no faith in such an undertaking being anything but a calamity and a curse to the people of England —MORLEY's "Life of Cobden, vol ii pp p 360-1

રાના હાથમા શસ્ત્ર') ખીર્યા, જો કે તે ખીરવા તને જરાપણ ગમ્યા નહોતા, પણ લાચારીએ પરાયા પુત્રોને સ્વપુત્ર ગણી કામ લીધુ તેઓ ફાટ્યા, ને તારાજ શસ્ત્રો તારી સામા વાપરવાનો નિશ્ચય કીધો તારી ધૂર્ત પાખડી મતલબ તેઓ જાણી ગયા હતા એટલે પછી કશો બાધ નડ્યો નહી પ્યાલુ ભરાઈ ચુકયુ હતુ, ને એક ટીપુ વધવુ બાકી હતુ કારટુજ તે પ્રથમ વાપરવા આપ્યા * ધર્માંધ પણ મૂર્ખોએ ગપ ચલાવી કે ડુક્કર અને ગૌમાસના કારટુજ બનેલા છે ! આથી પ્યાલુ ઉભરાઈ ગયુ અને પૂર્ણ જોસ્સાથી અગ્નિ ફાટી નિકળ્યો કાનપોર, દિલ્હી, લખનૌમા બળવાની ચનગી ઝળકી, ને ત્યા સ્વભાવગુણથી કેળવાયલા નહી તેવાઓ પ્રકાશ્યા સુરગ ઉરાડવામા માત્ર એક રજકની જરૂર હોય છે, ને તે મુકનાર કોઈ સાહસિક પુરૂષ હોવો જોઈયે એટલે બસ જેમના રાજ્યો તેં અધર્મિષ્ટ થઈ પડાવી લીધા હતા, તેમના વશ-વારસો, જે રાજકુવરો† આ ભારતીની છાતીપર બાળપણથી ગેલ કરી આનદે સુખરૂપ રાજ કરવા માટેની જ ઇચ્છા ધરાવતા હતા તેમને તેં ઢોળી પાડી પ્રચડ પ્રહાર કરેલો અને સાધારણ જમીનપર સાધારણ માલીક કરતા પણ જેઓની અવસ્થા સારી નહી તેઓ,‡ જેઓ

* That the sepoys believed that the greased cartridges were destined to deprive them of their caste is I think not to be questioned *But they believed that calumny, because the action of the British with respect to their own principle (i e Oude) had so shattered their faith in the professions of their ruling power that they were ready to credit anything against it* In a greater degree, the annexation of Oude and the measures which followed that annexation in a lesser degree the actual employment of animal fat constituted ample grounds for the distrust evinced by the Sepoys '—Col Malleson's Continuation of Kaye's ' Sepoy war'" vol i, pp 351-2

† જાન બ્રાઇટે ૧૮૫૯ મા કહ્યુ હતુ — Princely families, once the rulers of India are now either houseless wanderers in the land they once called their own or are pensioners on the bounty of those strangers by whom their fortunes have been overthrown They who were noble and gentle for ages are now merged in the common mass of the people "

‡ 'No Indian Prince should exist ' સર ચાર્લ્સ નેપિયરનુ જીવન-ચરિત્ર. પુ ૪ પા ૧૮ 'The two hundred and fifty kinglings must incredıtably and speedily disapear " The Friend of India

રાજા ટળી જાગીરદાર થયેલા તેઓ, જેઓ જાગીરદાર મટી ગામડાના ખેડુઓ થયેલા તેઓ, શૂરવીર સાહસિક બળિષ્ટ પ્રતાપી પુરૂષો, જેઓને તે ભય, અપમાન, દાબ ને બળથી તરવાર મ્યાન કરવાની ફરજ પાડેલી તેઓ, ધર્મગુરૂ ને ધર્માચાર્યો, સાધુ ને સતો જેઓનુ સનાતન ધર્મરાજ્ય તારા ભિન્ન ભિન્ન વિચારોના પ્રકાશવાથી અસ્ત જેમ ચદ્રના તેજમા તારા અસ્ત થયા જણાય તેમ (તોપણ આર્ય-સૂર્યના તેજ સમીપ તારો ચદ્ર પ્રકાશ શા લેખામા છે તેની તને જાણ ન હોવાથી તુ ભ્રમમા ભુલાઈ હતી) થયા હતા તેઓ, સૈનિકોએ જોયુ કે હવે આપણી સ્પૃહા લેશમાત્ર પણ રહી નથી, જેઓ બળી જળી તો રહ્યા હતા તેઓ, આર્ય પ્રજા જેઓને તારા વિજય ગવવિશી પ્રપચી પુત્રો સુધારાના ગર્વના મદમા છાકી જઈને રાજસત્તાના દોરમા પ્રમાદી થઈ ધિક્કારતા હતા તેઓ, યુદ્ધાસક્ત ભટરાજો, જેઓ પોતાની પુત્રવત્ ગણેલી ધાર્મિક પ્રજાને પતિત થતી જોઈને કાળજા બાળતા હતા તેઓ, સ્વમતાભિમાની જેઓ તારા પુત્રને "નાસ્તિક, કાફર, યવન, મ્લેચ્છદેશનિવાસી" અથવા અપવિત્ર ગણી નિરતર ધિક્કારની દૃષ્ટિએ જોતા હતા તેઓ, રાજપ્રપચીઓ જેઓ પોતાની પૂર્વની અખ-ડિત કીર્તિપર પ્રકાશી આનદ માનતા અને પોતાનુ જ સારૂ એવો જેમને થયલો હતો નિશ્ચય, જેથી તારી સાથે મોહોબત, એખલાસ કે પ્રેમમૈત્રી કરવા પ્રથમ જરાએ રાજી નહી, પણ તારી મોહક વાણીથી લોભાઈ દુ ખમાથી સુખમા આવવાને ચાતક પેરે તૃષાતુર બનેલા, પછી તે તેઓની સઘળા પ્રકારની ઉત્તમ આશાઓનુ નિકદન કરી સમાન-તાની માગણીને રોષથી તુચ્છકારી કાઢેલી તેઓ, જેઓએ તારાથી પુષ્કળ શોષેલુ, જેમના મનમા તો તારો બોરકુટો ક્યારે લાગ આવે કે કરીએ, પણ તારા વધતા બળથી બીહીતા તદપિ અહીંતહીં તારા અવગુણો બોલી માત્ર તેટલો સમય સતોષ પામીને બેસતા તેઓ, બાધરા ને લુટારાઓ જેઓને કંઈપણ જોઇયે તેઓ, સૈન્ય સગ્રામમા આસક્ત અને રાજ્ય કરવાના લોભીઓ, અને એ શિવાય બીજા, જેઓ તારાથી ઘવાયલા, દુ ખાયલા, પીડાયલા, હિણાયલા, દુણાયલા, પાયમાલ થયલા, ને જેઓને તારી તરફથી કંઈપણ ન્યાય કે કંઈપણ સારાની આશા રાખવાનુ કોઇપણ પ્રકારનુ કારણ જણાયલું નહી તે સઘળાઓ, ભરતખડમા જે તત્વ સામર્થ્યનો જોસ્સો રહ્યો હતો તે

બાહાર આણી, તે કાળમા તેવુ કઈક છે એવુ જણાતુ હતુ તેથી સયુક્ત બળથી બળવાન્ થઈ પોતાનો જય ધારી ભવાનીને ભોગ આપી (માત્ર મૂહુર્ત જોયા વગર જ) એકસપીલા થઈ તારો ચૂરેચૂરો કરવા, તને જડમૂળથી ઉખેડી ખેદાનમેદાન કરવા પૂર્ણ ઉત્સાહના બળથી રજક મુકવા ઉપડ્યા એ ભયકર કાળરૂપ બનાવ તને હવણા પણ થરથરાવે છે જેવા આ સઘળા બળવાન્ શૂરવીરો ઉપડ્યા તેવા જ પહેલે સપાટે તારાપર જેમ એક અદસસતા શબપર ગીધ તૂટી પડે તેમ તૂટી પડ્યા સપાટામા તને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી સત્તા મેળવવાની ઉત્કઠાવાળા, મોટી મોટી જીતની આશા રાખનારા, લશ્કરીબધન હાથમા આવેલુ જાણી, સ્વભાવવૃત્તિને સકોચ્યા વગર, પોતામા અસાધારણ શક્તિ છે એમ માની બુદ્ધિના વાળેલા વળ્યા, પણ સમય સુદર પ્રાપ્ત કરી જય મેળવવાની ઉજળી કર્મશક્તિ વાપરી નહિ મહારાજ્ય મેળવવા મહાશક્તિ જોઇએ, ને મહાશક્તિ માટે મહાન્ પુરૂષમા ગણના થાય તેવા કર્મ દર્શાવવા તથા ખેલ ખેલવા જોઇયે આમાનુ કશું તે કાળના યોદ્ધામા હતુ નહી, નહી પાકી યોજના ને નહી પાકો બદોબસ્ત, એટલે પછી અવ્યવસ્થા કેવી થાય તે કેહેવાનુ કારણ રેહેતુ નથી બળવાનુ એકદમ અકસ્માત્ ઉઠવુ, તેનો વધારો થવો અને તેના પરિણામ તેના મૂળ વ્યવસ્થાબધારણપરથી જ ધારી શકાતા હતા ટુકા વખતમા ઉઠવુ અને સ્નાયુબળથી હાલચાલ કરી દોડ કરવી તે તને તદ્દન નિર્બળ કરવાને માટે બસ હતુ નહી ઉત્તર હિદુસ્થાનના પુરભિયા ને સીખ, કે ગુરખા ને મુસલમાનો તને ને તારા કામોને તારા પુત્રો સાથે ઘસડી નાખવાને જેમ વટોળિયો સર્વ વસ્તુને ઘસડી જાય છે તેમ તત્પર હતા, ત્યારે તુ થથરતી દેખાઈ ને ઉભી રેહેવાને પણ અશક્ત જણાઇ આ પૃથ્વી પણ ભયકર એવી દેખાઇ કે તેના ઘણી ઘણી લાબી મુદતના થઇ બેઠેલા ધણીઓના શબને રાખવાને પણ ના પાડતી જણાઇ સ્વદેશના પિતા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા પુરાણપ્રસિદ્ધ મહાપુરૂષો હવે આ કાળમા નહોતા, ને આ ભારતીનુ બળ સામર્થ્ય ઓછુ થયુ હતુ, કે જેથી બીજી પ્રજાને સ્વાતત્ર્ય મળતુ હતુ, ને એ બળ તે મનુષ્ય ઉત્સાહ ને શસ્ત્રબળ, તેની ખૂટને લીધે નિર્બળ હતુ વળી એ વેળાએ "નેશનલ ઓરગેનીઝેશન" નહોતુ, નહોતો કોઈ તેવો ફક્કડ નર કે જે બળવાખોરોને

નાણા ને શસ્ત્રો પૂરા પાડે ને સપથી વર્તાવી ધરતી ધ્રુજાવવા તૈયાર થયા હતા તેમા યશને પામે દિલ્હીનો શાહનશાહ અશક્ત, નિરાશ્રિત ઈશ્વરી કૃપાથી તુચ્છ ગણાયલો, નિરાધાર રમકડુ હતો, તેની પાયમાલી તો તેના સમક્ષ જ હતી, ને જ્યારે આ દૈવી દુ ખનો પ્રવાહ જોસબધ તેને અગાડી ઘસડી ગયો ત્યારે તેણે આક્રદ કીધુ ૫ડુ ૫ડુ થયેલુ વાદળુ એણે જોયુ, પરતુ તેને અટકાવવા તે તદ્દન અશક્ત હતો કવિતાની ભાષા, અલકારથી ને અતિશયોક્તિથી કહુ તો આ તેના દુ ખપર અડધા હિંદુસ્થાનની આખમાથી આસુ વહ્યા આ બળવા વેળાએ મધ્ય ને દક્ષિણ હિદુસ્થાનની પ્રજાએ ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના બળવાખોરોને સહાય થવાની અગત્ય હતી, પણ તારા મોહમા અજાઈ ગયેલા તને જ તન મન ને ધનવાન ગણીને પૂજ્ય ગણતા તેઓને આ વિચાર તો સુઝયોજ નહી, પણ પોતાના દેશના હિતકર્તાઓની સામા થવામા પોતાનુ પરાક્રમ દર્શાવ્યુ તેઓને દુશ્મન માન્યા ને વિશેષ હઠે ભરાઈ બહાદૂરીથી લડવાને તૈયાર થયા પ્રત્યક્ષ હતુ કે જો તારી સામા થવામા જેઓ મેદાન પડ્યા હતા તેઓએ સાથે મળીને કામ કીધુ હોત ને આખુ ભરતખડ એકસપથી વર્તવાને તૈયાર થયુ હોત તો તને નાસવુ ભારે હતુ પણ વખતની બલિહારી ગા, તે તારા દુશ્મનોને પ્રતિકૂળ ને તને અનુકૂળ હતો સેંકડો બળવાખોર ટોળીઓ તૈયાર થઈને જય મેળવવા જોષ જોવડાવી આગળ વધી, પણ તેઓએ કેમ વર્તવુ, કેમ રક્ષણુ ને ભક્ષણુ કરવુ, શત્રુ સામા કેવી યોજનાથી કામ કરવુ, હફાવવા કેમ ને હઠાવવા કેમ તેની બરાબર ગોઠવણુ નહોતી, તેનુ કારણુ હતુ કે કોઈ કાબેલ અધિપ નહોતો જો કોઈ નિપૂણ દોરવનાર હોત તો આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમા મેદાન પડવાનો વિચાર કરતજ નહી "ઈરેગ્યુલર" (અનિયમિત) લશ્કર પણ સારૂં હોય છે, પણ આ બળવાખોરનુ લશ્કર તેનાથીએ ખરાબ ! ઈશ્કમસ્ત, લૂટની ઇચ્છા, નિર્દયતા ને અવિચારીપણુ એ તેઓમા આગળ પડતા પ્રકાશ્યા, પણ જે બળ દર્શાવવુ હતુ તેનુ શૂન્ય મુકાયુ ખોરાકી પોશાકીનો કશો બદોબસ્ત નહી, ને તેથી સૌની ઇચ્છા ન્યારીજ તેથી બળવાખોર લશ્કરે મન વિના ટોળાબધ લૂટારા બની આ ગામથી પેલે ગામ ને તે ગામથી વળી કોઈ ત્રીજેજ ગામ ભટકવા માડ્યું પોતાના સ્વજાતિલાઓનેજ દમવા માડ્યુ પણ આ ઉશ્કેરણી કરનારાઓએ

એમ ન જાણ્યુ કે આપણે શી શી જાતની તગી ભોગવવી પડશે તેનુ પ્રથમ લક્ષજ ન દીધુ જે લશ્કરમા ભિન્નભિન્ન વિચાર ને અવ્યવસ્થા, તેમાએ ખોરાકની તાણ એટલે આખરનો ઉપાય લૂટ કરવો રહ્યો બળવાખોરોએ તારા સૈન્ય સામા ભીડભીડા, ઝપાઝપી, કાપાકાપી કરવાને બદલે પોતાનુ હિત ઇચ્છે તેવાઓપર પોતાનુ શૂરાતન કાઢી નાખ્યુ લડવાના સરજામની પણ તાણ, તેથી બ્રિટિશ ને ઇડિયન સોલ-જરોની સામા જવાથી પણ લાભકારક પરિણામ થશે એમ તેઓને લાગ્યુ નહી તોપખાનુ નહી, લડવાને કાતીલ તલવાર કે ભયકર બદુકો પણ નહી, બ્રિટિશ સોલજરોને હફાવવાને ઘેરો ઘાલવાનો સામાન પણ નહી, સેનના કાબેલ સરદાર નહી, યોજના કરનાર પુરૂષ નહી, સપ નહી, નિશ્ચય, નિયમ ને નીતિ નહી, સેહ પોહોચાડી યથાથ રીતે કામ કરવાની આવડત નહિ, કામની ઉકેલ નહી, ચાચલ્યવૃત્તિ પણ જુદીજ, નાણા ધીરનાર નહી, ડાહાપણભર્યા વિચાર નહી, ને સુધારાપર નજર નહી, તો પછી એવા પ્રકારે બહાર નિકળેલુ સેન કેમ ફાવે વારૂ ? તેઓ પોતાની જ અઘટિત યોજનાથી મૂવા, ને તેમા કઇ તારૂ પરાક્રમ હુ જોતી નથી લૂટફાટ ને દમવાથી સઘળી પ્રજા બેહાલ થઈ આ બળવાખોરને ધિક્કારવા લાગી જેઓ કોઇપણ બીજી રીતે આશ્રય આપી શકત તેઓ જ સામા થયા, ને તારે માટે દયા ઉપજી, ઈશ્વર પ્રાર્થના કીધી, તને મમતાથી ચાહાવા લાગ્યા, ને "અદ-લરાજ" એ નામે તુ ઓળખાઈ બળવાખોર સેનનો કોઇ પણ રાજકીય વિચાર નહોતો, તારા શબ્દમા બોલુ તો કોઈ પણ *Idea* નહોતો લડાઇમા કેમ હલ્લા કરી ધસવુ, કયા દોડ કરવી, શત્રુને કેમ મારવા, કેમ સેહ પોહોચાડવી એનો જ્યારે ખ્યાલ પણ નહી ત્યારે જયની આશા જ શી ? આ બળવામા કેટલાક માત્ર મોગલ રાજને માટે ધૂમ્યા, કેટલાક પેશવાઈ માટે ઉઠ્યા, કોઈ કોઈ રાજપૂતી માટે લઢ્યા ને ઘણાક તો પોતાના હાથ ને શસ્ત્રને કઇ કામ ન મળે તે જ માટે ધૂમ્યા હતા, તેથી આ ધૂમનારામા કોઈ લશ્કરી શક્તિ સૈન્યાધિપતિની બહાદૂરી આવે જ ક્યાથી ? હિંદુસ્તાનના મુખ્ય સરદારો, તેમા શાહ-જાદા ને પાટવીઓ, અમીર અને ઉમરાવો, રાજા મહારાજાઓ તો બાળપણથી જ મોજમઝા, એશઆરામ, વ્યસન, વેશ્યાવિલાસ ને સુસ્તીમા ચકચૂર રેહેનારા, જન્મ્યા ત્યારથી જ અક્કલશુન્ય, અક્ષર-

શૂન્ય, ને વીરત્વશૂન્ય, સાથે જનાનખાનુ જ સેવનાર, નેજાબદારો, તરવારીયાઓ, તોપચીઓ, વીરલાઓ પોતાની કલ્પિત સીફ્રા બહાદૂરીના ગુણ ગાનારા, પતરાજબાજ, અને સૂબેદાર રેસાલેદાર, ને સીલેદાર ઘોડેસ્વાર ટુકડીને દોરવવાનુ, તોપખાનાની બેટરીને રીતસર ગોઠવવાનુ બરાબર જાણુતા, પણ તે પ્રાચીન રીતિથી જ પણ હાલની યુદ્ધનિપુણુતા માટે ઐતિહાસિક વૃત્તાત, શસ્ત્રવિદ્યાનુ બારીક જ્ઞાન ને શત્રુની રાજ્યદ્વારી કપટકળા કે જેનુ જ્ઞાન સર્વથી પ્રથમ અગત્યનુ હતુ તેવગરના, અક્કલશૂન્ય, ને સમર્થ સૈન્યાધિપતિ સામા કેવી રીતના આધિપત્યથી વર્તવુ તેથી અણુવાકેફ્ગાર, બ્રિગેડના ઉપરી છતા પોતાના માથાપર કેવુ ને કેટલુ જોખમ છે તેનો વિચાર છતા, તેઓ મોજને માટે આમતેમ ભટક્યા કરતા હતા, અને પોતાનો વધારો કેમ કરવો તે માટે બેફીકરા સાઢ બની અથવા તો પોતાની હોશિયારીથી સમજવાને અશક્ત ને મળતા સમાચારથી થનારા લાભાલાભ વિચારી સમયસૂચકતા વાપરવામા બેસમજ ને અજ્ઞાન રહ્યા હતા જ્યાં ત્યા ફરતા હતા, જે ગામમાથી પસાર થતા તે ગામમા પોતાના નિર્વાહ માટે કર નાખતા, લોકોને પજવતા, દમતા, લૂટતા, સ્ત્રીયોની લજ્જા લેતા, પાચ વાલ સોનામાટે નાક, કાન કે હાથપગ કાપતા, ગામો સળગાવતા, ખેતરોનો પાક ખરાબ કરતા, પાક વણુસાડતા, ને મિત્રને શત્રુ ગણી દુ ખી કરતા જેથી તેઓ જ તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન કરી આપતા હતા ને પીડાયલા લોકો તારા રાજને આશીશ આપતા હતા આ તેમની મૂર્ખાઇએ જ તેઓનો ઘાણુ બગાડ્યો, તેઓની જયની આશાઓ દૂર જતી રહી. વળી પાસે જે પૈસો આવ્યો તેનો પણ સારો ઉપયોગ કીધો નહી જે પૈસો લૂટફાટથી મેળવ્યો તે જો પોતાના સેનના ઉપયોગમા વાપર્યો હોત તો ઘણુ ઉપયોગી થઈ પડત, પણ આ બડખોરોએ (આમ જ હવે તેઓને કેહેવુ જોઇયે, યશ મેળવત તો મોટા પ્રતાપી યોદ્ધામા ખપત) તે અતુલ્ય પૈસો લખલૂટપણે મોજશોખમા ઉરાડી દીધો અથવા તેઓની આ થાપણ માટે જ તેમના શૂરા સિપાહીઓ તેમનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા, ને તેથી પોતાની મુરાદ બર લાવવાના સાધનમાં ખલલ પડી ધર્મ અને અત્યાચાર સબધી પરાપૂર્વથી વિરોધ તે આ વેળાએ નરમ પડ્યો હતો, રે કેહેવા દે કે તદ્દન નાશ પામ્યો હતો,

અને જે હિંદુ ને મુસલમાન આગલેજ વર્ષે માહોમાહે સામા થયા હતા તે આ વેળાએ બંધુત્વ બહાર પાડી કામ કરતા હતા, તે હવે તદ્દન છૂટા પડી ગયા, ઐકયતાનો નાશ થયો, ને કામ કામને ઠેકાણે રહ્યુ માહોમાહેજ લડવા તૈયાર થયા પણ કઈ તેમનો દહાડો સિંકદર તેથી આ પ્રલયમાથી તો બચ્યા અકુશિત રાજબળસત્તાની ગેરહાજરીમા અથવા સ્વદેશાભિમાન સ્વદેશપ્રીતિની લાગણી વગર ચોપાસ ઘાતકીપણુ, બેદરકારી, લુચ્ચાઈ, પપ્રચ, અધાધુધી, ને અવ્યવસ્થા (સ્થળે સ્થળે) મચી રહી, અગ્રેજ કેદીઓ, જેઓ નિર્દોષ અને ગાભરા હતા તેઓ શરણે આવ્યા, ને પેલાઓએ નિર્દયતાથી જાણે ઉગેલા ખેતરમાથી ઘાસ કાપતા હોય તેમ કાપી નાખ્યા, જેવા બીજા બકરા કે નિરદોષ મેંઢા કાપનાર ખાટકી નિવડ્યા, ને આ અતિઘોર ત્રાસદાયક કર્મનો દોષ તુ તારાજ નાનારાવ અને બહાદૂરશાહ જગીપર મુકે છે, છતા પણ તુ ને તારા બેટાઓ પૂરેપૂરી દલીલથી પૂરેપૂરી તપાસ પછી એકમતે ને એકેજથે તેમને ધિક્કારવા શક્તિમત થયા નથી, જો કે એ સતાપકારક બનાવ ઇતિહાસના અવિચળ પાના ઉપર કાળો દાગ દાખવે છે, ને એણે "ભરતખડ" એ રૂડા નામને લજામણો કરી મુકયો છે, ને એથી કોઇપણ પ્રજા, હાલની કેહેવાતી સુધરેલી સુદ્ધા, તેઓને માટે ઘણો હલકો વિચાર દર્શાવે ને બીજાના મનમા ઠસાવી શકે તેવો છે, ને તેવા દુષ્ટ કર્મ માટે જ્યાસુધી કોઈ તેવુ અવિચળ વિજયવત પરાક્રમ ન કરે ત્યાસુધી એ કાળો દાગ ધોવાવાનો નથી તેમ છતા પણ તારી તરફના ઇતિહાસમા તુ છૂટા દિલથી એ કાળો દાગ એક પક્ષને પણ લગાડી શકી નથી એ જ તેઓનો મહાન્ વિજય છે * વળી આ પણ અતિ સશયભરેલી વાત

* સર જોન માલકમના વિચાર જોવા ૧૮૫૦ પેહેલા અતિદુષ્ટ રીતિએ રાજ્ય ચલાવવામા આવતુ હતુ "લોકો મુસલમાન, મરેઠાઓના દુ ખથી ગભરાયલા હતા, પણ વણા ક્પનીના નોકરોએ પૈસો મેળવવામા એટલી દુષ્ટતા વાપરેલી કે બ્રિટીશ ન્યાયી રાજ્ય માટે મોટો ખરાબ વિચાર બધાયો આથી વધારે, લોકોને ભુડુ બોલવાનું કારણ તો સ્ત્રીઓ સાથેનો ઘરસસારવ્યવહાર હતો ઘણી સુદર સુદરી ઓરીસામા, અલીગઢમા ને પજાબમાં બળાત્કારે બ્રિટીશ સોલજરે બગાડી એમ મેં જ્યારે મારા એક મિત્રથી સાભળ્યુ ત્યારે મને અતિ આશ્ચર્ય સાથે સકોપ થયલો મારા મિત્રે દીઠો હિન્દુસ્થાનના દેશી નબળા છે એમ ગણી સઘળાઓ સતાવતા આવે છે આ ઘણુ ખોટુ છે, ને

છે કે જે આગેવાનો બળવામા હતા તેઓના હાથમા ઘાતકી કર્મ અટકાવાની કઈ પણ શક્તિ નહુતી અજ્ઞાન ને અવ્યવ્યસ્થિત, જગલી રીતે દોરવાતા સોબતીઓ, વિજયથી વ્યાકૂળ, ઘેલાગાડા થયેલા, પરદેશી, પરધર્મીને ધિક્કારનારા, ને થોડો કાળ સ્વતત્રતાની સુખમય લહરેના શ્વાસથી એવા તો મદોન્મત્ત બન્યા હતા કે તેઓ કદી કોઈ પણ આગેવાનની આજ્ઞાને પત કરત ખરા? તેઓ એક શબ્દ પણ સાભળવાને ના પાડત, ને આ જોમપર આવેલા મૂર્ખો તેઓ-

---

એના ફળ માઠા થવા જોઇએ ને થશે'' થોડે વર્ષે આ ભવિષ્ય(ક)વાણી ખરી પડી પણ અગ્રેજો ચેત્યા નહી ને દેશીઓને દોષિત ઠરાવવા મચ્યા, પણ તેમા ફાવ્યા તો થોડા જ પાર્લમિન્ટમા રાઢ લાગી ને તેમા બ્રાઇટે જણાવ્યુ તે અતિ ઉત્તમ હતુ The great company "system of finance was wasteful and oppressive Its policy was that of aggression and annexation In practice the government was irresponsible Nobody listened to Indian affairs in Parliament, except on rare occasions or for party purposes The Governor-General did as he pleased The President of the Board of Control did as he pleased * * The internal resources of India were utterly neglected આવા કારણથી સઘળી વ્યવસ્થા ખરાબ થઈ હતી બ્રાઇટ વિશેષ એટલુ જ કહે છે કે સ્પેને આટલાન્ટીકને પેલીમેર જે વર્તણુક ચલાવી હતી તેમા ને આમા ઘણો થોડો ફેરફાર હતો આવાં ઘણા કારણો બળવો થવામા સાધનભૂત હતા મિશનરીઓએ ધર્મનિમિત્ત બતાવ્યુ છે, ને કેટલાકોએ રાજદ્વારી બાબત બતાવી છે, પણ વાત એટલી તો ખરી કે "તે વેળાના સત્તાધારીમા સ્વછદી લેહેરીપણુ, વઠેલપણુ, દ્રવ્યલોભ, ગર્વિષ્ઠતા, ધર્મલોભ ને રાજલોભ, જનસ્થિતિપર બેદરકાર, પ્રજાના સુખ માટે નવા વિચાર યોજ્યા નહી, ને લોકોએ કેટલાક વહેમને લીધે ગ્રહણ પણ કીધા નહિ જમીનદારો ને જનરલોનો અભિમાને તિરસ્કાર કીધો, હક્કો ખુચવી લીધા, કપની ખાઉધરી બની, ઉદ્યમ ઘટ્યા હતા, ને દેશમા વિલાયતી માલે જડ ઘાલવા માડી હતી, લશ્કર લડાઈ વગર સ્વસ્થ હતું, ને હાથ ચળવળતા હતા તેમા પાર્લમિન્ટ આંધળીભીત થઈ, ન ખમાવાથી જનમત ઉભરાઈ આવ્યુ ને છલકાતા છલકાતા અતિ મોટો ત્રાસ વર્તાવી દીધો" "મહાભાગ્યની વાત છે કે તે વેળા કોઈ સારો સરદાર નીકળી આવ્યો નહી સિંધિયાને ફાવે તેમ હતુ, ને તે મોટો સમર્થ યોદ્ધો હતો, પણ ક્ષણમા બાજી ફરી ગઈ ને તે અટકી પડ્યો જો વખત લાબો હોત તો ઘણુ ભોગવવુ પડત" "હવે તો અગ્રેજોને શિખવાનુ છે કે રાજસત્તાનો ઉદ્દેશ શો? અમલ લોકને રૂચતો કરવો જોઇએ દેશી સમસ્તના લાભને અર્થે એમ જ હોવુ જોઇયે કે સૌ સરખા છે"

નો જ શિરચ્છેદ કરવા તત્પર થાત ફ્રાન્સમા ૧૭૯૨મા જેવુ ગાડાપણું વ્યાપ્યું હતુ તે કરતા વિશેષ આ અર્ધ જગલીઓને વ્યાપ્યુ હતુ ક્યારે રોબીસપીઅર, મીરાબો ને વાલટેરને મારતા ઝનુની ફ્રેન્ચોએ વિચાર કીધો હતો, કે આ વેળા ભારતભૂમિના ગાડા એ વિષે વિચાર કરત? નાનાસાહેબ ને બહાદૂરશાહને ખરી રીતે માનતુ કોણ હતુ? ખરી રીતે તેઓના હાથમા સત્તા જ નહોતી, હતી તો નામની જ હતી માત્ર આ લોકોના નામ મોખરે મુકવામા આવ્યા હતા જો આ નામજાદા* પુરૂષો મેદાન પડ્યા નહત, તોપણ બળવો તો થાત જ. લોર્ડ ડેલહૌસી અને તે પહેલાના ગવર્નર જનરલોએ એવી તો રાજનીતિ ચલાવી હતી કે દેશનો પોણો ભાગ નારાજ થઈ ગયો હતો, ને તેથી બળવાના બનો આગેવાનના હાથમા કશી પણ કળ હતી નહી, અને વીરપુરૂષમા,-જે તેઓ તો નહોતા જ, હોત તો શસ્ત્રઘાતથી મરત પણ પકડાત નહી,-જે બીનસ્વાર્થીપણુ, મોટાઇ, ગભીરતા, પ્રૌઢતા અને નિડર ધીર ધીટતા હોય છે તેથી તેઓ કમનસીબ હતા, રે તેનો અશપણ ક્યા હતો? જો હોય તો આવા અપ્રતિષ્ઠિત કર્મમાથી પણ જોખમ ખેડી યાહોમ ઝોકાવી શત્રુનુ રૂડુ ઇચ્છી પોતાનો પ્રાણ બચાવતે વોર્શિંગ્ટનને જેમ લોક અનુમત હતા તેમ લોક પણ નહી, રાજસત્તા નહી, વળી કમજોર ને સાથે સ્વાર્થી, તે શુ કરવા શક્તિમત હોય? કેદીઓની, સ્ત્રી ને બાળકોની કત્લ ચલાવામા આવી, ને લશ્કરથી વિખુટા પડેલા સિપાહીઓ જેઓ સામાનો માર્ગ રોકવા તૈયાર હતા તેઓનો આ નિર્દયોએ ઘાત કીધો, અને ક્રૂરતાથી કાપી નાખ્યા, કેમકે જેઓને દયાની હવે જરા પણ આશા નહી, અને યુરોપિયન સેનની કવાયત, રાજકીય કાવાદાવા, દાવપેચ, બળ, ને બ્રિટીશ સેન, સંખ્યા, શસ્ત્ર ને શૂર ત્રણેમા બળિષ્ટ, નિપૂણ ને કળાવાન તે જો જીતશે તો ઘણો સહાર વાળશે

* નામ ભુડે કે રૂડે, ગમે તેમ છે તો ખરા! અગ્રેજો નાનારાવ માટે ભુડે નામે ઓલખે છે, પણ એક કવિ આ પ્રમાણે લખે છે —

"રાજવશી તે ખરો, ખરો ખટપટિયો ન્હાનો,
ગુપ્ત રહીને કર્યા, જીવસટ્ટાના કામો
રણશૂરો નહિં કેહ, વળી બહુ દુષ્ટ લેખાયો,
હ ના માન વાત, ઘણે વેશે દેખાયો!"

તેથી ભડકેલા, યુદ્ધ રીતિથી, વિચાર ને સલાહથી નિરાધાર, લાબા વખતથી ઘેરો ઘાલવામા અનેક વિઘ્નો આવેલા, સમય જવાથી કાપાકાપીમા જયની આશા થોડી, મનુષ્ય સહાર વળેલો, શૂરપણુ નરમ થતુ ગયેલુ, ને આધળા સરદારોએ એકઠા થતા અટકાવ્યા ને બીજી રીતે ઘેરી રાખ્યા, તે છૂટેલા જગલી વાઘોએ જ આ તારા બાળકોને ચીરી નાખ્યા, તેમા સરદારોને થોડો જ દોષ દેવાનુ કારણ છે આ ઝઘડા, લડાઈ, અધાધુની વચ્ચે, જ્યારે દેશ ધૂળધાણી થયેલો ને કશુ કામ કરતો નહોતો, જ્યારે બળવાખોરો પોતપોતામા જ મરાતા હતા ત્યારે, જ્યારે રૈયત બળવાખોરથી અતિશય કટાળેલી હતી અને દરેક પ્રાત, દરેક નગર, દરેક જણ પોતપોતાના મડળના રક્ષણ માટે અત્યાતુરતાથી ભરેલુ જણાતુ હતુ, સર્વ સત્તાલોભી, સ્વતત્રતાના લેહેરી, પૂરા યોદ્ધા, સ્વદેશાભિમાની ને મહાબળવીર બની પોતપોતાનુ નાનકડુ સ્વરાજ્ય સ્થાપવા મથતા હતા, જ્યારે ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પુરભિયા, ખત ઉદ્યમને માનનારા કઠણ વાનના બન્યા હતા, ત્યારે બીજે ઠેકાણે આવા હાલ હતા સ્વઉત્સાહના પૂરવેગમા આવેલા બડખોરોએ પોતાનુ અજીત બળ ધાડ પાડનારા તરીકે અથવા વિના કામના કે અફળદાયી કિલ્લાઓને ઘેરો ઘાલી બિનજરૂરિયાતના શ્રમમા ઉડાડી દીધુ નહોત, અનુભવસિદ્ધ, ઉદ્યોગી, પરોપકારી, ને ન્યાયી સેનાધિપતિને વશ વર્ત્યા હોત, પોતાના લોકનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હોત, તામ્રમુખીઓનો જ વિનાશ ઇચ્છ્યો હોત, દેશી રાજાને સધિથી સાધ્યા હોત તો જે જગ્યામા દોર મચાવ્યો હતો ત્યાના માલીક થઈ પડત પણ તારે સારે નમીબે તેમ થયુ નહી. અથવા સરદારોની સખતાઇથી સેવાનો પરિત્યાગ કરી યોદ્ધાઓ દૂર બેઠા. લશ્કરી બધનમા ઢીલ, સુસ્તી, મુહૂર્ત, તદબીરમા કાચા, ધર્મમા તકરારી, અને લૂટની વાટણીમા લડાલડી થઈ, ને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી નાઉમેદી ચાલતી હતી એટલામા તારૂ કેળવાયલુ, નિપૂણ, નિમકહલાલ, દેશી ને યૂરોપિયન લશ્કર રણક્ષેત્રમા આવીને ઉભુ રહ્યુ જે તારી પાસે હતું તે હિંદના આગેવાનો પાસે નહતું. તારા અમલદારો, ઇલાકાના ને દરિયાના, જ્યા તારા પુત્રો સખ્યાબધ હતા તે પશ્ચિમની પ્રજા, જે બહુ લાબાકાળથી મોગલ ને મરેઠાઓનો જુલમ ખમી રિઢી થઈ હતી ને જે પોતાનુ નિરતરનુ આત્મબળ

રોધી નિરમાની થઈ નિશ્ચિંત, સ્વસ્થાચે તટસ્થ જડભરત બની ગઈ હતી, જાણે પોતાનુ તો કશુ જવાનુ જ નહીં હોય તેમ નાગરીક વેપારીઓ અતિ દુર્બલ બન્યા હતા, ઘણો મોટો ભાગ ન્યાત્યાચાર, જાત્યાચાર, દેશાચાર, કુળાચાર, ધર્માચારની ઘણી હેમકાઈ ભરેલી તકરાર કરવામા રોકાઈ વ્યર્થ કાળ ગાળતો હતો, તેમનાપર તારા બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ સત્તાવાળાઓએ સામ દામ ભેદ દડ ચલાવી પોતાની હાક કાયમ રાખી હવે તારો મૂળ પાયો સ્થિર, અચળ, અડગ રેહે તેમા સશય શો? આ શાતિવાળી જગ્યાથી તને આશ્રય આવી પહોંચ્યો, ને વળી તુ જાતે બહુ પ્રપચી, કે જેણે એજીનકોર્ટ ને વાટરલૂના રણક્ષેત્રમા પ્રપચવીરની પદવી મેળવી, ગુમાન પામેલી તેને યુદ્ધનીતિમાટે તો પૂછવુ જ શુ પડે? તેં એક સ્થળે લડવા કરતા, દોડાદોડીથી લડવુ વિશેષ પસદ કીધુ તેમા દોડતી ટુકડીના યોદ્ધાઓ ઉચી તાલીમ પામેલા, ઉત્તમ પ્રકારના શસ્ત્રોથી સોહેલા, ઉત્તમ પ્રકારના અગ્નિશસ્ત્ર ને સરજામથી ભરેલા, તે સાથે પુઠપર ઇગ્લડનો સહાયો, વળી એક ભાષા બોલનારાઓ, વળી થોડોઘણો ટેકાવ આપનારા દેશી યોદ્ધાઓ ને રાજાઓ, ને રૂપાતર છતા યૂરોપના બીજા દેશોનો આશ્રય, પૂર્વની કીર્તિ અને વૈરથી ઉશ્કેરાયલા, શત્રુની નબળાઈ અશક્તિથી વાકફગાર, અનેક ખટપટથી ટેહેવાયલા, પોતાના બળથી વાકફ, દૃઢ ને સાવધ, સયુક્ત બળના લાભથી અતિશેં જાણીતા, ઘડાયલા, ઉત્સાહી, નિડર, ધીરવીર ને પાણીદાર ઘોડાપર બઠેલા, તેઓ અવ્યવસ્થિત બળવાખોરના લશ્કરપર જીત મેળવવામા દૃઢ હતા એઓ જીત્યા તેમા શુ આશ્ચર્ય? તાતિયા ટોપી, નાનારાવ ને જગી બહાદુરશાહ, લક્ષ્મીબાઈ યશવીરધીર* નારી છતા પણ તારી સેનાને હઠાવી હતી તારી સેનામા રાઇફલ કેનન અને તેઓની બદુકડી, પટાકુડી જ કેહે, તે બેનુ તૂમૂલ યુદ્ધ ન જ થાય! બળવાખોરો મેદાનમા આવ્યા, ને પેહેલે સપાટે તો તને હઠાવી, પણ જ્યા તેમના શસ્ત્રો નબળા ત્યા નિરૂપાય

* એક બ્રિટીશ ગ્રથકર્તા આ પ્રમાણે જ્હે છે "તે બહુ નિપુણ, ઘોડાપર બેસવામા ચપળ, સવારી કરાવે યોગ્ય ને શત્રુને સેહે પોહોચાડવામા, તીર મારવામા અતિ ઘણી કાબેલ હતી એલીઝાબેથની જેવી તેની કાતિ, છાતીનો ઉઠાવ ને ઘાટઘટમ ચપળ હતા લડતા સોલજરો તેનાપર, આ તેની બહાદુરીથી મોહ પામી અજાઈ ગયા હતા" વળી સર હુ રોઝ કહે છે કે, "The Indian mutiny has produced but one *man*, and that man was a *woman*"

એ જગ્યાએ વાશિંગ્ટન જેવો વિરલો પણ હારી જાય સેનામા ધસતા જ્યારે તારી કેનનો ઠેઠ શત્રુના કાલજા ભોકતી હતી ત્યારે શત્રુની બદુકડી આઘે પણ પોહોંચવા પેહેલા ધુળમા પેસી જતી હતી. વળી યુદ્ધકૌશલ્ય રહિત નિરાધાર સેન, જેને દ્રવ્યસાધન સામગ્રી નહી મળી ને શસ્ત્ર પણ ન મળ્યા, ને ભિન્ન ભિન્ન વિચારવાળા તેથી તુ ફાવી શકી તેમની જ ભૂમિના રાજાઓ, અમીરો ને શહાજાદાઓ તેઓનો અણુવિશ્વાસ આણી તેમનાથી ડરી દૂર રહ્યા, એટલુ જ નહી, તેમની પાયમાલી માટે તને વળી આશ્રય પણ આપ્યો, એટલે પછી પુછવુ જ શુ ? બાકી તારી એકલી મદદથી તુ કોઈપણ ઠેકાણેથી યશ મેળવી આવી હોય એવુ ઈતિહાસના કોઈ પણ પૃષ્ઠથી સાબીત હોય તો બતાવ વાટર્લૂ, એજીનકોર્ટ, ક્રિમીયા, માલટા, આબિસિનિયા એમાથી કયે ન્થળે તારા પોતાના બળપર તુ ઝઝુમી છે ? સઘળા સરદારો વેરણ-ખેરણ થઈ ગયેલા તેઓ જુદી જુદી રીતે સામા ભીડ્યા, પણ હાર્યા, નાઠા, લજ્જીત થયા, પાયમાલીએ પહોંચ્યા, ને તારો જય પ્રકાશ્યો યુરોપીઅન સેના દિલ્લી ને લખનૌ જઈ પહોંચી, ને સઉને વિખેરી નાખ્યા આજ વખતે બીજી જે સહાયતા મળવી ધારી હતી તે મળી હોત, પ્રતિકૂળ શત્રુઓ અનુકૂળ થયા હોત, વળી કેટલીક ક્રમ રહિત અને તોફાની ઝપાઝપી કીધી નહી હોત, હુલ્લડખોરોને દબાવી તેમને પેહેલે સપાટે કાપી લશ્કરને વશ કીધુ હોત, તો પછી રગ જુદો જ ઝામત, પણ પેહેલેથી વ્યર્થ કપાઈ મુવા, અને તે પછી તારૂં ડાહ્યુ લશ્કર શૌર્યભેર સામુ આવી જીત્યુ, ને બળવાખોરોના તાબામા આવેલા બે નગર જતા રહ્યા, એટલે પછી કઈજ રહ્યુ નહી અર્થાત્ ગુરીલાની નાસભાગની લડાઈ પછી, લખનૌના છૂટકારા પછી પાણીપતના મેદા-નમા સર હ્યુ રોઝના ધૂમવા સાથ તેઓ હતા તેવા થયા ને તારા શિતલ છત્ર નીચે પાછુ ભરતખડ આવ્યુ ”

“બસ કર, બહુ થયુ,” બ્રિટાનિયા છેડાઈ પડીને બોલી ઉઠી, “મારૂ કહેવુ જરા સાભળશે વારૂ ?”

“હવણા નહીં,” જોસપર આવેલી સ્વતત્ર દેવીએ પિત્તળ જેવા ઘુઘવાટે સાદે કહ્યુ, “મારા બોલવામા તારે વચ્ચે પૂરાવાની શી સત્તા છે ? જે યથાર્થ છે, તે જ્યારે તારી સપૂર્ણ ઈચ્છા છે તો તને સભ-ળાવી તારી અપકૃતિ, અપહરણ ને દુર્બળતાનો ઈતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે

દર્શાવવો જોઇયે જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થયો છે તો શા માટે હુ સાબિત નહીં કરૂ કે તારૂ રાજ્ય દેશીની સહાયતા વિના પ્રાપ્ત કરેલુ નથી, પણ પ્રપચપ્રેમી છે અને જો તારી ઇચ્છા મારા કાર્યમા અતરાય પાડવાની હોય તો ભલે, આ હુ ચાલી દોષ દેતી નહી મને, યોગ્ય લાગશે તે કરીશ, પણ યાદ રાખજે કે આજથી આ હિન્દ દેવીને મારી પ્રિય સખી ગણી, સઘળો આશ્રય તેને આપીશ બોલ, તેને હવે શુ કહે છે, બોલુ કે નહી ?"

"ભલે તારી ઇચ્છામા આવે તે કરવાને તુ સ્વતત્ર છે દેવી," કડવી ગોળી, નિરૂપાયે બ્રિટાનિયાએ ગળે ન ઉતરી તોપણ લીધી

"ઠીક, તુ ડહાપણ હવે શીખી છે ખરી," બ્રિસિયન રાણીએ કહ્યુ, "જ્યારે તારા કહેવાતા શિતળ છત્ર નીચે સઘળો દેશ આવ્યો ત્યારપછી તેં શુ કીધુ તે યાદ છે ? નહી હોય એમ નથી, પણ તુ ધીટતા પકડી બેઠી છે તો સાભળ, હજી તારા, મારા ને હિદના કર્મની કહાણી ઘણી બાકી છે ભરતખડ તારા હાથમા આવ્યાથી અતિ ઘણા ગર્વથી તુ ફુલાઈ નિષ્ઠુર બની ગઇ વેરના ઉભરાથી જે લોહીલુવાણ થયેલા પ્રાણીઓ ચોપાસ પડેલા હતા તેમની મરતી વેળાની તિણ્ણી ચીસો સાભળી અને ધર્મને માટે જેઓ જૂલમ થાય છે એમ કહેતા હતા તેના બોલવાને ટેકો આપી કઈ ઉપાય કીધો ખરો ? અથવા રાજ્યસયોજન-રીતિથી જ્યારે આ લાખો પ્રાણીના સહારનો વખત આવ્યો, ને તારા તે ભૂલભરેલા વિચારથી તને સહેવુ પડ્યુ તે માટે તુ ભૂલ* સમજી ખરી ? અથવા મોટા ને સ્થિર, મજબૂત ને ડાહાપણવાળા પાયાપર રાજરચના કરવાનુ તને સુઝ્યુ ખરૂ ? પ્રજાને કેમ અનુકૂળ રાખવી, રાજ્ય સ્થાપતા કેટલો ને કેવો પરિશ્રમ વેઠવો પડે છે પ્રાચીન આર્યાવર્તના દૈવી ગુણ, રીતભાત, વિવેક મર્યાદા, ચાલચલગત તેને કેમ માન આપવુ, દેશી રાજવીઓને કેમ તપાસવા, દેશી ઉમરાવ અમીર વર્ગને કેમ રાજી રાખવા જોઇયે, તારા વિજયવત પુત્રોએ કેવા પ્રકારે અમલની કેફ વિના અમલ કરવો અને આર્યના સ્વાર્થને હાનિ પહોંચાડતા, વળી તેમની જ ભૂમિમા, તેથી કેવા હાલ થાય છે અને

* લોર્ડ મેયો ભરતખડનો ચોથો વૈસરાય જે ખરેખર કહે છે તે આ પ્રમાણે છે —Believe we have not done our duty to the people of this land ' &c —Lord Mayo

તેમની કીર્તિ, તેમની આબાદી, તેમની જાહોજલાલી, તેમની સરળતા, તેમની સસારી ને ધાર્મિક સ્થિતિ, તેમનુ સુખ, એ સબધમા તુ કઈ આજ ત્રેવીશ વર્ષમા વધારે શીખી ખરી? જરા પણ નહી. તેં ઘણુ જોયુ, ઘણુ જાણ્યુ, ઘણુ ભોગવ્યુ, પણ ઠોઠ નિશાળિયા જેવી ને જેવી જ રહી નથી તને ખબર કે અતર, નથી તને લેશમાત્ર ચિન્તા ને નથી તને લેશ દરકાર તારા પોતાના રાજ્ય માટે માત્ર ઉજળુ એટલુ દુધ, પછી તે તેલ, પાણી ને સચોરાથી કા ન બનેલુ હોય, પણ તને ગવ, મદ વ્યાપી રહેલો હોય તેથી તુ દરકાર જ રાખતી નથી પહેલા સપાટામા પાછો તે રવાબ જણાવ્યો, ને જુલમજાસ્તીનો ધધો જારી કીધો તારૂ પહેલુ પગલુ મેક્ષીકોમા દાખલ થયેલા પીઝારો ને કોરટીસની નકલ હતી,* જેથી તેં આર્ય રાજદ્રોહીઓને દૂત, જાસૂસ ને કાવત્રાખોર ધધામા લગાડ્યા. તેઓ તને પહેલ પ્રથમ મદદમા આવ્યા, ને બળવો સમાયા પછી પણ તેં તેવાઓને આગળ કીધા. જેઓ આ ધધામા માહિતગાર છે તેઓ કઈ ઓછુ પરાક્રમ બતાવતા નથી લોકો, તેમા સારા સારા કુલીનો, અમીરો, રાજાઓ, ઠાકોરો, સત્તાવાળાઓની જીદગીપર ડીમોકલીસની તરવાર લટકાવી આપી. આબરૂદારનુ મોત મોત થઈ પડ્યુ ઠામ ઠામ દોરડા (ફાસીનાં), તોપ, નાની બદુકો ને સોટાઓનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો જ્યારે નગરો ને ગામો તારા કબજામા આવ્યા ત્યારે તે અડધા વેરાન તને જણાયાં. આખા ભરતખડમા હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો હતો જ્યા જ્યા તારા પુત્રો ક્રોધમય નેત્રે ફરતા હતા,† ત્યા ત્યા લોકોની નાસભાગ થઈ પડી હતી, જાણે એકાદ મરકીનો રોગ ચાલ્યો હોય ને દેશ છોડીને ભાગતા

* જોન બ્રાઇટના ભાષણની પ્રસ્તાવના, પાનુ ૭ મુ

† "ભરતખડ બળવા પહેલા અને પછી" એ નામના ગ્રથમા તે લખનાર લખે છે કે ડ્રાઇડન કવિની આ લીટીઓ તે વેળાની અગ્રેજોની વર્તણુકને આબાદ લાગુ પડે છે

"Revenge ! revenge ! Timotheus cries
See the Furies arise
See the Snakes that they rear,
How they hiss in their hair,
And the sparkles that flash from their eyes." DRYDEN.

હોય તેમ કોઈ પણ સ્ત્રિની રક્ષા થવી મુશ્કેલ હતી * સઘળા સેનાધિપતિઓ ખોરવાયલા હતા, ને તે દેશીઓને પ્રબળ શત્રુ ગણી ધિક્કારતા હતા † ધની ને નિર્ધની બનો આ વેળાએ ડરી ગયા હતા

---

* બળવાના સબધમા હજી અનેક વાતો ચાલે છે તે સાથે બળવો નરમ પડ્યા પછીની સ્થિતિનુ વર્ણન આપવાની અમે આ વખતે અમારી ફરજ જોઇએ છિયે બગાલાની એક રીજમીટનો સીપાહી (જેનુ નામ આપવાની કશી જરૂર જોતા નથી) આશરે દોઢ વરસપર અમને બડસ્ટાડપર મળ્યો હતો, તેણે આ પ્રમાણે બળવા પછીની હકીકત કહી છે, તે થોડી દયામણી નથી "ગાડા માણસ પેઠે સોલજરો દરેક નગરમા ઘુસતા હતા, ને તેઓને બીજાઓએ જણાવેલુ કે અગ્રેજ સ્ત્રીપુરૂષ બાળકોને બળવાખોરોએ કાપી નાખ્યા, તેમની સ્રીયોની તેમના પતિ સમક્ષ લજ્જા લીધા પછી સ્તન, હાથ, પગ નાક, કાન, જીભ વિગેરે શરીરના અવયવો છેદન કરી પછી મારી નાખ્યા છે, તેથી બહુજ ક્રૂરતા જ્યા ત્યા વાપરતા હતા એ વાત ખરી છે, પણ તે બનાવો બહુ થોડા બન્યા છે માત્ર વર્તમાનપત્રોવાળાઓએ આ બાબત ઘણી ભયકર ચિત્રી હતી કાનપોરમા બનેલો બનાવ ઘણો શોક, ભય ઉત્પન્ન કરનારો છે, પણ ત્યા અગ્રેજો પેહેલે સામા થયા ને પોતાની ધૂનમા રહ્યા બળવાખોરોનુ જોર વણુ જબરૂ હતુ તેઓને પસ્ત કીધા નહિ, ને પ્રથમ કાનપોરમા એક યુરોપિયને બળવાખોરને લાકડીનો સપાટો માર્યો, ને વાત વધી પડી હતી પણ બળવો શમ્યા પછી ઇગ્રેજ બહાદુરે કોઈ પણ પ્રકારે દયા કીધી નથી ગાડા સોલજરો પોતાના મગજમા જે ધૂન ભરાઈ હતી તેને અનુસરી વર્ત્યા ઉત્તરમા ઘણી સ્રીઓપર જાસ્તી ગુજારી, તેઓને લોહીલોહાણ કીધી, કેટલીકને માર માર્યો, ને નાગરીકો મુવા, મુવા, તે બળવાખોરોને હાથે મુવા એમ ગણાયુ નરમ વેંસ જેવા બીધેલા લોકો આ રાક્ષસોને શુ કરી શકે? અમારી પલટણ ત્યા હતી, પણ આ જોઇને બહુએ બળત્રા થતી હતી લખનૌમા બાર બાર વરસની જુવાન જુવાન અતિશે રૂપવાળી એવી ત્રણ મુસલમાન ને એક હિંદુ છોકરીને રાતના સોલજરોએ પોતાના બગલામા ગાધી, ને બીજે દિવસે મરણ પામેલી મળી આવી, પણ કોઇથે દયા સરખી કીધી નથી સ્રીઓના મોતજ હતા વખતે બાળક રસ્તામા મળે તો હાથ પકડી ફગોળી દેતા હતા લૂટ પણ તેટલીજ ધનવાનની પેઢીપર પૈસા દેખે કે તેપર તુટી પડેલા મેં વણી વાર આ બળવાખોર સોલજરોને જોયા છે, ને તેનુ દ્રવ્ય તેના કમાનડરોને વહેંચી આપ્યુ બહુ વાતમા માલ નહિ, આ પૃથ્વી પણ આપણી નથી તો કોઇનો વિશ્વાસ શો?" આટલુ બોલતા આ ડોસો એટલી તો ઝડપથી ચાલ્યો ગયો કે અમે તેને એક પણ પ્રશ્ન પૂછી શક્યા નહિ

† બળવા વેળાએ કેવી જગલી રીત સુધરેલા અગ્રેજોએ વાપરી છે તેને માટે બે ટાચણો બસ છે 'But we do not see a like barbarity in deeds of our own in India such as executing a group of rebel Sepoys by

પાર્લમેન્ટમાએ બહુ ચર્ચા ચાલી રહી હતી તારો વિચાર તો આ વેળાએ રહેલાસહેલા દેશી રાજ્યોને છીનવી લેવાનો થયો, પણ જગત વિખ્યાત તારા સુતનુજો ગલાડસ્ટન–બ્રાઈટે અથાગ શ્રમ વેઠી તારા મનોરથ પાર પડવા દીધા નહી લડ્યા તે એટલે સુધી કે તને તોબા પોકારવી પડી તુ એ બને તારા પુત્રોની હિંમતથી પાછી હઠી ને ક્ષમાપત્ર સાથ "રાણીનો ઢઢેરો" બહાર પાડ્યો વિકટોરિયાના ઢઢેરામા ઘણા સારા સારા અભય વચનો સમાયલા હતા, અને તેનો અમલ દીર્ઘદૃષ્ટિથી યથાર્થ, મૂળનો હેતુ સાચવી કરવામા આવે તો ઘણુ થોડુ ઇચ્છા બહાર રહ્યુ હતુ તેમા દેશી રાજ્યની આબાદી માટે, તેના ભલાપણા માટે, તેના આશ્રય માટે બહુ કોલો દીધા હતા સઘળા પ્રકારની છૂટ, ઉપભોગ, પ્રાચીન વશપરપરાના હક્ક, દત્તક વિધાન, ને સરખી છૂટ આપી હતી તેમા સ્વીકારેલુ હતુ કે ભારતવાસી પ્રજાજનોને બ્રિટિશ રાજ્યની બીજી પ્રજા જેવા ગણી, તેમના જેવા સઘળા હક્કના ધણી ગણવામા આવશે, એટલે જે રાજ્યહક્ક, પ્રજાહક્ક આપ્યા હતા તેની રૂયે ઇંગ્લડની રાણી નામદાર વિકટોરિયા ભરતખડની શાહનશાબાનુ ગણાઈ હતી આ દિવસે હિંદને અત્યાનદ પ્રાપ્ત થયો હતો, ને જયવિજયનો મોટો નાદ ચોપાસ ગાજી રહ્યો હતો સર્વેએ આનદોત્સવ દર્શાવી નવી રાણીને વધાવી લીધી ઘેરેઘેરે દિવાળીનો દહાડો મનાયો, ને લગ્ન જેવો આનદ ગણાયો અગર તત્સમય મધ્ય ને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા તો મુડદાઓ રઝળતા હતા ને અગ્નિકોપ તુરતનોજ વર્ષેલો હતો, લોહીની નદી સુકાઈ પણ નહોતી ને કોહોલા કુતરાઓ હજી પણ આનદે હિંદના પુત્રોથી પેટ ભરતા હતા; તામ્રમુખી વાળવાળા સોલજરો ખુલ્લી બેયોનેટથી બજારમા સેન્ટીનલનું કામ કરતા હતા ને તે મ્હોં ગધાય તેવી રીતે, બ્રાન્ડી ને સામપીનથી ટૈં થઇ, ભરેલી બદુક ખાધપર લઈ 'છાકટા સેલરબાવા' માફક, શાત, સરળ, નમ્ર,

fusillade and setting fire to the heap of them because they were not all dead "—Introduction to 'Study of Sociology," by Herbert Spencer p 208

Lord Elphinstone, Governor of Bombay, writing to Sir John Lawrence, after the capture of Delhi, says 'the British conqueror now outdid the same barbarous Persian, Nadir Shah, in barbarities, who sacked Delhi in 1738 '

માયાળુ, વિનયવત, આર્જવવાળા, દયામણા ને દામણા દેશીઓના મ્હોં ઉપર શાપ દઈ, અનેક પ્રકારની અણઘટતી ગાળો દેતા જરા પણ શરમાતા નહોતા,* તોપણ, તેવા બારીક વખતમાએ તને લેશ પણ ઉણુ પડવા દીધુ નહી તારાપર પુષ્પવૃષ્ટિ કીધી, પાદપ્રક્ષાલન કીધુ, અભિવદન દીધુ, મુબારકબાદી આપી, "યુગ યુગ રાણીનુ રાજ્ય રહો" એમ સહર્ષી લલકાર કીધી ભાષણો, કવિતા, પ્રાર્થનાથી વધાવી ઉજમાળો દિવસ ગણી રોશની કરી, અને તુ ભરતખડની અતિપ્રિય "શાહાજાદી" થઈ બેઠી કોઇએ ગાયુ કે "હરખ હવે તુ હિદુ-સ્તાન," કોઇએ ભણ્યુ કે "બહુબહુ ઉપમાથી શોભતી રૂડી રાણી,' ને કોઇએ વદના કીધી લોભી, કૃતઘ્ન, સગદીલવાળી, બેપરવા, લક્ષ્મી પૂજક આનરેબલ કુપની બહાદૂરનુ રાજ્ય નાશ પામ્યુ હિદુ, મુસલમાન ને ખ્રીસ્તી એકજ સભામા, એકજ સ્થળમા, એક દીલથી ફીરોજ, તઘલખ, શેરશાહ, અકબર કે શાહજાહાનના રાજ્યમા તેમની પ્રજા

---

* આ દોષ સઘળાપર સામટો મુકવો ઘણો અણઘટતો છે દેશીઓમા પણ દોષ છે, બળવાખોરોના નિર્દય કર્મો બહુ ધિક્કારવા જોગ છે, પણ પાછળ થયેલા કર્મો તેથી ઓછા ધિક્કારવા જોગ કેમ ગણાય? કેયેની સીપાહીના બલ-વાની તવારીખનુ ત્રીજુ વાલ્યમ એ બાબત જોવુ આ સઘળી બાબતનો ઘણો-ખરો આધાર, બળવાના છ જુદા જુદા ઇતિહાસપર રાખેલો છે ઘણાક યુરો-પિયનોએ લોર્ડ કેનીગના ઘણા વખાણ કીધા છે, પણ સીપાહીઓના જુલમની વાતથી તો કાન ફાટે છે "ઇડયિન મ્યુટિની" એ નામના એક ચોપાન્યામા જે લખેલુ છે તે જે એક મીશનરીનુ લખેલુ હતુ તેના અસલની ગેરહાજરીમા તેનો તરજુમો અત્રે આપુ છુ જે પરથી સીપાહીઓની વર્તણુકનુ અવલોકન થશે

"બળવો શમ્યા પછી કાનપોર, લખનૌ અને દિલ્હીની રૂધિરવાળી જગ્યાપર અગ્રેજ સોલજરો પોતાની લોહીવર્ણી આખ સાથે ફરતા હતા કોઇ પણ દેશી જોવામા આવે કે સુરત ફેરવી નાખતા, તેમના પર હાથ ઉપાડતા ને લૂટી લેતા હતા" * * * "વખીક વેળાએ દેશીઓના નાક પણ કરડી ખાતા હતા" "એક સમયે મસ્ત થયેલા સિપાહીઓની ખરાબ નજરથી હલકી વર્ણની એક સ્ત્રી જતી હતી તેના હાલહવાલ કરી નાખ્યા [લાજ લુટી] તેનો ધણી ફરિયાદે આવ્યો તો તેને ઉલટો માર્યો, ને કોઇપણ યૂરોપીયન માજીસ્ટ્રેટે દાદ આપી નહિ કેમકે તે બીહીને આગળ જઈ શક્યો નહિ" * * * "આપણા સિપાહીઓમા ધર્મજ્ઞાન કઈ પણ નથી ને તેથીજ તેઓ દેશીઓ જેઓ આપણા ધર્મને માને છે તેમને પણ ધિક્કારે છે બે કનવર્ટ (વટલેલ) સ્ત્રીઓએ અમને ફરિયાદ કીધી કે તેઓપર લખનૌમા ઘણો જુલમ ગુજર્યો હતો ને બગાડી હતી"

તેમને ગરીબનિવાજ પિતાતુલ્ય ગણુતી હતી તે માફક, તને અભિવદન યુક્ત દૂધે પગ ધોઈ ઘરમા પાવન કરવા એકઠા મળીને કલ્લોલ કરવા લાગ્યા હતા, પણ એ કઠણ હૃદયની બ્રિટાનિયા, એ ગર્વિષ્ટ કાતા, એ સમય ન જોનારી છોકરી, અફસોસ છે કે તે વેળા પણ તારા મનમાથી વેર ગયુ નહોતુ તુ તેજ વેળાએ, કે જ્યારે કૅનીંગ અભયવચન આપીને શાતિ કરતો હતો, ત્યારે હૈયામેલી હતી * મનુષ્યપ્રાણી માત્ર સમાન છે, સ્વતત્ર છે, બધુ છે એ મત પૂર્વ કાળમા વરસોના વરસો થયા સ્વીકારેલો છે, અને તેજ મતે, ટ્યુટોનિક જાતના જગલીપણાએ દુનિયાના સુધારાના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા, તેમા પણ ગર્વ ને વેહેમને લીધે તુ જે સારૂ રૂડુ વ્યવસ્થિત હતુ તેનુ છેદનભેદન કરવા તત્પર થઈ હતી સેંકડો વરસની મડળીઓનો રિવાજ જેમતેમ ટકી શકયો છે તેથી તદ્દન અણુમાહિતગાર હોવાથી તેનો નાશ કરવા માટે તરફડીયા મારી, હિંદનો પવિત્ર જીવાત્મા છે તેનો જ નાશ કરવા ઇચ્છયુ તારા પુત્રોમા હજી પણ નોર્મન અને સાક્ષનનો જોસ્સો વ્યાપી રહ્યો હતો હિંદુઓ તો જેમ નોર્મનને મન પુરાણા બ્રિટનો ને સાક્ષનો હતા તેવા જ હતા જેમ પૂર્વ તરફના વિજયીના મનમા, જે માણુસો તેનો ભડાર ભરે છે ને તેની રાજગાદીનુ સરક્ષણુ કરે તેજ પ્રિય હોય છે, તેજ પગથીએ વરતી હાલની પ્રજાને તાબે કરી છે જોકે આર્યોએ પોતાના ખરા હક્કને માટે લડી, પોતાના જીતનારને તાબે થતા ઘણી તોબા પોકરાવી નથી, ને તેઓની જાતમા જોડાયા નથી, પણ આ દેશના જીતાયલા ભાગે, જેઓ પોતાના માતૃહક્ક ખોયા છે એટલા માટે કે પોતે હાર પામ્યા, ને તેથી તેઓને ધિક્કારવા, કચડી નાખવા, તુચ્છકારવા જોઇયે એવોજ મુળ મુદ્દે હેતુ તેં રાખ્યો હતો જ્યારે ઢઢેરો બહાર પાડ્યો, ત્યારે કદાપિ તારી સરકારનો ઇરાદો નઠારો કે વિપરીત નહી હોય, ને તેવુ માનવાને કશાપણુ કારણુ મને નથી, ને તેજ પ્રમાણે અમલ કરવા ખુલ્લા દિલથી ચાહ્યુ હશે, પણુ જાત્યભિમાન, વિજયાભિમાન અને તેઓ ધારે છે તેમ બુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતાને લીધે તે વેળાના અગ્રેજોના મનમા ઘણો છાક ભરાયો હતો લૌકિક અમલદારીની ઇચ્છા જ નહી, એ અમલદારી તારી જમીનના શ્રાપને લીધે, અમલદારોના ખુદ

* Life of the Prince Consort નામના ગ્રથના ચોથા ભાગમા જોવું.

અવ્યવસ્થિત બધારણને લીધે, મૂળથી જ સડતી આવી છે તેથી, જ માર્ગે જતા એક વાર ખત્તા ખાધા કે ઠોકર વાગી તોપણ તેજ માર્ગ સુધાર્યા વગર આધળાભીંત થઈ ચલાવાની જે કટેવ ને મતફેરથી અવિશ્વાસની જડ ઘાલેલી, ને વળી તારૂ લોભી ને દભીપણુ, અને જે આવે તે સ્વાહા કરવાની નિરકુશ સ્વભાવવૃત્તિ, તેમ "લેનેકુ લાલા ઓર દેનેકુ ચતુર્ભુજ" જેવી શખનાથવૃત્તિ વ્યાપેલી, તેથી તેં સૌને હડધૂત કીધા હજારોના સુખ કરતા એક શિલીગની કીમત તને ઘણી જણાઇ, અથવા પ્રાપ્ત કરવામા મઝા માની, દિલ્લી ને લખનૌના નાશ સાથે અમીર ઉમરાવનો નાશ કીધો ને ત્યારથી તારૂ યથાર્થ લક્ષણ પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ રહિત પરખાયુ છે એ તારી કટેવ બધી મારી આશાઓનો ભગ કરનાર છે, અને હુમણાની તારી વિપરીત વર્તણુક જોતા તારા અફ્રાવનમા આપેલા કોલોપર પાણી ફેરવતી જણાય છે આ મારી કડવી વાણી તને ક્રોધિષ્ટ કરે છે ખરી, પણ તુ મને શુ કરી શકનાર છે વારૂ? તારામા કશા પણ રામ નથી, ને હોત તો તેં મારો ચૂરેચૂરો કરવામા બાકી રાખી નહોત આ જે તારો પ્રપચ, પ્રાચીન પ્રબધ મેં કહ્યો તેથી કઈ વધારે હવે તને સમજાવવાનુ છે ખરૂ? હા, મારે માટે હજી ઘણુ બોલવાનુ બાકી રહ્યુ છે, ને તે તારે સાભળવુ પડશે જ. બળવાની લાહે બોલવાઈ, નહી બોલવાઈ તેટલામા ઢઢેરો, ભારતભૂમિના "મેગનાચારટા"ના વચનો પાણીના પરપોટા જેવા થતા ગયા તેનાપર તેંજ વિશ્વાસની નજર કીધી નહી, ને તે જ તારા મનથી એને તરણાતુલ્ય ગણી હમી કાઢયો પાણીના પરપોટા ફુટી ગયા તેનુ વજન થોડા વખતમા જ તેં ઓછુ કીધુ, ને હિન્દને અણવિશ્વાસ યુક્ત કીધી જે ઢઢેરો, અડધા ઝનુની, ધર્માંધ, વિફરેલા અને કાળરૂપ વિકરાળ બનેલા હિદના પુત્રોને અસતોષમાથી ઠડા પાડવા માટે પરાર્થબુદ્ધિ, ઉદારવૃત્તિથી, પણ અલકારિક શબ્દના સકેતવાળો બહાર પાડવામા આવ્યો હતો, ને જે ઢઢેરો એ તારૂ સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્તુતિપાત્ર કર્મ મનાતુ હતુ, જે સત્ય ને વિશ્વાસથી ભરેલો હતો, અઘાત છે જેનો મર્મ ને રચના તેવા ઢઢેરામાથી, જ્યારે તને ફાવતુ ત્યારે, અણ ધારી કે મતલબી રાજરચના માટે અણીના મામલાને પ્રસગે બારીકમા બારીક નેત્ર શોધવાને અશક્ત, ને કદી સૂક્ષ્મદર્શકયત્ર પણ તેવી બારીક બીના તારવી કાઢે નહી તેવુ તત્ત્વ તુ ખેંચી કાઢતી હતી ગમે તેવા

પ્રસિદ્ધ, સર્વમાન્ય ને અફુાવનમા ખુલ્લા જણાયલા તેવા શબ્દનો ગમે તે અર્થ ખેંચી કાઢવામા ધીટતા તેમ જ નિડરતા બતાવવામા તુ લેશ પણ સકોચ પામી નહી, એ તારૂ નિર્લજ્જપણુ, ખરેખર, માનજે મારી વાણી સાચી, બહુ જ નિંદ્ય છે અદ્યાપિ સુધીમા પણ તેં તારા રાજ્યના ખરા લક્ષણુ કયા દર્શાવ્યા છે? સૌને તારી હાકમા દબતા ને દબતા રાખવા ને કોઈ ટેંટેં કરી મસ્તક ઉચુ કરે નહી તેવી યોજના કરવામા તને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રહ્યો નહી તે પહેલે સપાટે, ૧૮૫૭–૫૮મા, છાપાની છૂટ છિનવી લીધી, ને તેને ખૂબ નરમઘેંસ જેવો કરવા ગગડાવી પાડ્યો સત્ય છે કે તે અટકાવ તે થોડા સમયમા દૂર કીધો, પણ એ જ એક કૃત્યથી નિર્માણ થઈ ચુકયુ હતુ કે છાપો સ્વતત્ર નથી, ને તે તારી ઇચ્છાપર જીવે છે નિમાળાપર અધર લટકાવેલી ડિમોક્લીસની તરવાર છાપાના લખનાર ને છાપનારના શિરપર લટકાવેલી રાખી છે "છાપાની છૂટ," "છાપો તો સ્વતત્ર જ જોઇએ," "મિલ્ટન કવિનો એ એક મોટો હક્ક," એ તારી મગરૂરી તે વેળાએ કયા જતી રહી હતી? તારા પોતાના કુળને કલક લાગશે એમ તને તે વેળાએ સૂઝયુ નહી? તને તારા કાર્ય માટે લજ્જાનીતિનો ભય નડ્યો નહી? પણ એ પતરાજીખોર મુગ્ધા, તેના કરતા તારા હાલના કર્મો કયા ઉજમાળા છે તે બતાવશે? અનુક્રમે તારા કુળની વશાવળી વાચીશ, જે તને કાળ સરખી વિકરાળ ભયકર શોકભયથી થથરાવનારી લાગશે, પણ મારે તો તને કહેવુ એ જ નિશ્ચય છે, તો પછી વાત શી કરવી? એ છાપાની છૂટ તને પ્રિય નથી, એ બતાવતા તેં તેને ક્રિમિનલ કોડમા પણ ઘુસાડી દીધી રે, તેથી ન ધરાતા તારા પોતાનાજ ભુડા કર્મના ભયે, કેમકે જ્યારે તારી ઇચ્છા ભારતભૂમિપર જુલમનો વરસાદ વરસાવવાની થાય, ત્યારે ઝટપટ ઉપાય થાય ને સૌના મોં બધ રેહે તે માટે બીજી વેળા સપાટો બતાવ્યો તારી ખરી ઇચ્છા તો એવી જ કે સત્ય ને વાજબી તકરાર હોય, પણ જો તે તારા લાક્ષણિક ઉદ્દેશથી ઉલટી હોય તો તેનો અટકાવ કરવો, અને તુ અસત્ય માર્ગે ગમે તેમ સ્વચ્છદે વર્તે અને કોઈ સ્વચ્છદી તારાથી ન ડરતા ધીરતાએ રોકવા તૈયાર થાય તો તેનો ખોડો કાઢવો ભલે ભલે, બ્રિટાનિયા, તેં બહુ ભલુ કીધુ તારી દૃષ્ટિ તો લાબી ખરી, પણ યાદ રાખ કે એમ શુકે પેટ ભરાયલા છે ખરા?

તેં હથિયાર રહિત આર્યપુત્રોને કીધા આ દેશના રહિશોમા, ખરી રીતે આખી ચોખડ પૃથ્વીના મહાસમર્થ રાજ્યોમા શસ્ત્રકબજો જાતિ રક્ષણ માટે અવશ્યનો છે જે દેશના પરગણાઓ છેટે છેટે હોય ને મોટા જગલો વચ્ચે આવેલા હોય, જેમા લૂટારા, પિંડારા, ખુની, ફાન્ચિયા, ચોર, ભીલ લોકો પોતાનો વશપરપરાનો માની લીધેલો ઉત્તમ ધધો સ્વૈચ્છિક સાહસપણે હ્યાથી ત્યા ચલાવતા હોય, જગલો ગીચ ઝાડીથી ને ફાડી ખાનારા પશુઓથી ચિકાર હોય, એવા વનમા ગરીબગુરબાઓને પોતાના નિર્વાહ માટે કામ કરવાની આવશ્યકતા હોય તેવાઓના શસ્ત્ર છિનવી લેવા, એ કોઈ પણ રીતે શાણા રાજ્યના શાણા હાકેમને ઘાટત ગણાય ખરૂ? આમા પણ તેં પ્રપચ તો ખેટ્યો ખરો જ તેં તેઓના શસ્ત્રો જેમ રૂશિયાએ તરકોમાન લોકોના શસ્ત્રો છિનવી લીધા તેમ ખુચવી લીધા નથી, પરવા-નાથી રાખવા હા પાડી હતી, પણ તેમા શુ? એ તે કઈ નિયમ? જે શસ્ત્રો અગરક્ષણ માટે ને સ્વતત્રતાની ગર્વિષ્ટ એધાણી તરીકે અમીરઉમરાવો પોતાની પાસેના પાસે રાખતા હતા, ને વાર-વાર તેમનો મર્દાઈ ભરેલો હાથ તેમની તરવારની મૂઠપર જતો હતો તેવી આ ભવ્ય નિશાની, "બીલ ઓફ રાઇટસ"ને સભ્ય નિમિત્તે, ગુલામગીરી બતાવવા માટે તેં છીનવી લીધા એ અતરમા રણકા જેવુ માલે તેવુ ને જોસ્સાને નરમઘેંસ કરી નાખે એવુ હીણુ કર્મ છે આવા આવા તારા મોટા શ્રીમાન્ બહાદૂરીના કર્મથી તેં સૌને પીડિત કીધા. તે વર્તમાન, મહામતિમાન, શૂરવીર, યશધીર, પરમસુખદાયી ને પરાર્થી પુરૂષો કે જેમણે તને વિપત્તિકાળમા આશ્રય આપી સુખ-દાયી બનાવી હતી, ને જેઓ પોતાની સ્વતત્રતા માટે સિંહનાદ ગજાવી તને ત્રાસ પમાડતા હતા તે ઘોરવાગ્મી જ્યારે એમ જાણે કે તેમના શૂરવીર પુત્રોની જયની નિશાનીઓ તેં તારા પ્રબળથી છિનવી તેઓને નિરમાની કીધા છે તો કબરમા રહેલા તેમના હાડકા અથવા કોઈ સ્મશાનભૂમિના એકાદ ખુણામા પડી રહેલા તેમના ફુલો ખલભલી ઉઠ્યા વગર રહે નહી બીજી ઘણી કિમતી વસ્તુઓ ખરીદી તને શણ-ગારી હતી, તે બદલમા તેં ઓછી કે વધતી કીમતની ચીજો તેં જે દિલોજાનથી પ્રેમપૂર્વક તેઓને મોટા દરબારો ભરી બક્ષીંદા વશપરપરાને માટે કીધી હોય તે છીનવી લેવામા આવે ત્યારે તેઓને કેવુ વજ્રબાણુ

જેવુ લાગે? તેં સાધારણ બળવાના આગેવાનો, કે જ્યા બળવો થવાનો ભય હોય ત્યાના શસ્ત્રો ઝુટવી લીધા તો ખેર, તને તો પીડાકારી હતા, પણ જે પ્રજા નિર્માલ્ય* તેના શસ્ત્રો પણ છીનવી લીધા રણોત્સાહી, યુદ્ધાસક્ત ને દેશદ્રોહીજનના શસ્ત્રો છિનવી લીધા તે સાથે ગરીબડા, યુદ્ધભયથી થરથર કપતાઓના પણ શસ્ત્ર છિનવી લીધા એથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, તારી રાજયુદ્ધશક્તિ સ્વતત્ર શૂરવીર મર્દો સામા હરીફાઈ કરી શકવે યોગ્ય નથી, એથી તારૂ બાયલાપણુ સ્પષ્ટ દર્શન દે છે તારી મર્દાઈ તો ત્યારેજ કેહેવાત કે સૌના હાથમા શસ્ત્રો આપી, પછી તારી મોરલીપર નચાવત ત્યારેજ પણ એકના હાથપગ વિગેરે અવયવો વાઢી નાખી પછી કેહેવુ કે "અચ્છા, મર્દાઈ હોય તો આવી જાવ, તમને બતાવીશુ," તેમા કઈપણ શાણપણ નથી જ સામસન જેવો બળિયો પણ મોહવશ થવાથી પરતત્ર-

* બળવાનો ઉપદ્રવ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા હતો ગુજરાત અને દક્ષણ મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમા તે બિલકુલ નહોતો મદ્રાસ તો એ ઉપદ્રવથી તદ્દન નિષ્કલકી જણાય છે પણ સર્વ સ્થળના શસ્ત્રો લઈ લેવાની આજ્ઞા આપવામા આવી હતી લોકોનો જોસ્સો તો હજી નરમ પડ્યો નો'તો તેટલામા આ ભયકર ઢઢેરો સાભળી ઘણા ચકિત થયા પ્રથમ એ ઠરાવ જ્યા જ્યા જણાવવામા આવ્યો ત્યા ત્યા સૌ પોતપોતાના બળપર મુસ્તાક રહ્યા કેટલાકોએ શસ્ત્ર ન આપવાનો ઠરાવ કરી કસમ લીધા કોઇએ ઘરના ખુણામા સતાડ્યા, ને કેટલાકોએ વગડામા દાટ્યા કોઇએ બે નબળા આપી ચાર સારા રાખ્યા રાજપુત લોકોને આથી ઘણુ લાગ્યું હતું બગાળાનો એક સિવિલિયન જણાવે છે કે "રાજપુતોને આ ખબર પડી એટલે તેઓ ખળભળી ઊઠયા તેઓએ મને જણાવ્યુ કે 'અમે જે વફાદારી ને નિમકહલાલી બતાવી તેનુ આ ઈનામ! અમને મારી નાખવામા આવે તે ભલા, પણ અમારા રક્ષકચિહ્ન અમે કદી આપીશુ નહી અમારૂ બહુ મોટુ અપમાન થાય છે અમને ઘણો અન્યાય આપવામા આવ્યો છે' મેં તેઓને સમજાવ્યા કે, 'એમા તમારૂ અપમાન નથી, પણ સઘળા બદમાશોને લીધે તમારે એટલુ વેઠવુ પડે છે હમણા તમારા શસ્ત્ર સરકારને સ્વાધીન કરો, પછી તમારો મોભો જળવાય તે માટે હુ લખાણ કરીને તમારા મરતબાને યોગ્ય શસ્ત્ર અપાવીશ' આટલુ કહેવા છતા પણ તેઓના ધ્યાનમા ઉતર્યુ નહી, પણ ઘણી સમજાવટથી તેઓએ માન્ય કીધુ હતુ જો અગ્રેજોએ આ વેળા પહેલાના જેવી ઉદ્ધતાઇ વાપરી હોત તો આ વેળા વળી બીજો જ બલવો જાગત ઠરાવ પ્રમાણે એક લાકડીએ સહુને હાંકવામા આવ્યા, એ ઘણુ ખોટુ થયુ છે, પણ એ સિવાય બીજો કોઇપણ માર્ગ સરકારને માટે સુતરો નહતો

પણાને પામ્યો, ને પછી તેનુ અતુલિત બળ છતા પણ તે પોતાના શત્રુનો પરાજય કરવા અશક્ત મનાયો કારણ કે તેની પાસ શસ્ત્ર નહોતા, તો પછી હિન્દી પ્રજા ને બળવાળી ગણવી એ જ કેવળ અજ્ઞાનતા મનાય તેવુ છે * તે જે આ સઘળા કૃત્યો પ્રત્યક્ષ કીધા તે શુ દર્શાવે છે ? તારી આબ-

* મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે ૧૮૧૭મા જે પત્ર લખ્યો છે તેમાથી અત્રે ટાચણ લઇયે છિયે, જે અગત્યનુ છે —

I doubt very much if the condition of the people would be better than under their native princes The strength of the British government enables it to put down every rebellion to repel every foreign invasion, and to give to its subjects a degree of protection which those of no native power enjoy Its laws and institutions also afford them a security from domestic oppression unknown in those States *But these advantages are dearly bought they are purchased by the sacrifice of independence, of native character, and of whatever renders a people respectable* The natives of the British provinces may, without fear, pursue their different occupations as traders meerasidars, and husbandmen, and enjoy the fruits of their labour in tranquility, but none of them can aspire to anything beyond this mere animal state of thriving in peace, none of them can look forward to any share in the legislation or civil or military government of their country It is from men who hold or are eligible to public office, that natives take their character where no such men exist, there can be no energy in any other class of the community The effect of this is observable in all the British provinces, *whose inhabitants are certainly the most abject race in India* No elevation of character can be expected from men who, in the military line, cannot attain to any rank above that of a subedar, where they are as much below an ensign as ensign is below the Commander-in-Chief, and who, in a civil line, can hope for nothing beyond some petty judicial or revenue office, in which they may by corrupt means make up for their slender salary "

"The consequence, therefore of the conquest of India by the British arms would be, in place of raising, to debase the whole people There is perhaps no example of any conquest in which the natives have been so completely excluded from all share of the government of country as in British India "—લોર્ડ મનરો

રૂનુ એથી રક્ષણ થયુ છે, કે તારો મગરૂરી જળવાઈ છે, કે તારી શક્તિ માટે સારો ભાવ આવવાનુ કારણ મળ્યુ છે? કદી તારા લક્ષમા નહી હોય કે તેં આડીરીતે કેવા ઉચ્ચ ને પ્રૌઢા કર્મ કર્યાં છે, પણ હે પ્રપચી રાજ્ઞી, યાદ રાખજે કે સમયે આયુધ વિના પણ આર્યપ્રજા રણરગ મચાવી, તારા હાલના ઉત્તમ ભેદ પ્રતાપના પ્રસાદથી કોઈપણ રીતે આયુધ ગ્રહણ કરી તને વિફરાવશે, હફાવશે, હણશે ને પસેમાન કરશે આ સત્ય છે કે તેં રાજ્યસયોજનવિધિયજ્ઞ હમણા બધ રાખ્યા છે, પણ છુપી રીતે દેશી રાજ્યની સત્તાને હાની પહોંચાડી છે ખરી પવિત્ર શુદ્ધ સ્વચ્છ મને નગરો હોઇયા કરવાની રીતિ ત્યાગી છે, જો કે તે જ રીતિએ તને પ્રૌઢી ને ભવ્ય કીધી છે, વળી તે પણ બહુ દૂરદર્શી ને વગવસીલાવાળા પુરૂષોએ, કે જેઓ એક કાળે તારી પાયમાલીમા જ લાભ સમજતા હતા, પણ એમા તારૂ ઉત્તમપણુ મનાયુ કે ગણાયુ નથી હે રાજશ્રેષ્ઠ દેવી, હે તામ્રવર્ણી તરૂણી, હે યુરોપાધીશિની, સાભળ, સાભળ, તને એ સઘળુ યાદ કરાવવુ બહુ દુ ખદાયક છે, પણ તેં જ્યારે તારી કૃતિવૃત્તિમા ફેરફાર કીધો નથી ત્યારે હુ તને શી રીતે ક્ષમા કરી શકુ? ૧૮૫૮મા થયેલો તારી રાજ્યકળાનો ફેરફાર માત્ર દેખાવમા હતો, પણ કર્મમા તો તુ તેવી ને તેવી જ રહી સ્વાર્થમા પ્રપચી રહી, મદમા છકેલી રહી, ગર્વઘેલી થઈ ખૂબ મચી, હાનિ કરવે સરસ નિવડી ને દ્રવ્યહરણ કરવે નિડર બની ખુલ્લી આખે તુરત વેળા ચુસી લેવાની રીતિને પડતી નાખી, કેમકે તેથી વૈર વધી પડતું હતુ, પણ ગુપ્ત ભેદ જૂદો જ રાખ્યો તેં તાત્કાળિક ઉપાય જે યોજ્યો તે એટલો જ કે તોપના મારાથી સુરગ ઉરાડવાની રીતિનો ત્યાગ કીધો, પણ ફોલી ફોલીને ઊંદરની પેઠે ખાવાની રીતિને ગ્રહણ કીધી હુ ઇડિયાની સરકાર કે ઇગ્લડના વિચારશીલ લોકોપર દગાફટકાનુ આળ ચઢાવતી નથી, પણ તેં નવા નવા દાવો ખેલવા માડ્યા તે એવા હતા કે કોઈપણ અતિ મૂર્ખ પુરૂષ પણ સમજી શકે તેવા હલકા પ્રયોગો કામે લગાડ્યા યૂરોપની પ્રવૃત્તિમા મચેલા લોકોના સમાનત્તાના ધારા આ દેશની પ્રજાને અનુકૂળ પડે નહી, ને વળી પરદેશી પરધર્મી પ્રજાના આપેલા, પોતાના વિચાર પ્રમાણેના ઘડેલા ધારા, ધીમેધીમે, અન્યપ્રજાપર ઘણા કરડા ધારા ને કર દાવપેચથી મુકવા એવી તેં રીતિ રાખી. ઇગ્લડની રાજસત્તા અકુશિત છે ઇડિયામા નિરંકુશિત મહો-

ન્તપણાનો ભોગ ઘણો છે પ્રથમ તેં શાતિરાજ્ય પ્રવર્તાવ્યુ ને બળવાને ઢાકયો, ને પછી દેશી રાજાઓને અભય વચન આપ્યા તેઓનો વિશ્વાસ મેળવવા મોટા મોટા સનદપટા આપ્યા તારા ઢઢેરામા સ્પષ્ટ હતુ કે જે રાજ્યોને રીતસર પોતાનો વશ જાળવવાનો હક્ક છે તે રાજ્યને દત્તક લેવાની પૂરેપૂરી છૂટ છે, તો પછી તેઓને સનદપટા આપવાની શી જરૂર હતી? પણ એમાએ તારી સૂક્ષ્મ ગતિ ઢાકી રહી નહી એ નિમિત્તે તે રાજાઓને આજ્યા ને તારી સર્વોપરી સત્તા કબૂલ કરાવી, જોકે ઉપલો ડોળદમાક તો એવો રાખ્યો કે જે રાજ-સ્યોજનનીતિ રાખવામા આવી છે તેનો હવે પૂરેપૂરો ત્યાગ કરવામા આવશે હિંદુશાસ્ત્ર, મનુનો કાયદો સર્વ રીતે સપૂર્ણ છે, ને આજ ઘણો લાબો કાળ વહી ગયો તોપણ કોઇયે તેમા સુધારો કીધો નથી, પણ તેં તારી પશ્ચિમની રાજનીતિનો દમામ બતાવી દેશી રાજકર્ત્તાઓને નમ્ર, વિનયવત બનાવવા, બળવાનો ભડકો સમાવવા આ તાલમેલ કીધી એક હિદુ રાજકર્તાને તેની રીતિ કૃતિ વૃત્તિ પ્રમાણે દત્તકવિધાન કરવાનો હક્ક છે જ, ને મુસલમાનને તેમની સરેહ પ્રમાણે કામ કરવુ જોઇયે, તેની વચ્ચે પડવાની તને કશીપણ જરૂર હોય એમ મને ભાસતુ નથી, તેટલુ છતા તેં તેઓના ઘરસસાર, ધર્મનીતિ ને રિવાજ એ બધાની વચ્ચે પડીને બતાવ્યુ કે મારૂ કહેવુ જ થાય. વારૂ, ઠીક કરી તેં, નવી રીતે વિજય મેળવ્યો, માત્ર થોડાક બળવાખોરોપર, તેથી કદી તારી સર્વોપરી સત્તા નક્કી તુ માની બેસે તેમા હરકત જેવુ નહી ગણાય, પણ એ તારી કબૂલતપરથી સર્વ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે તારા પેલા ખાઉધરા ગવર્નરો, તેમા મુખ્ય ડૈલહાસીએ જે રાજ્યો દત્તકવિધિના વાધાને વળગી રહીને સયોજી દીધા હતા તે નીતિ તદ્દન ગેરવાજબી હતી, તોપણ તેં તે રાજ્યોને પાછા સપુરદ કીધા છે ખરા?* જો તારી ઇમાનદારી હતી તો તારે ગેરવાજબી રીતે લઇ લીધેલા રાજ્યો પાછા તેઓના વારસોને આપી દેવા હતા પણ હજમ કરેલુ પાછુ ઓકવાનુ કોને મન થાય? ગમે તેટલી પ્રમાણિકપણાની વાતો કરવામા આવે, પણ કર્મથી તે પ્રમાણે વર્તવુ એ બહુ મુશ્કેલ છે "પશ્ચિ-

---

* ઘણા નાના રાજ્યોને દત્તક લેવાનો અખત્યાર આપવામા આવ્યો, પણ ભ્તારાને કેમ ન આપ્યો? કારણ તે મોટુ રાજ્ય, મરેઠાઓનો તેપર પ્રેમ, ને શિવાજીનુ સ્થાપેલુ હતુ

મની રાજનીતિ”મા બોલવામા ઘણી ફ્ડાકી હોય છે, પણ પ્રમાણિકપણાને નામે ચોખ્ખી ના છે તેઓ કર્મ કરવે બહુ બહાદૂર અને સાહસિક હોય છે, ને પોતાની નીતિ એવી રીતે રાખે છે કે ‘કોઈ ઠેકાણે નેમ તાકી કોઈ ઠેકાણે મારે છે’ અર્થાત્ તેમનુ બોલવુ તદ્દન જૂદુ હોય છે આ ચેપ તને સદાનો વળગેલો હતો તેં તારી રીતિ પ્રમાણે દુષ્ટ લોકોને લીધે, માત્ર થોડાક બળેલાજળેલા અત કરણવાળાઓને લીધે સર્વને ઉધા પાટા બધાવ્યા મદોન્મત્ત, ઉદ્ધત, તોરી, ખારીલા ને માનના તરશ્યા અધિકારીઓની રૂક્ત્તિ જાળવવા તે ઘણા બિચારા નિર્દોષોને ઝાડે લટકાવી જીવ લીધા કે તોપે ઉરાડી જહાનમમા મોકલ્યા, પણ તને લેશ પણ દયા આવી નહી સામાન્ય લોકોને આ કર્મ બહુ વિચિત્ર ને ભયકર લાગ્યુ નહી, પણ જ્ઞાનીજનોને તે ઘણું વસમુ લાગ્યુ એમ અમલ ચલાવતા તને શરમ નહી આવી કે તેં જ્યારે ઢઢેરો બહાર પાડ્યો ને માફીપત્ર લખ્યો “કે અગ્રેજ સરકારની રૈયતના ખૂન કરવામા પ્રત્યક્ષ સબધ રાખવાની જેના ઉપર સાબીતી થઈ હોય અથવા થાય ત ગુન્હેગારપર દયા કરવી તે ન્યાયવિરૂદ્ધ છે, પણ તે શિવાય બાકીના સઘળા ગુન્હેગારો ઉપર દયા કરવામા આવશે” એ તેં સત્ય કીધુ છે ખરૂ? હજારો બિચારા નિર્દોષો રેહેંસાઈ ગયા નથી ને ખૂની અમલદારોએ રેહેંસી નાખ્યા નથી? તેં કોઇની પણ દરકાર રાખી છે? ને કોઇને પણ બોધ દીધો છે કે એમ નહી કરવુ, ને કરશે તે શાસનને પામશે? જરા પણ નહી જાણે તારા પુત્રો ને તારા અમલદારો તે કદી અધર્મ તો કરેજ નહી તેઓ તો સકળગુણ સપૂર્ણ ગણાયલા હોય, પણ એ તારૂ માનવુ તદ્દન જ ખોટુ છે એમ કોણ નહી કહે? ઇગ્લડના ઘણા રહીશોએ તારી ઉદ્ધત નીતિને વગોવી હતી તે શુ ખોટુ હતુ? શુ તને એમ માનવાનુ કઈ પણ કારણ છે ખરૂ કે, તારા સર્વ કૃત્યો સર્વમાન્ય, રે આ હિંદના રૂષિમુનિ તો કદી નાકબૂલ કરે, કેમકે તેઓની વૃત્તિ અતિ ઉદાર, સાક્ષાત્ દયાની મૂર્ત્તિ, મહામતિમાન, બહુલક્ષી ને નિવૃત્તિવાળી હતી, પણ તારા પ્રપચી ગર્વિષ્ઠ, તોરી ને મહાભિમાની રાજ્યો પણ સ્વીકારે ખરા કે? હિંદના મહાબુદ્ધિશાળી યશસ્વી કર્મવિજયી લોકોના દેશમા પણ તેં ક્યા કઈ લજ્જાનીતિની ભીતિ ગણી છે? ક્યારે તેં “વિચાર કરવો” એમ મનમા ધાર્યું છે? તેં ક્યારે લોકોપર, બળવાખોરો શિવાય બીજા નિર્દોષપર દયા કરવી

ધારી હતી? એ તારા સઘળા ફાફા ભામા હતા, તને ફોકટ દયાની મૂર્ત્તિ કેહેવામા આવે છે, બાકી દયાશીળ તો બહુ કે કોઈ પણ નિમિત્ત માત્રમા દેશદ્રોહી ગણી કાઢવા જ્યારથી કાટાવાળા પૈસા બધ પડ્યા ત્યારથી જ તારી 'વાઘ બકરૂ એક ઓવારે પાણી પિયે' છે એ નીતિ સત્ય કહેવાઇ જ નથી ખરેખર તેં અધર્મકર્મ યોજવા માડવા ધાર્યાં ત્યારથી જ એ તારા અદલ ન્યાયના પૈસા બધ પડ્યા બળવામા ન્યાયની નીતિ કેટલી જલવાઈ છે તે કેહેશે? બહુ થોડી જલવાઈ છે, ને તેના પણ કારણો છે, કારણ વગર તે કઈ પણ કીધુ હોય એમ માનવાને, જેનામા કઈ પણ બુદ્ધિનો અકૂર છે તેવો સૃષ્ટિનો પ્રાણી કબુલ કરશે નહી તેં ધાર્યું કે જય તો મળ્યો છે, પણ મોઘો છે, ને હવે જયના મદમા વધારે ક્રૂરતા બતાવીશું તો યૂરોપ ને એશિયાના સમર્થ રાજ્યમા નિદ્ય ગણાઇશુ, એટલુ જ નહી, પણ જે રાજ્યો ને જે પ્રજા બ્રિટનોના આશ્રયમા રહી હતી તેઓ પોતાના પ્રમાણિકપણા માટે બહુ બડબડશે, ને કોઇ તેવો ભયકર સમય આવશે તો એકચિત્તથી સામા થશે, ને તેથી જ તે સહજ ડાહાપણ પકડી થોડેથી પતાવી વાળ્યુ પણ તારા રાજ્યનો 'મારો' કોઈ વાચવા બેસે તો બળવાના જેવો નરસો કાળ કોઈ પણ વચાશે નહી બળવો શમ્યો, ને તે પછી રાજ્યવ્યવસ્થા કરવાનો ઉદ્યોગ આરભ્યો ધારા ઘડવા લાગ્યા, ને દરેક ઇલાકામા એકેક ટકશાળ ધારા ઘડવા માટે સ્થાપી લોકોને બતાવવા માડ્યુ કે અમે ન્યાયી જ છીએ, તમારૂ સરક્ષણ કરવા આવ્યા છિયે, પુત્ર પ્રમાણે તમને રક્ષીશુ, પણ તુ પ્રપચમા પચેલી લદબદ થયલી, પ્રપચનો કીડો તેના કરેલા ધારા ને કાયદાઓ બિચારા નિસ્પૃહી, નિર્લોભી, નિવૃત્તિવાન, સતોષી, પોતામાજ મજાહ માનનારાને કેમ અનુકૂળ પડે વારૂ? અનુકૂળ પડે નહી, ને પડ્યા નહી તેમા પણ પરદેશી, પરધર્મી હિન્દની વ્યવસ્થાથી બીનઅનુભવી સત્તાધારીના ઘડેલા ધારાઓ વગોવાય તેવા થયા તેજ પ્રમાણે ધારા કરડા થયા, જો કે ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવે તેવા ન બન્યા, પણ પછાડીથી તો મહેસુલમા તેનાથીએ ભુડા બન્યા * ઘણા ધારાઓ ઘડાય તેમા ગોરાકાળાના

* 'The revenue has been benefited by the Stamp Act at the cost of the poorest class of cultivators Litigation has been greatly increased "—Sir James Caird

ધારા ને ગોરાકાળાનો ન્યાય જુદો કરવો ને થવો એજ તારી પ્રમાણિકતાનો મોટો દાખલો છે * ક્રિમિનલ પ્રોસીજર કોડ કીધો, પણ તેમા ગોટાળો એવો તો વાળ્યો કે જેમ ફાવે તેમ વેતરે એવી સત્તા અમલદારને મળી, ને જેમ આર્યપુત્રોના વેદના ભિન્ન ભિન્ન અર્થો વિદ્વાન પુરૂષો કરે છે તેમ જ અનેક પ્રકારના અર્થો થવા માડ્યા અમલદારો ઇનસાફનુ સ્વરૂપ જોઈ તેને કાયદાની કલમો લાગુ કરતા નથી, પણ ઉલટી રીતે ન્યાયના સ્વરૂપને એવી રીતે ગોઠવી દે છે કે તે ન્યાયને પોતાની ધારેલી કલમમા ઘોંચી ઘાલે છે આવા કારણ સાથે બીજુ મોટુ કારણ તો એ માનવામા આવે છે કે, ગોરા સાહેબો આ દેશની નીતિરીતિ ને મર્યાદાથી વાકેફ નહી હોવાથી તેઓના કરેલા ધારા સર્વમાન્ય નહી ગણાય, ને તેથી ઇંગ્લડના રાજ્યનો, વ્યવસ્થાનીતિ રાખવી એ હેતુ બરાબર રીતે બર આવતો નથી ધારા તો ઇંગ્લડની પ્રજાને અનુકૂળ છે, તેથી તે ફાવતા નથી, લોક રાજી નથી ને તેથી રાજી કરવાને માટે શ્રમ પણ લીધો નથી તેઓને મને કે કમને, ભાવે કે અભાવે, સુખે કે દુખે ગમે તેમ પણ ન ગમતા ધારાઓને શરણ થવુ પડે છે વળી ૧૮૬૦† પછી એટલા બધા તો ધારા ઘડવામા આવ્યા છે કે બિચારી પ્રજા ગભરાઈ ગઈ છે, ને તે સાથે ન્યાયાધીશ પ્રમાણીકપણે વર્તવા માગતો હોય તો તે પણ ગુચવાડામા વરસોના વરસો સૂધી ગોથા ખાયા જ કરે તે સાથે આજનો કરેલો ધારો કાલે ફરે, ને એકનુ કરેલુ બીજો નહી ગણે, તેમ રોજરોજ નવાનવા ધારા ઘડવા ને જુના રદ કરવા, કઈ નકામા ફેરફારો કરવા, ને પછી લોકોને ગુચવાડામા નાખવા એ પણ તારી વ્યવસ્થાનીતિમા મોટી ખામી છે ઇંગ્લડથી આવેલા અમલદારો કદીપણ લોકોને શુ અનુકૂળ આવશે ને શુ પરવડશે નહી તે જરા પણ સમજી શકવાને અશક્ત હોય છે, ને તેમના હાથમાં મોટી

* "The greatness of England largely depends on her good fame and reputation for honest dealing" ૧૮૮૫ ના અકટોબરની ૩૦ મીએ લૉર્ડ ઇડસલેએ કેમડન ટાઉનમા કરેલુ ભાષણ

† ૧૮૬૦ પછી પચ્ચીશ વર્ષમા કાયદા ને સરક્યુલરો મળીને ૧૧૦૦ થવા જાય છે, જેમાથી ૭૦૦ કરતા વધારે કાયદાઓ ને સરક્યુલરો રદ થયા છે કે સુધારવામા આવ્યા છે

સત્તા આપવામા આવે છે, એટલે સારૂ શુ થાય ?* આતરસ્થિતિ ને બાહ્યસ્થિતિ જ્યા સૂધી સમજવામા નહી આવે ત્યા સૂધી કદીપણ લોકોનુ કલ્યાણ ને તારૂ પોતાનુ કલ્યાણ પણ થવાનુ નથી અદાલતો તે સ્થાપી ખરી, પણ તેમા ન્યાયાધીશ માત્ર બહારનીજ તપાસ કરે છે, પણ અદર શુ છે તે જાણવાની ઇચ્છા ધરાવતો નથી ગુન્હેગારો ઘણી વેળાએ છટકી જાય છે, ને બિનગુન્હેગાર સપડાઈ જાય છે એટલુ જ નહી પણ ફેસલાઓ ઘણી લાબી મુદતે મળે છે ને ચુથાચુથીની તો વાત જ નહી એ તારી વ્યવસ્થામા બહુ જાણવા યોગ્ય છે, પણ એ તો બહુ સૂક્ષ્મ બાબતો છે મોટી બાબતમા તેં શુ કીધુ છે તેમા જાણ કે કુકાઓપર જે સાહસ કરવામા આવ્યુ તમા તારી દાનતદારી વખણાતી નથી તે બિચારાઓને છપન્નમે ખુણે નાખી દીધા ને કુકાઓને મારી નાખ્યા ! શા માટે તેઓને સજા કરવામા આવી તે હજી પણ કોઈ જાણતુ નથી, ને તેને સજા કરનાર તારા ગોરાના

---

* હાઉસ ઓફ કોમન્સમા મી૰ જોન બ્રાઇટ બોલ્યો હતો કે – Let that hon Gentleman imagine a government like that in India over which the payers of the taxes have not the slightest control, for the great body of the people in India have as we all know no control in any way over the government Neither is there any independent English opinion that has any control over the government the only opin ons being those of the government itself or those of the Military and Civil Services, and chiefly of the latter They are not the payers of the taxes, they are the spenders and the enjoyers of the taxes and therefore the government is in the most unfortunate position possible for the fulfilment of the great duties that must devolve upon every wise and just government The civil service, being privileged, is arrogant, and I had almost said tyrannous, and the military service, which as everywhere else where it is not checked by the resolution of the tax-payers and civilians, is clamorous and insatiable for greater expenditure "

કર ને નાણા સબધમા જોન બ્રાઇટે એ કહ્યુ છે, ને મી૰ જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ પણ તેજ બાબતમા આ પ્રમાણે કહે છે "What a native of the country, of average practical ability, knows as it were by instinct, they [foreigners] have to learn slowly, and after all imperfectly, by study and experience," &c

સાહસને છાવરી વાળી તેં જરાપણ તેની તપાસ કીધી નહી! શુ એ તારો પક્ષપાત નથી બતાવતુ? શુ એ તારૂ પ્રમાણીકપણુ છે? ન્યાય છે? ધર્મ છે? જો તારી ઇમાનદારી હોત તો તારો ધર્મ હતો કે તેઓને સજા કરનારને સખ્ત સજા કરવી હતી, કે પછી કોઈ બીજો એ પ્રમાણે વર્તત નહી પણ "આપકી સો લાપશી, ઔર પરાઇકી કુશકી," તેમ દેશીની કીમત તને ઘણી ઓછી ગણાઈ હતી, ને તારા તો અમૂલ્ય પ્રાણ જેવા એટલે તેમની તપાસ થાય કેમ? લશ્કરે બળવો કીધો, તેમા પ્રજાને શુ લેવાદેવા હતી કે તેં તેઓને શિર કર મુકયો? તથાપિ ધન્ય જાણુ કે હિન્દના ગરીબડા પુત્રોએ તારો જરાપણ અનાદર કીધો નહી, જો કે બડબડ્યા, રડ્યા, કુટ્યા, પણ તને વફાદારી બતાવવા કર આપ્યો એ કર લેવાનુ પ્રયોજન નહોતુ, પણ એ કર પોતે જે રાજ્ય મેળવ્યુ તે માટે ઇગ્લડે આપવો હતો પણ બલિયાના બે ભાગ, ત્યા ભલાનુ ચાલે પણ શું? તારા હાથમા રાજદડ તેવડે તુ છુંદી નાખવાને શક્તિમત તો કોઈ ચેં કે ચુ કરી પણ શકે કેમ? તારા બલિયાપણાના દાખલાઓ કઈ ઓછા નથી,* ને તેમા તેં વિવેક વાવર્યો હોય કે તે વાવરતા શિખી હોય તો ઈશ્વરના કસમ, મારા પૂર્વજો રૌરવમા પડો, હુ અસત્યભાષિની થાઉં તો તેં માત્ર તારી ઇચ્છાનુસાર વર્તવુ ધારી જ્યાત્યાથી દ્રવ્યહરણ કરવુ વાજબી ધાર્યું,† ને

* I appeal to you on behalf of that people I have besought your mercy and your justice for a many year past, and if I speak o you earnestly now, it is because the object for which I plead is dear to my hearts Is it not possible to touch hearts of Englishmen to raise them to a sense of the miseries inflicted on that unhappy country by the crimes and the blunders of our rulers here? If you have steeled your hearts against the Natives, if nothing can stir your sympathy with their miseries, at least have pity on your own countrymen Rely upon it, *the state of things which now exists in India must, before long, become most serious*"—John Bright

† લોર્ડ મેયો ૧૮૬૯ મા એક મિત્રને લખે છે કે—"I am begining to find, that our finances are not in as comfortable a state as they ought to be The waste of public money is great, and I have been obliged to take strong measures, and say some very hard things about it" ત્રણ માસ પછી એ સર હેન્રી ડુરાડને લખે છે કે—"*I am*

૯

ખરેખર તે તેજ પ્રમાણે કીધુ છે ઇગ્લડથી આવેલાઓને રાક્ષસી પગારો મળે, ને તેઓ મોટી દોલત તાણી જાય છે વેપારમા મુખ્ય લાભ યૂરોપિયનનેજ કરી આપવામા આવે છે* ઇગ્લીશોના લાભ માટે દેશમાથી નાણા લેવામા આવે છે ઇગ્લડમા મત્તાવાળો રહે ને તેનો હુકમ અહિયા ચાલે તીજોરી પણ કયાથી કયા પડી છે, તેમાથી મનનુ માન્યુ વાપરવામા આવે છે ઇગ્લડે આબિસિનિયા સાથ લડાઈ ઉઠાવી, તેમા હિદુસ્થાનને શી લેવાદેવા હતી?† આબિસિનિયામા

determined not to have another deficit even if it leads to the diminution of the army the reduction of the civil establishments and the stoppage of public works

*નોકરીના પગારના સબધમા ડા હટર કહે છે કે – India can not afford to pay for that labour [of administration] at the English rates which are the highest in the world for official service but she can afford to pay for it at her own native rates which are perhaps *the lowest in the world for such employment* " ડાક્ટર હટરના 'ભરતખડમા ઇગ્લાડનુ કામ" એ નામના ગ્રથનુ પૃ ૧ ૧

† ' I am very sorry to hear of the decision that India is to continue *to pay for the ordinary expenses of troops* employed from this country in Abyssinia Surely this is neither a question of hiring or lending but simply one of payment by the country which employs the troops I believe that I am right in saying that all the expenses of British troops employed in the Mutiny who came from England *were paid out of the revenues of India* Again, I was not aware that any portion of the cost of the *China* war had been debited against India I am sure that it ought not to have been so," &c —LORD LAWRENCE to Sir Stafford Northcote, 1867–8

લોર્ડ ક્રેનબ્રુક સાહેબ આબિસિનિયાની લડાઈ માટે લખે છે કે –' one of the wickedest wars ever undertaken " વળી તે નામદારના આ કીમતી શબ્દો છે –' The special injustice of the course now about to be pursued consists in this that when we employ English troops on an Indian duty as in the case of the Mutiny they are paid for out of the Indian revenues from the moment they land in that country, *but when we employ Indian troops on an Imperial duty, we say that India must pay for them* "— 'HANSARD " vol cxc , pp 407

હાય ! શી ખુબી છે !

કેદીઓ પકડાયા તે ક્યા હિન્દના પુત્રો હતા? એ લડાઈ શરૂ કીધી તો ક્યારે તે એમ પૂછ્યુ હતુ, હિંદુસ્થાનના વતનીઓને, તારી પ્રજાના એક ભાગને, તારા કેહેવા પ્રમાણે તારા બચ્ચાઓને, કે 'આ યુદ્ધ આપણા સામાન્ય સુખ માટે છે ને જે નામોશી આવતી હોય તે સર્વને સરખી છે, માટે સૌની સમતિથી આપણે પોતાના રક્ષણ માટે જવુ જોઇએ' કંઈ પણ પૂછ્યા વિના તારા મહોન્મત્તપણાથી તેં યુદ્ધ શરૂ કીધુ ને તેનો અડધો ફાળો હિન્દુસ્થાનને માથે નાખ્યો * આ તારી વ્યવસ્થાનીતિ શાતિનુ રાજ્ય, મેહેરબાનીનો ન્યાય, પવિત્ર વચન અને શીતળ છત્ર! તુ સમજે છે કે એ તારો કેવો મોટો પક્ષપાત, અન્યાય, ગેરવાજબી લોભ છે તે? નહી, નહી, તને એનુ ભાન પણ નથી દરેક દેશમા રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિ કેવા પ્રકારે થાય છે તે બાબતની તને જાણ છે તારા પોતાના પ્રદેશમા સામ્રાજ્ય ચલાવી તેને માટે યથાર્થ નિયમ સ્થાપ્યા છે, તથાપિ ભરતખડમા તેં બલજોર નીતિવિના બીજી નીતિ ચલાવી નથી વાજબી રીતિ તો એ જ છે કે પરદેશની વ્યવસ્થા સ્વદેશ જેવી રાખવી જોઇએ, પણ એ સમજે છે કોણ? એક વાર તે તારૂ પરમ પવિત્ર વચન તોડી દેશીઓને ધધડાવ્યા કે બીજી વેળા પણ તેને છૂટ મળી તુરકી ને રૂશિયા લડ્યા ને તેં સૈપ્રેસ ઝુટવી લેવા ધાર્યું, તેમા વિનાપ્રયોજને આ દેશના લશ્કરને કામે લગાડ્યુ જો કે પહેલા યુદ્ધ પેઠે સઘળો બોજો તેં તારા શિરપર રાખ્યો હતો તથાપિ ગરીબડા લોકોને સોસવુ નથી પડ્યુ એવુ કોણ કહેશે? વેપાર ધધામા ને બીજી ઘણી બાબતમા હોહો થઈ રહી ને થોડા કે ઘણો ટોટો ત્રીજોરીને ખમવો પડ્યો પોદળો પડે તે ધૂળ લીધા વિના ઉઠે નહી પણ

* એક ફ્રેંચ ગ્રથકાર લખે છે કે – The autonomous states are not the only element which the English Government have to consider, it has also to take account of the public opinion which is beginning to make its voice heard It would be a mistake to suppose that 150 millions of Hindus, placed under the direct administration of the Crown, do not take any interest in the affairs of their own country and allow themselves to be led like a herd of cattle This curiosity [referring to the political activity] is general, *it has reached even the lower classes*, and of their satisfaction a very great number of journals has been created "–"REVUE DES DEUX MONDES"

આના કરતા વધારે કટાળો આપે તેવી લડાઈ તે બે વાર અમીર સાથે ઉઠાવી તે છે * પેહેલી લડાઈ ઉઠાવી હતી તેમા અપજશ ખાટીને, કરોડોનો સહાર ને હજારોની હાનિ કરાવ્યા પછી પણ તને કઈ દરકાર રહી નહિ તે વેળાનુ તારૂ પગલુ કદી થોડુ વખોડાય, પણ છેલ્લુ તારૂ પગલુ તો નિંદ્યજ છે અમીર સામે જવાનુ કઈ પણ પ્રયોજન નહોતુ ને તે રાજ્યમા દૂત કે કાસદ કે એલચી દાખલ કરાવવાની કોઈપણ રીતની તને સત્તા નહોતી એક પડોશીને ત્યા તેની ઇચ્છા ઉપરાત જઈને એમ માગણી કરવી કે, અમને તેડી સત્કાર કરો, અમારા ચાકર નફરને ભોજનદક્ષણા આપો અને તેઓને બીજાઓથી શ્રેષ્ઠ ગણો એ જેમ લજામણુ છે, નીતિરૂઢીમર્યાદાથી ઉલટુ છે, તેમ જ તારી એ વેળાની માગણી લજામણી હતી, અને ખુલ્લેખુલ્લો તિરસ્કાર અલીમસજીદના પેહેરેગીરે છેલ્લા "અલટીમેટમ"ને કીધો તે પછી તો તારે સમજી જવુ હતુ પણ તુ ધીટ મનની બાદશાહજાદી તે વળી સીધી પાધરી સમજે? રામરામ કર, મદોન્મત્ત ગર્વિષ્ટ ધનસત્તા વિદ્યાકળાભિમાનમા જ છકેલી તેને તો એ એ અનાદર ઘણો સાલે, ને તેમ જ તને પણ થયુ બહુ રોષે ભરાઈ, જીદ્દી થઈ! હાય હાય એ અપમાન ખમાયજ કેમ? બ્રિટીશ "પ્રેસ્ટીજ"ને ઝાખ લાગી ગઈ, તેથી ફ્રેચ નીતિ "કુપ ડી મેન' નિડર સપાટો બતાવવો વાજબી ધાર્યો ઈગ્લડને ઈડીયામા વસનારા તારા સુપુત્રો પોતાના અપમાનનુ વૈર લેવા તને ઉશ્કેરવા લાગ્યા તનેજ શ્રેષ્ઠધનુર્ધારી ઠોકી બેસાડી, વિધવિધના વચનો કહ્યા તને કોઈપણ પ્રાણી જીતી શકે નહી, ને તુ કદી જીતાય પણ નહી એવુજ તેઓ ગુમાન રાખવા તૈયાર થયા "પારકે પૈસે દિવાળી" તેમ હિન્દના નાણાથી તારા વેરના ઉભરા કાઢવા હતા એટલે બીજાઓને દરકાર શી હોય? †

---

* કારણ શુ? "And it is because I believe that frank relations with our neighbours and constant AMICABLE communication with them are the best securities against being one day or other forced into interference that I have succeeded in teaching some and will before long show to all, that England's desire is that they should be STRONG and INDEPENDENT "—LORD MAYO to one of Her Majesty's Ministers

† 'India is in the unfortunate position that an increasing portion of her revenue, now amounting to one-third, is spent in England" ફોસેટ પોલીટીક્સ એ કો તુ ૫૦૪ મુ પૃષ્ઠ

એકદમ તેં તારાને હિન્દના અતિ પરાક્રમવાળા પુત્રોને ઘસારો કરવા મોકલ્યા, ને ત્યા જઇને ખરેખરો કાટો કાઢી આવ્યા કે? એ યુદ્ધ વિના પ્રયોજનનુ હતુ ને તે કરવાની કશીપણ આવશ્યકતા નહોતી, પણ મદે ભરાયલી તુ, પોતાના જય વાસ્તે, ને દ્વેષીઓના વધ વાસ્તે, પણ મોટા ભયથી હમેશાજ પીડિત તેને યોગ્ય શાસન થયુ છે તારા ને સાથે હિન્દના પુત્રોને પણ અયોગ્ય પરાક્રમ દર્શાવતા જે શિક્ષા થઈ છે તે યોગ્ય જ કેહેવી જોઇયે પૂર્વે ઘણા લાબા કાળપર તો મે તને કહ્યુ હતુ કે તારે કદી પણ જગલીઓ નામા ઘૂમવુ નહી, ને તેં કબુલત પણ આપી હતી કે હવે કદી ઘૂમીશ નહી, પણ તારૂ તે બોલ્યુ અબોલ્યુ થયુ, એથી આજ હુ ઘણી તપાયમાન થાઉ છુ, કેમકે તે તારી સત્તાનો જય દર્શાવતા સ્વતત્રતાનુ છેદન કરી નાખ્યુ કોઈ પણ દિવસે તેં સાભળ્યુ છે ખરૂ કે, જગલી, અજ્ઞાન, કળાવિદ્યાહીન, પશુતુલ્ય, ધર્મ વિનાના ગાડાઓ વશ થયા છે કે? શાર્લામેનને જગલીઓને વશ કરતા કેટલો શ્રમ વેઠવો પડ્યો હતો, ને તેટલો શ્રમ વેઠવાની તારામા શક્તિ છે ખરી? ને જ્યારે તેવી શક્તિ નહી ત્યારે શા માટે તે હામ ભીડી? માત્ર હિન્દના પુત્રનો ઘાણ કઢાવા ને દ્રવ્ય વ્યય ઉડાડી દેવાને પણ તેના પૈસાની તુ રખવાળ ઠરી છે તો તારે તેની રખવાળી કરવી જોઇએ, પણ ઉડાઉપણે હિન્દના નાણા ઉડાડી દેવા એ બેવચની થવા યોગ્ય છે * એ બેવચનીપણુ વિશ્વાસઘાતનુ મૂળ છે, ને વિશ્વાસઘાત રાજ્યનો વિનાશરૂપ અનર્થ પ્રાપ્ત કરી મોટો કલહ ઉત્પન્ન કરે છે તેં તારી નીતિ આવી બાબતમા તદન જાળવી નથી, ને જેમ મત્સ્યવેધ કરવાનો કાટો સુદર સ્વાદિષ્ટ લોટથી ઢકાયલો હોય છે તેમ તારો પ્રપચ આવી બાબતમા મનાય છે અફઘાનોપર તુ રાજ્યજય મેળવી શકી નહી તો પછી તારે તેપરથી શિક્ષણીય થવુ જોઇતુ હતુ કે જે દેશ તારા છત્ર નીચે છે તે બહુજ શાત છે, પણ આ તને સુઝેજ નહી હુ તને સત્ય જ કહુ છુ, કેમકે સત્યથી શ્રેષ્ઠ ને લાભકર્તા બીજુ કઈજ નથી, ને સત્ય

* પેહેલી અફ્ગાન લડાઈ થઈ તેના સબધમા જોન બ્રાઈટ સાહેબ કહે છે કે Last year I referred to the enormous expense of the Afghan war, about £15 000 000 the whole of which ought to have been thrown on the taxation of the people of England, because it was a war commanded by the English Cabinet for objects supposed to be English આજ વિચાર બીજી લડાઇને સમે પણ તેણે લાગુ પાડ્યો છે

વિનાનો પુરૂષ કે દેવ પણ શોભતો નથી, ને આજે તને જે કહુ છું તે તારા પોતાના હિતને માટે જ કહુ છુ,* કે એક વાર તુ સુધરીને જે પચીસ ક્રોડ પ્રજાની અધિષ્ઠા દેવીપદને પામી છે તેની તુ વિશેષ કાળજી રાખતી થા, બાકી આ ભૂમિ કોઇની થઇ નથી ને થવાની પણ નથી હજારો ને લાખો રાજાઓ આ ભૂમિપર થઇ ગયા, પણ તેનામા તો કશો ફેરફાર થતો નથી, તો તુ કીસ ગણતીમા છે? તેં અમીર શેર-અલ્લી સાથે મુલાકાત કીધી,† પણ તેનો લાભ શો લીધો? કશોએ નહી એજ પ્રમાણે બીજી લડાઇથી તેં ફળ મેળવ્યુ દેશમા જે સ્વન્થતા રાખવામા આવી તેમા થોડા વરસ સુધી તો તેં ડાહાપણ વાપર્યું, પણ ધીમે ધીમે તારી રાજનીતિ દુ ખદાયી થઈ પડી, ‡ તે એટલે સુધી કે ૧૮૫૨ ને ૧૮૮૦ એ બનો સમકાલીન ગણાય છે જો દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોવામા આવે

---

* અહિયાજ એક શ્રેષ્ઠ પુરૂષ, હાલનો મોટો પુરૂષ કહે છે તે સાભળો – 'Just for one moment look to India India is your one great free market, it is the one great port of the world where your manufactures enter without being hindered by any duties Without India, the unemployed at Birmingham would reach such enormous numbers as to become perfectly dangerous to social order ' —Lord R Chrchill Oct 23, 1885

† લોર્ડ મયોના સમયમા અબાલા ખાતે એક મોટુ દરબાર ૧૮૬૮ ના માર્ચની ૨૭ મીએ ભરાયુ હતુ, અમીર બ્રિટિશ રાજ્યનો મિત્ર રેહે તે માટે બાર લાખનુ સાલિયાણુ તેને આપવુ ઠરાવ્યુ તથા વળી ભેટશોગાતો આપી હતી કાબલના અમીર અબદર રેહેમાનને પણ દર વર્ષ બાર લાખ આપવામા આવે છે, જો કે બ્રિટિશોને તેનો જરાપણ વિશ્વાસ નથી દોસ્તમહમદ સાથ ૧૮૫૯ મા કરાર થયા પછી પણ કોઈ દહાડો એક બીજાનો વિશ્વાસ રાખ્યો નહોતો, એવી તો રાજનીતિ ને રાજપ્રપચ

વળી લોર્ડ મેયો લખે છે કે –' Our influence has been considerably strengthened, both in our territories and also in the state of Central Asia, by the Amballa meeting, and we can only persuade people that our policy is *non intervention* and *peace*, that England is at this moment the only non-aggressive power in Asia, we should stand on a pinnacle of power that we have never enjoyed before ' — Hunter's "Mayo' p 271

‡ લોર્ડ લારન્સ કહે છે કે – India is treated differently to the Colonies"

તો લોકોને, રાજ્યની પેદાશ વધારી, ઇગ્લંડના નિરૂદ્યમી* ને શ્રીમન્તના નિર્વાહને માટે કરથી છુંદવામા આવે છે ઘણા કરો એટલા તો વધારી દીધા છે કે તેથી તોબા તોબા પોકારવી પડે છે, દેશી રાજાઓને ધમકાવી તાબેદાર કરવા, કારભારીઓને ધમકાવવા, તેમની સત્તાવચ્ચે હાથ ઘાલવો, સહજ કારણસર તેઓપર રોપ બજાવી દબાવતા રાખવા, પોતાની મરજી માફકના કારભારીઓ આપવા, તારા નોકરોએ તેનાથી પણ વધારે શ્રેષ્ઠ પદવી ભોગવવી, જાગીરદાર તાલુકદારના હક્કો ઝુટવવા તથા લાગાઓ નાખવા, અને રાજાઓને માકડા પેઠે નચાવવા,† તથા તેમનો ન્યાય કરવો, એથી સર્વે ત્રાસ પામેલા છે એટલુજ નહી, પણ તારા પોતાના સ્વાર્થ-સમયે તેમની વચ્ચે પડવુ ને તેમની પ્રજા છુદાય ત્યારે કે તેઓ દુ ખના ડુગરમા કૂટાય અને તેઓ પોતાની પ્રજાપર અન્યાય ગુજારે ત્યારે બેધડક દાદ ન આપવી, એ થોડી ફરિયાદ ને અસતોષનુ કારણ નથી જમીન-પર કર,‡ પ્રજાની કમાઇનો§ કર, વેશ્યા પાસેથી લેવાતો કર, મીઠાપર

* સર જેમ્સ કેર્ડ કઇ ચોગી અગત્યનો પુરૂષ નથી, તે લખે છે કે –

'By the great bulk of our countrymen, Hindustan is looked upon as a large country which affords a convenient place for the younger sons of respectable families to acquire fortunes About the people we make ourselves perfectly easy "

† ડ્યુક ઓફ વેલિંગટન જેવો સમર્થ પુરૂષ લખે છે કે –' In our treaties we recognised them, the native princes, as independent sovereigns Then we sent Residents to their courts Instead of acting in the character of ambassadors they assumed the functions of dictators interfered in all private concerns countenanced refractory subjects against them, and made the most ostentatious exhibitions of their exercise of authority '

‡ '*It will thus be seen that, although the tax has been increased by about 18½ per cent the increase of revenue (allowing for increase of population) was only 12¼ per cent* "—Lord Hobart ("Life' vol II p 69)

§ 'The late Lord Hobart than whom the poor of India had never a better friend observes, in another place " I confess I have the greatest reluctance to increase a tax which is, in fact, a *poll tax*, upon the helpless and poor peasant "–("Life " vol ii p 489) ઘણા કરો મુકવાથી હિંદુસ્થાનની કેવી હાલત થશે તે માટે લોર્ડ હાર્ડીંગ્ટન,

કર * અનાજપર કર, દારૂતાડીપર કર, નર્કના લીલામ, એ વિગેરે અનેક પ્રકારે લેવાતા કર વિષે તો હુ શુ બોલુ ?† તે માટે બોલવુ એ પણ શરમાવે તેવુ છે તેં તારા કરની હદ સઘળેજ વધારી છે, ને હવે દેશી રાજાઓ તારૂ જોઈને મતિહીન થયા છે, છતા તે પેલા

મહારાણીનો એક પ્રધાન, ડારવીનમા તા૦ ૨૪ મી અક્ટોબર ૧૮૮૫ ને દિને ભાષણ કરતા બોલ્યો હતો – 'I thought it was the fact that the British Government put too much taxation on our American Colonies and *that it was the tax for Imperial purposes which cost us the lo of our American Colonies* "

* 'મોડર્ન ઇંડીયા' નામના ગ્રથમા જ્યોર્જ કેંપબેલ લખે છે કે –' That the salt tax was only one tenth under the Mahomedan rulers of what *it is now* ' આ તો ૧૮૫૩ મા લખાયુ છે, પણ હમણા તો ત્રીશગણો મીઠાનો કર વધ્યો છે

† આ બાબતમા એક સર્વોપરી સત્તા, અતિવણી સર્વોપરી સત્તા હિંદુસ્થાનની હાલત માટે રજુ કરીશુ ભરતખડનુ તનમન સુરદાસ ફાસેટ પોતાની એકોના ગ્રથના ૮થા પ્રકરણમા જમીનના કર સબધી બહુ અગત્યનુ લખે છે –

As far as the cultivators of the soil are concerned it can be a matter *of no consequence whether to them whether they pay a land tax* to the Government or whether they pay a rent to private land owners &c Those therefore, are completely in error who quote the aggregate amount of taxation as raised in India in order to prove how heavy the people of that country are taxed "

મી૦ કોટન, પોતાના 'નવુ ભરતખડ' નામના ગ્રથમા લખે છે કે –

Far more serious cause for anxiety than the arbitrary decision of a bureaucracy is the suppressed promise which runs through all our revenue policy *that the soil of the country does not belong to the inhabitants of the country* but to Government There is no great harm in saying that the land belongs to '.the State ' when the State is only another name for the people, but it is very different when the State is represented by a small minority of foreigners, who disburse nearly one third of revenues received from the land (£7 000 000) on the remuneration of their own servants and, *who have no abiding place on the soil and no stake in the fortunes of the country It is because* we have acted on this principle all over India with the exception of the permanently settled districts that we have reduced the agricultural classes to such poverty " (pp 53-4)

ગડુનો* ન્યાય કરવાનો ફારસ કીધો પણ તે બાપડો રાજા નામનો, વિલાંસી, શૃગારમા જ મજાહ માનનાર અને સ્વસ્થતાએ કામ કરનાર તેને રખડાવ્યો અને પછીથી પદભ્રષ્ટ કરીને તારી પોતાની સજ્જડ હાક બેસાડી, સઘળા દેશી રાજ્યોને જણાવ્યુ કે હવે તપાસજો, અમારી સામા કંઇપણ બોલવુ યા કારણવિરૂદ્ધ કર્મ કરવુ એ તમારૂ નસતાન, ખડિયા-ખડખડ કાઢનારૂ થશે બાકી શુ બીજા રાજાઓ એવા દોષને પાત્ર નહોતા? શુ સઘળે જ વ્યવસ્થા ચાલતી હતી? સૌની પ્રજા સુખી હતી? રે તારી પોતાની પ્રજા સુખી હતી?† પણ મલ્હારરાવ જાતે નામર્દ, લશ્કરી વ્યવસ્થા સારી નહી, રાજકુટુબમા સપ નહી, આગલા રાજાનુ કુટુબ વિફર્યું છે, ને તેનો મોટો પ્રપચ હશે, વળી બ્રિટીશ રાજાની સત્તા પ્રબળ છે, તે ન્યાયી ને પ્રમાણીક છે માટે યોગ્ય ન્યાય કરશે, એમ ધારી માવડીમુખો બની શરણે આવ્યો પણ એ જ પગલુ બડેરાવપર ભર્યું હોત તો કયાએ-કુરચીકુરચી ઊડાવતે, જો કે તેના હાલ પણ ભુડા થતે, (?) પણ તને સપીને બેસવા દેતે નહી એક હલકા માણસના બોલવાને ટેકો આપી એક રાજાને પદ-ભ્રષ્ટ કરવો ને તેમ કરતી વેળા વળી નવુ જ તૂત કાઢવુ એ તારી તાસ્રમુખી રાજનીતિ ધિ કારવા યોગ્ય જ કેહેવાય તારી પ્રજા તે કયા સુખી છે? તેઓનો બબડાટ તે કયા કમ છે? પણ બિચારા બકરાને રેહેમી માર્યું, ને પછી પાટવી કુવરને બોલાવી સઘળા રાજાઓને મજરો કરવા બોલાવ્યા સૌ બીધેલા તે આવ્યા, ભેટસોગાદ કીધી, ને અમૂલ્ય માલ દઇને રાજકુવરને વધાવ્યા, એ વફાદારીનો બદલો કઈ

---

* મલ્હારરાવ ગાયકવાડનો ન્યાય કરવાને નિમિત્તે સર્વોપરી સત્તા ચલાવી છે એ જાતે એશિલો, તેમ બળ વગરનો હતો એવુ ધારી એક નહી માની શકાય તેવુ તોફાન કીધુ એ ન્યાય તો શરમ ભરેલો જ સઘળે ગણાયો છે મલ્હારરાવ ૧૮૮૩મા મદ્રાસમા કેદખાનામા જ મરણ પામ્યો છે જે અન્યાય થયો તેનો ભારી વા તેને ઘણો લાગ્યો હતો

† 'The general concurrence of opinion of those who know India best, is that a number of well-governed small states are in the highest degree advantageous to the development of the political and moral condition of India It [native administration] has a fitness and congeniality for them impossible for us adequately to realise "—Lord Cranborne (1867)

પણ મળ્યો? રાણીજીને કૈસરિયા કરાવ્યા, ને ઇગ્લંડની રાણી તે ભરત ખંડની મહારાણી થઈ, તથાપિ વિશ્વાસ તો થોડો જ મુકવામા આવ્યો હતો કે થોડા જ હક્ક વધારવામા આવ્યા હતા નથી તેં તેના બદલામા દેશી રાજસભા* સ્થાપી કે નથી તેં દેશીઓની પ્રીતિ ખેંચવા માટે નવા મોટા માર્ગ ખુલ્લા કીધા માત્ર કૈયસરે–હિન્દ એ નામ ધારણ કીધુ ને સિક્કામા કોતર્યું, તે વિના લોકહક્કને શો લાભ થયો? શુ તારી આ ચપળતા હિન્દના પ્રિય પુત્રો નહી સમજતા હોય? તેઓ તારી પક્કાઈ ને શઠતા નહી મનમા વિચારતા હોય? ને તેમ સમજતા હોય તો તને નહી પજવશે? તેઓ ઉઠીને તને ખેદાનમેદાન નહી કરશે? શું તેઓ ચૈતન્ય રહિત જડ છે? જંગલી છે? મૂર્ખ છે? અજ્ઞાની જેવા છે? નહી જ તેઓ પણ માણસ તરીકે સઘળુ સમજે છે તેઓની નીતિ તેઓ સારી રીતે જાણે છે, તેઓમા ઘણી સારી લાગણી છે પણ જ્યાંસુધી વખત નહી આવે ત્યાંસુધી તેઓ દબાવી રાખવાને પણ વિરલા છે તેઓ સહનશીલ, વિચારશીલ, મર્યાદશીલ, વીરશીલ, ધીરશીલ છે, કે જેવી શીલતા બીજી કોઈપણ પ્રજામા નથી નથી તે અમેરિકામા, નથી તે આફ્રીકામા કે નથી તે એશિયાના બીજા લોકોમા પણ તેઓ સમજે છે કે જ્યાંસૂધી તારો સૂર્ય તેજસ્વી છે ત્યાસૂધી તે સૂર્ય વધશે, ખીલશે, ને અસ્ત પણ થશે કાળ આવશે ત્યારે હમેશના જેવુ નીમાનામ થશે જ ને તેથી તેઓ નિરાતે બેસી પોતાની તપોવૃત્તિને ઘુટે છે આર્યપણુ શ્રેષ્ઠ છે ને તે શ્રેષ્ઠતા તેઓએ મુકી નથી તેં તેઓનાપર તારાજ લાભને માટે ઘણા હુમલાઓ કીધા બીજી એક મોટી જાત વહાબીઓ છે તેને તે દાબી દીધી, પણ જરાપણ નરમુ લાગે તેવુ કીધુ નથી ભુતાન જોડે લડાઈ કીધી, પણ તેઓ

---

* શુ કીધુ છે કૈયસરે–હિન્દ થયાથી? વ્યવસ્થાનીતિ તો તેવીને તેવી જ છે દેશીઓને ગભરાવવાને "આજે આ કાયદો ને કાલે બીજો કાયદો એ ભણેલા દેશીઓના કાનને ભયંકર લાગે છે કોઈપણ દેશીઓને ધારા ને વ્યવસ્થા સમજવાનો સમય આપતા નથી" એમ એક અનુભવી અમલદાર કહે છે લો. મેયોએ કહ્યુ છે કે, "હિન્દુસ્થાનના એક છેડાથી બીજા છેડાસુધીમા ઘણા કાબેલ માણસો છે, જેઓ પોતાના રાજકર્તાને મદદ કરવાને ઘણા આતુર છે,' પણ મદદ કોણે લેવા ધારી? સર ડેવિડ વેડરબર્ન કહે છે કે 'નેટીવ હાઉસ ઓફ કોમન્સ સ્થાપવી એ પણ જરૂરનુ છે, પણ કૈયસરે હિન્દ થયા પછી પણ કંઈ થયુ નથી

બોલ્યા નથી, તાર પ્રતિનિધિનુ* કમોતે મૃત્યુ થયુ તે માટે શોકવસ્ત્ર સજ્યા, હાહાકાર વર્તાવ્યો, ને માનશુકન માન્યા તેં જે જે માગ્યુ તે આપ્યુ તારા મોટા ઢંઢેરામા વચન આપ્યુ હતુ કે દેશીઓને વિદ્યા-ગુણ જોઈને મોટા ને સારા ઓદ્ધા† આપવામા આવશે ને તે વચન તેં નહી પાળ્યુ તો બોલ્યા સરખા નથી આસમાની સુલતાની આફતો આવે છે તોપણુ અબોલા રેહે છે, ને કરડાકી થાય છે તોપણ, પક્ષ-પાત થાય છે તોપણુ, અન્યાય થાય છે તોપણુ, અધર્મ થાય છે તોપણુ, નિર્દયતા બતાવવામા આવે છે તોપણ કોઇનો મોટો બુમાટો બહાર નીકળવા પામતો નથી, પણ તેં કયા વિવેક વિચાર કીધો છે? હિંદના લાખો પુત્રો ભુખ્યા તરસ્યા રઝળે છે,‡ પણ કોઈ તેપર લક્ષ આપતુ નથી, જ્યારે તારા પુત્રો સુખાસનમા બેસી મહાન વૈભવ ભોગવી

*લોર્ડ મેયોનુ મૃત્યુ પોર્ટ બ્લેરમા ૧૮૭૨ ની ૮ મી ફેબ્રુઆરીએ થયુ હતુ

† It was only Aurangzebe who alienated his Hindu subjects by his bigotry and illiberal sentiments But even under his reign "It does not appear that a single Hindu suffered death, imprisonment, or tax of property for his religion, or, indeed, that any individual was ever questioned for the open exercise of the worship of his father '—ELPHINSTONE's History vol ii p 552

‡ દાખલા તરીકે અથોયાના લોકો માટે ૧૮૮૦ મા એચ સી ઇરવીન પોતાના The Garden of India ના પૃ ૩૦૭ મા લખે છે કે—

' They [the masses] are often underfed generally under-clothed, and have not as a rule, anything that they call their own "

આવુ માત્ર ત્યા જ નથી આખા ભારતખંડમા પણ તેમ જ છે સર રીચર્ડ ટેપલ પોતે કહે છે કે ' દેશમા દરિદ્રતાએ વાસ કીધો છે, ભુખમરાએ જડ ઘાલી છે "

વેપાર વધ્યો નથી, કેમકે વેપાર નાશ પામ્યો છે સઘળો યૂરોપિયનના હાથમા છે, તેથી પણ દુર્દશા થઈ છે ઘંધો કેમ ગયો છે તે માટે ઇરવીન લખે છે—

The three principle industries under native rule were cotton weaving, salt making and spirit-distilling Of these, the first has been crippled by Manchester competition, *the second has been annihilated so far as legislation can annihilate it and the occupation of a numerous caste destroyed* The salt manufacture having been crushed, £400,000 worth of salt is imported annually "—"The Garden of India" p 30 આટલુ છતા એક ગ્રંથકાર લખે છે કે,—"Heaven knows why the Cooper's Hill college is maintained which costs the India tax-payer £7,383 "

લીલાલહેર કરે છે, જો કે પોતે કોઈપણ વાજબી નીતિ પાળતા નથી, પણ બીજા પાસે પળાવવા યત્ન કરે છે ને "હિતેચ્છા ને દયા"ના શબ્દોપર પાણી ફેરવે છે, ને ભુડુ ઇચ્છવામા તત્પર રહે છે, તોપણ ફરીથી તેમની મોટી છાપાની સ્વતંત્રતા સહજમા છિનવી લઈ તેઓના હાથ નીચા નાખ્યા ને કાળા કરતા ગોરા શ્રેષ્ઠ, તેઓ જ દેવતા, એમ ગણાવ્યુ મમત, ઇર્ષ્યા, તુચ્છકાર અને અવિનય એ તારા અમલદારોનો સદ્ગુણ સાધારણ વધી ગયો છે, ને એની હવે તો પરિસીમા થઈ છે મને તો ભાસે છે કે તારી તરફ અપ્રીતિ હવે તો થવીજ જોઈએ, પાર્લામેન્ટમા જે મોટી ધામધુમો થાય છે તે ખાલી મોતના વળખા છે, ત્યા માત્ર પ્રાચીન કાળનો મોટો નાટકજ થાય છે* કોઈને પણ હિન્દુસ્થાન માટે કાળજી નથી લોકોની અવસ્થા કેવી છે તે જાણવાને થોડાજ આતુર રહે છે માન ને પ્રસિદ્ધ થવાના કોડી લાઓ છે તેજ બહાર પડે છે, ને થોડાક માત્ર સત્ય ને પ્રીતિથી કામ કરે છે, પણ તેમાથી કોઈ પણ વેળાએ લાભ થયો ને હિન્દના પુત્રોનુ રૂડુ જ થયુ હોય એવો એક પણ દાખલો હોય તો, હે માનદ, મને બતાવ?† કાર્ય તથા અકાર્ય નિશ્ચય થાય છે, પણ કોઈપણ

---

* જાન બ્રાઇટનુ ૧૮૭૯ નુ ભાષણ "ધી ટાઇમ્સ"મા વાચવુ

મી૦ ગ્લાડસ્ટનના પણ આ શબ્દો અગત્યના છે — Under these circumstances it is, that we cannot find a day for the discussion of the Indian Budget earlier than August 13, when the House of Commons has already sat for seven months '

† "If they were to do their duty towards India they could only discharge that duty by obtaining the assistance and counsel of all who were great and good in that country It would be absurd in them to say that there was not a large fund of statesmanship and ability in the Indian character They really must not be too proud They were always ready to speak of the English Government as so infinitely superior to anything in the way of Indian Government But if the natives of India were disposed to be equally critical it would be possible for them to find out weak points in the harness of the English administration '—SIR STAFFORD NORTHCOTE (*vide* Hansard vol clxxxvii The Mysore Question," 1867)

યૂરોપિયનને મોટા ઓહ્દા આપવાથી તેઓ પૈસો સવરીને દેશ છોડી જાય છે, તે માટે સર જોન શો લખે છે કે – European gentlemen save more than they expend and send their savings off to a distant country "

રીતે વ્યવસ્થા થતી નથી હજારો લોકો હકોને માટે આર્જવ કરે છે, વિનવે છે, પ્રાર્થના કરે છે, રે કેહેવા દે કે યાચના કરે છે, પણ તારા કાન ખુલતા નથી ઘણા થોડાને જ હે યશસ્વી વીર નારી, એ પ્રસાદ તેં આપ્યો છે પ્રજાપ્રતિનિધિસમાજ સ્થાપવાને અનેક મોટા પુરૂષે તને જણાવ્યુ હતુ કે તેઓને જ્યારે આપણે મોટામોટા હક્કો ને સારા સારા સુધારાની વાતો જણાવીએ તો તે હક્કો તેઓને આપવા જોઇએ,' પણ હજી સુધી તેમાનુ તેં કંઈ કર્યું નથી * નથી તેં કોઈ રીતના, તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ધારા કીધા, નથી રોજગાર માટે સગવડ કરી આપી, કે જે રોજગાર માટે લોકો રોજની બુમ મારી રહ્યા છે નથી તેં સારા હક્કો આપ્યા, કે જે હક્કો રૂશિયા જેવુ જગલી રાજ્ય તરકોમાન લોકોને આપવે ઉદાર નિવડ્યુ છે,† નથી તેં કરભાર ઓછો

લોર્ડ મનરો લખે છે કે—"Is the effect, then, of our boasted laws to be ultimately merely that of maintaining tranquility and keeping the inhabitants in such state of debasement that not one of them shall ever be fit to be entrusted with authority ? If ever it was the object of the most anxious solicitude of the Government to dispense with their services except in matter of detail it is high time that a policy so degrading to our subjects, and so dangerous to ourselves, should be abandoned and a more liberal one adopted It is the policy of British Government to improvet he character of its subjects and this cannot be better done than by raising them in their own estimation by employing them in situations both of trust and authority ' પણ આજે તેને કોણ યાદ કરે છે ? કોઇ નહિ

* લોર્ડ રીપન પેઠે લોર્ડ મેયોએ પણ પણ આ દેશના હિત માટે મનમા લીધુ હતુ તેણે એકજ શબ્દ ક્હ્યો છે કે—

'I have only one object in all I do, *I believe we have not done our duty to the people of this land* Millions have been spent on the conquering race, which might have been spent in enriching and elevating the children of the soil It is impossible, unless we spend less on interests, and more on the people , The welfare of the people of India is our primary object If we are not here for their good, we should not be here at all

† રૂશિયાએ તરકોમાન લોકોને માત્ર ગવર્નર શિવાયના સઘળા ઓદ્ધા આપ્યા છે, પણ હિન્દુસ્થાનમા સઘળા મોટા ઓદ્ધા પરદેશીના હાથમાં છે.

કરીને લોકોને નિશ્ચિત કીધા,* હવે લોકોની પ્રીતિ તારી તરફ કેમ ઉલટે? તને કેમ મહાપ્રતાપી ગણીને આદરસત્કાર કરે, રોજ રોજ તારા ગુણ શી રીતે ગાય? જો કે પેહેલે ઘરથી તેઓનુ નખોદ વાળતી આવી છે ને હજી સુધી તો તેં તે રોજગાર બધ કીધો નથી તથાપિ હજી તારૂ સારૂ નસીબ છે કે લોકોમા અસતોષની ચીડ પેઠી છે,† પણ આણમાથી ખસવાનો ઉભરો આવ્યો નથી બાકી આજકાલમા તને જોવા જેવુ કરી બતાવતે હજી અસતોષ પૂર્ણ વ્યાપ્યો નથી, ને તેટલામા તેના ઉપાય થાય તેવુ છે, માટે તારી ઇચ્છા હવે કેમ વર્તવાની છે તે મને જણાવ ‡ ઉપાય હજી હાથમા છે, કેમકે હિન્દનો અસતોષ હજી જીભનો છે,§ તે જ્યા સુધી હુટીનો થયો નથી ત્યાસુધી

* 'The unfruitful nature of the income tax as giving an evidence of the poverty of India will be apparent from the fact that a tax of 2½d in the pound i e a little over 1 per cent will only yield £500,000 whilst it would reach incomes which would be untouched here Fawcett objects to the income tax on quite a different but not less valid ground namely, 'that in poor country like India the industrial progress may be retarded '—આન ફોસેટની પોલીટીકલ એકોનોમનુ પૃષ્ઠ ૫૩૭

† લોર્ડ ક્રેનબ્રુક લખે છે ક –

The impression produced on my mind while I was at the India Office was, that I was watching a vast community, as it were, in the act of creation The changes going on were so rapid, prejudices a thousand years old were so rapidly melting away, the agencies in operation so powerful, that it seemed to me the rashest act which a British statesman could be guilty of to predict, still more by his conduct to prejudge, the settlement of question which will arise in the future " ' HANSARD " vol clxxxvii p 1075 આ એક સર્વોત્તમ સલાહ છે, પણ અમલ ક્યા છે તેનો ?

‡ "Discontent of a most serious kind existed among the Indian army owing to the pay, and owing to the impossibility of native soldiers rising to any rank above that of a subaltern officer ' લોર્ડ રેન્ડોલ્ફ ચર્ચિલનુ ૧૫ મી મે ૧૮૮૫ નુ ભાષણ

§ "A feeling of discontent and dissatisfaction exists emong every class, both European and native, on account of the constant

સઘળા ઉપાયો આબાદ લાગશે, પણ અંત કરણમા પ્રેતરૂપી શત્રુ પેઠે, કે તારૂ ધાર્યું કઇ જ થવાનુ નથી, પછી તુ ભલી ભલી ફોજ લાવશે તો તે પણ નિકદન થઈ જશે આ હિન્દનો પ્રતાપ તારે ઓછો નહી જાણવો તે આજે દયામણી ને રાકડી દેખાય છે, તેના શરીરપર ફાટાતુટા વસ્ત્રો છે, તેનો મુગટ ખસેલો છે, તેના મોહોપર મીઠુ નથી ને ગૌવા જેવી જણાય છે, પણ તે કાતિએ ચદ્ર, વેગે વાયુ, ન્થૈર્યે કરી મેરૂ, ક્ષમાએ કરી પૃથ્વી, તેજે કરી સૂર્ય, તેમ લક્ષ્મીએ કરી કુબેર, શૌર્યે કરી ઇંદ્ર, ને બળે કરી વિષ્ણુ સરખી છે, ને સમયે તથી પણ શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે તેવી છે તે રોષમા આવશે ત્યારે તને હેરાન હેરાન કરશે, કે જેથી તુ દુનિયામા કોઇ પણ કરતા અધમ હાલતમા આવી શકશે જો કે સ્પેન, પોર્ટુગાલ ને ઇટલી ને ગ્રીસ તો ગણત્રીમા પણ રહ્યા છે પણ તારી તો ગણત્રી પણ રહેવાની નથી તારે જો તારૂ ખરેખરૂ કલ્યાણ* પ્રાપ્ત કરવુ હોય, ફળાર્થીવૃક્ષોને વિફળ થતા અટકાવવા હોય ને તારી પોતાની શ્રેષ્ઠતા જાળવવી હોય, શુદ્ધ ન્યાયે પ્રીતિ સપાદન કરવા ઇચ્છતી હોય, બગડતી બાજી સભાળવી હોય ને સમારવી હોય, બ્રિટીશ પ્રજાનુ સુખ કાયમ રાખવા ઇચ્છતી હોય, ને તેં એમ કહ્યુ હતુ કે "પ્રજાની ચઢતી કળા એ અમારૂ બળ, તેને ન્તોષે અમારૂ નિર્ભયપણુ ને તેની કૃતજ્ઞતાએ અમારો ઉત્તમ યશ રહેશે, અને અમારા લોકના કલ્યાણને માટે આ અમારી ઇચ્છાઓ પાર પાડવાને તે સર્વ શક્તિવાન પ્રભુ અમને ને અમારા હાથ નીચેના સત્તાધારીઓને શક્તિ આપો," એ વચન સત્ય કરવા ઇચ્છતી હોય, ઇગ્લડ, તેને પુરાણુ કાર્થે જ બનાવવા ઇચ્છતી નહી હોય, તેમ ભરત

---

increase of taxation which has for years been going on My belief is that the continuance of that feeling is a political danger the magnitude of which cannot be overestimated "—લોર્ડ મેયો, ભરતખડના ચોથા વૈસરાયના આ વચનો થોડા અગત્યના નથી

* The facility with which the English government throws a portion of the expenses of all the wars upon the Indian budget, under the pretext that the security of the empire is bound up with them also gives the Native press frequent opportunities of exposing the selfishness and injustice of British rule "—"REVUE DES DEUX MONDES," 15th June 1885

ખડને સ્પેન બનાવવા નહી ચાહતી હોય તો તુ એવુ કરવાની કબૂલાત આપ કે જેથી તારી ને હિદ વચ્ચે જે મોટો અણરાગ બધાયો છે, જે કલહના મોટા બીજ રોપાયા છે, જેથી દેશમા એકબીજાની આખે આખ મળતા વેરના ઉભરા બહાર આવે છે તે બધ પડે,* દેશીઓ સર્વ રીતે શિતળ થાય ને તારા અધિરાજોને માન આપે, તને પુષ્પથી ભરી નાખે, તારોજ ઘોષ ચોખડ પૃથ્વીમા ગાજી રહે, ને ' જે જે"નો મોટો પોકાર પડી રેહે તેવી યોજના યોજુ સ્મરણમા રાખજે, આ બધુ સાભળતા પેહેલા, કે ઘોળાઘોળ કરવા કરતા એક નિશ્ચયથી વર્તવામા બહુ મોટુ ડહાપણ મનાયુ છે, માટે કઇ પણ નિશ્ચય કરી આગ્રહ ધર્યા પેહેલા તેના અતના પરિણામ જોવા વળી આ પણ સ્મરણમા રાખજે કે "ભરતખડની પ્રજાનુ કલ્યાણ, સુખ ને વૈભવ તે જ ઇગ્લડની પ્રજાનુ કલ્યાણ સુખ ને વૈભવ છે અગ્રેજોનુ ધનલુબ્ધપણુ, અવિનય, પશુતુલ્ય ગણના, એ ભરતખડ પ્રત્યે થાય તો તે ઇગ્લડનુ ક્ષુધા પીડિત ને દુ ખશોકનુ કારણ છે"† વળી આટલુ પણ સ્મરણમા ધરજે કે વખત એવો પણ આવશે, એ મહાભિમાની બ્રિટાનિયા, કે તે દુરાગ્રહ ધર્યો તો હુ સર્વ રીતે હિદને સાનૂકુળ થઈ તેને મોટો વૈભવ અપાવીશ, કેમકે એનુ દુ ખ મને બહુ સાલે છે, ને મે કદી પણ આ પાચ હજાર વર્ષમા એની રક્ષા કીધી નથી, અને છેલ્લુ યાદ રાખજે આટલુ જ કે, યુદ્ધકુશળતા દર્શાવવી, રાજ્યલોભે મહાન્ રાજ્યને ઉધુ વાળવા મથવુ, તેવા મથનાર રાજ્યો કદી પણ સારી સ્થિતિમા આવ્યા નથી, અતિ ડહાપણ વાપરતા અતિ ઘણુ ખરડાવુ ન પડે એ મારી છેલ્લી મોટી સાવધ કુશળ સૂચના છે તારા રૂડામા સર્વનુ રૂડુ"

ઠડાપણાથી સ્વતત્રતા દેવી, બહુ જ ગભીર ને પ્રૌઢ ચેહેરેથી જોતી, પોતાનો ફક્કડ વાવટો ઉરાડતી મોહ પમાડે તેવી રીતે હાલન ચાલન ને લટાછટા બતાવતી કુદવા મડી પડી બ્રિટાનિયા સ્તબ્ધ થઇને દિગ્મૂઢ બની ગઇ હતી તેની કઇ પણ બોલવાની હિમત ચાલી નહી જે મોટો લાબો ઇતિહાસ કહ્યો તે એવો વજ્રબાણ જેવો એની છાતીમા ઘર કરી રહ્યો કે જાણે તેની દશે ઇદ્રિયો મરણ પામી નહી હોય ને

---

* British India, its races and its History Vol 2 Page 372

† આ પ્રકરણ લખ્યુ ત્યારે ભરતખડમા, ઇલબર્ટ બીલના સબધમા ઝગડો ચાલતો હતો, ને તેનુ એ વાસ્તવિક ચિત્ર છે

માત્ર ચૈતન્ય વગરનુ સ્થુળ નહી ઉભુ હોય તેવી પ્રેતસમ જડવૃત્તિએ ઉભી રહેલી જણાઇ હિંદના મનમા આ સત્યભાષિણી દેવીના અમૂલ્ય ઇતિહાસ કથનથી બહૂ બહૂ વિચાર થયા, ને વિચાર્યું કે જે આટલો બધો ઇતિહાસ જાણે છે, કે જે જાણવાની મને પણ તક મળી નથી. તે કેટલી પ્રબળ હશે, અને જેણે આ બ્રિટાનિયાને ક્ષણમા માખણ જેવી બનાવી દીધી તે કોણ જાણે કેવી શક્તિ ધરાવતી હશે.

બહુ વખત વિતિ ગયો, ને બ્રિટાનિયાની બોલવાની હિંમત ચાલી નહી, તેને સુઝ્યુ નહી કે મારે કયો માર્ગ લેવો, પણ હજી એના મનમાથી મદ દૂર થયો નહોતો તેથી, અથવા તો સ્વતત્રતા વધુ શુ કહે છે તે જાણવાની ઇચ્છાથી પ્રશ્નકર્તા રૂપે તે બોલી –

"દેવી, તારા કેહેવાથી મેં ઘણુ જાણ્યુ છે, તે ખરી દલીલો બતાવી છે, પણ આ રાકડી હિંદને તુ આશ્રય ન આપે તો એનામા કઇ શક્તિ છે ખરી? અને એને સહાય થવાનુ તને શુ કારણ પડ્યુ છે? અમારો કલહ અમે બને મારી રીતે સમજી શકત નહી?"

"નહી જ, જો તેમ હોત તો આટલો કાળ વિતત? કદી નહી," તુચ્છકારથી સ્વતત્રતાએ ઉત્તર દીધો, "જો તમે બનો સમજી શકો એવી સ્થિતિમા હોત તો હુ આવત નહી, હિંદ રડત નહી, ને તને બોલવાનું કારણ પણ મળત નહી, ને તેથી મારા જ નસીબમા આ વિગ્રહનો નિકાલ કરવો સર્જીત છે તો તે મારે કરવો હુ શુ કરત? મૂર્ખ, નાદાન. હજી જાણતી નથી, તને ગડદાપેચ કરી છુંદી નાખત, એવી ક કદી ઉઠવા પણ શક્તિમાન થાત કે નહી તે હુ કહી શકતી નથી હિન્દ શુ કરી શકે, તે તો પૂછજ નહી એણે જેટલુ કીધુ છે તેટલુ કોઈ પણ કરનાર નથી એમ પૂછ, કે એ શુ નહી કરી શકે? તારી જાણ માટે ઇતિહાસના ત્રણ મોટા દાખલા તને ટુકામા કહુ છુ, કેમકે હજી તો મારે ઘણું કહેવાનુ છે ઘણા નમ્ર પ્રેમવચન બોલવે તુ ચપળ છે, પણ તારામા લોઢાનો આત્મા છે તેથી જે ખરી લાગણીની વાત છે તે સમજાતી નથી, તો હવે તને ઠેકાણે લાવવી જોઇયે ઘણા કાળ સુધી દેવતાઓએ તારો પક્ષ ખેંચ્યો છે, પણ તેઓને હવે માલમ પડ્યુ છે કે તુ કોઇની થઈ નથી, માટે હવે મને વધારે ખીજવ નહી, ને વધારે બોલીને તારૂ વજન ગુમાવ નહી મેં નિશ્ચય કીધો છે કે તારો ને એનો છુટકારો કરવો, ને તારે માટે મને જે માન છે તે રહે

તેવા વિચાર કાયમ રેહેવા દેવા તે જેમ સત્તા ને ઐશ્વર્ય વધારવાનો લોભ કરી સારી દુનિયામા ધૂમાધૂમ કરી મૂકી તેનાથી એ વધારે દોડ ને ધામધૂમ પૂર્વાપર હિંદના મોટા યશસ્વી તનુજો કરતા હુતા, જો કે મોટા યોદ્ધાના શૌર્ય પરાક્રમ તારામા હજુએ નથી, અથવા કવચિત જણાય છે, ને એનામા તો નિરતર જ તેવો અગ્નિ પ્રદિપ્ત રેહેતો હતો સહસ્ત્રાર્જુન, રાવણ ને કસ, દુર્યોધન મોટા સમર્થ પુરૂષ જણાયા છે પોતાની પ્રજાને પીડવામા, સૌ રૈયતને રજાડવામા, ચોતરફ પોતાનો ગૌરવપ્રતાપ દર્શાવવામા, મદોન્મત્ત નિરકુશિત રહી બીજાઓને કનડવામા, વૈભવ માટે યથેચ્છ વતન બતાવવામા, ઉદ્ધતાઈ અહકાર ખટપટ ને નાદાની કરવામા, જાલમ કરો મૂકવામા, સુદર ને અતિ કોમળ સ્ત્રીઓને હરણ કરી પોતાના જનાનામા ભરી રાખવામા, ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલનપણામા ખામી બતાવવામા, દેશની કીર્તિને હાની પોહોંચાડવામાં, નીતિઅનીતિ, લાભહાની, સારાસારનો વિચાર કરવામા, રૂષી ને મુની જે માત્ર પોતાના તપોબળને અધીન રેહેતા તેની પાસથી કર લેવામા, અને સર્વ રીતે રાજ્ય મૂર્ખાઈ બતાવવામા જે યુક્તિપ્રયુક્તિ વાપરી હતી તે દુઃખ ઘણા લાબા કાળસૂધી લોકોએ સહુન કીધુ એ સર્વ રાજાઓ, તામસીવૃત્તીવાળાઓએ જાણ્યુ કે હવે આપણી સામા થનાર આ પૃથ્વિપર તો કાઈ માયનો પૂત નથી, જેથી તેઓએ પોતાનુ ધાર્યું પાર ઉતાર્યું, જે કરે તેમા કોઈ પૂછનાર ન હતુ પણ સૌની અવધિ હોય છે કાળ પોતાના પજામાથી કોઈને મૂકતો નથી, તે જ્યારે વખત આવે છે ત્યારે સૌના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે સહસ્ત્રાર્જુને મદમા આવી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીપર કુદૃષ્ટિ કીધી ને બ્રાહ્મણધન હરી લીધુ તો પરશુરામને હાથે તેનો અત આવ્યો રાવણે બ્રાહ્મણો પાસથી કર માગ્યો,* પણ તે શુ આપે? તેઓ પાસે વલ્કલ ને

* આ બાબત રામાયણમા પ્રસિદ્ધ છે રાવણે સર્વ પાસથી કર લીધો, ને મદમા આવેલા તેણે બ્રાહ્મણો પાસથી કર લેવો ઇચ્છયો બ્રાહ્મણોએ પોતાની તર્જનિ આગળીમાથી રક્ત કાઢી, રાવણના અનુચરને લોહીનો ભરેલો ઘડો આપ્યો ત્યારે રાવણ ચમક્યો, કે એ મહાઅનર્થ કારણરૂપ થઈ પડશે, ને તેથી અનુચરને કહ્યુ કે એને કોઈ સ્થળે દાટી દે, કેમકે એ મોટા નાશનુ કારણ છે પુરાણમા એમ જણાવ્યુ છે કે તે દાટવામા આવેલા ઘડામાથી જાનકીની ઉત્પત્તિ થઈ ને તેણેજ રાવણના કુળનુ નિકદન કરાવ્યુ

રાજાઓને પક્ષે કરવામા તારે હજી ઘણુ કરવાનુ છે, જેમાનુ લેશ કરવાનો વિચાર પણ તને થતો નથી, એ જોઇને તારી દીર્ઘદૃષ્ટિને માટે ઘણુ હલકુ મત ઉત્પન્ન થાય છે હુ હિન્દને આશ્રય નહી આપુ તોપણ એ તો કયારે પણ બહાર પડશે, પછી તે મોડી કે વેહેલી પણ એ સખણી બેસવાની નથી, તેવી એને ટેવ જ નથી અને મને આ કલહની વચ્ચે પડવાનુ મુખ્ય કારણ તો એજ કે જ્યારે તુ પ્રથમ આ દેશમા આવી ત્યારે યવનોથી હિન્દની છાતી રૂધાતી હતી, એનો શ્વાસ ઘુટાતો હતો મેં ધાર્યુ કે તુ જઇને એને સાવધ કરી, કાઇ મોટી સાવધનીતિને અનુસરીને એનો છૂટકો કરી મને આપોઆપ બોલાવી સત્કાર કરશે પણ તેં જેમ અમેરિકામા કીધુ તેમ અહિયા કરવા આવી 'હમ બડે ભાઈ હમ બડે' તેમ પોતાના જ ગુણગાન કરવા માડ્યા અમેરિકાએ મને ખાનગીમા પ્રથમ જણાવ્યુ કે મદદ આપશે? ને મે 'હા' ભણી ને તારી બુદ્ધિ ખમી ગઈ,* જુલમ કરવા માડ્યો, કરો મુકવા માડ્યા, સત્તા છીનવી લેવા માડી, રાજસત્તા સ્થાપવા ચાહી અને છૂટાપણાને નામે મિંડુ વાળ્યુ, પછી તેઓથી કેમ ખામોશ થાય? સૌ ઉઠ્યા ને સર્વોપરી રાજના મોટા શ્રીમત કર્તાહર્તા સત્તાધિકારીઓને ભગાડી લજ્જિત કીધા, ત્યાર પછી ત્યા તુ સખણી

* જ્યોર્જ ત્રીજાના સમયમા અમેરિકા સ્વતત્ર થયુ ઇગ્લડના ધર્મસબધી દુ ખથી દુણાયલા લોકો ત્યા જઇને રહ્યા હતા ઇગ્લડની પાર્લમેન્ટ માત્ર ત્યા ગવર્નરો મોકલતી હતી પણ પછાડીથી સઘળી સત્તા હાથમા લેવા માગી, ને વિશેષ સત્તા લેવાનો મમત ધર્યો કર મુકવાની વાત પાર્લમેન્ટે કીવી, પણ આ સ્વતત્રતા ઇચ્છતા લોકોને તે વાત ગમી નહી ઇગ્લડે છેલ્લુ માગ્યુ કે માત્ર ચાહપર કર લેવો, તે પણ એ લોકોએ નાકબુલ કીધુ અમેરિકાવાળાઓએ જેવા ચાહના વાહાણ બદરમા આવ્યા કે ચાહ દરિયામા ઝોકાવી દીધી (બોસ્ટનવાળાઓએ) ઇંગ્લડે આ ઉન્મત્તાઇ સાખી નહી ને તેઓની ધારાસભા કાઢી નાખવા ઠરાવ્યુ અમેરિકાના તેર સ્વસ્થાનવાસીઓએ વિરોધ કીધો, પણ ઇંગ્લડે તે માન્ય રાખ્યો નહી ૧૭૭૫મા લડાઈ શરૂ થઈ નવા નવા લશ્કરો અમેરિકનોએ ઉભા કીધા ને ઘણી લડાઇઓ અમેરિકનો લડ્યા વોર્શિંગટન મહાપુરૂષ અમેરિકનોને મળ્યો ને ૧૭૭૬ના માર્ચમા મોટી જીત મેળવી યોર્કટાઉનમા છેલ્લી સેહે પોહોચાડી વાશિંગટને મોટો જય મેળવ્યો ને એ દેશ તદ્દન સ્વતત્ર થયો ૧૭૮૨ મા લડાઈ બધ પડી ને ઇંગ્લડે પોતાનુ પોત ગુમાવ્યુ ઇંગ્લડને સમજાવવા અમેરિકનોએ કશીપણ કસર રાખી નહોતી આજકાલ દુનિયામા સર્વ રાજ્યોમા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનુ શાંતિરાજ્ય સર્વોપરી દિવ્ય દીપે છે

બેઠી પણ હિંદુસ્થાનના લોકોની પ્રકૃતિ જૂદી હોવાથી તેઓ મનમા ને મનમા કુજરાયા કરે છે ને તને ધિ કારે છે, પણ મ્હોડે બોલવાની હિમત કરતા નથી, ત્યારે મારો ધર્મ છે કે એને સહાય થવુ, તેથી હુ આવી છુ ને મારો હેતુ પાર પાડ્યા વિના જવાની નથી જો તુ માનશે તો તને કીર્તિમત કરીશ, નહી તો દડ કરવામા બેધડક એવી તો નીતિ વાપરીશ કે તુ તારૂ સઘળુ ભુલી જશે હિદને ઘણી વેળાએ તે ટમટમાવી છે, ને ઘણી વેળાએ તેં ભમાવી છેતરી છે, તેમ આ વેળાએ હુ એને છેતરવા* દઇશ નહી પણ આટલુ તુ યાદ રાખજે કે હુ તને હમણા માત્ર સલાહ જ આપવા આવી છુ, તારી શત્રુ તરીકે નહી, પણ સખી તરીકે આવી છુ, જેટલુ મને હિન્દ માટે લાગે છે તેટલુ જ તારે માટે પણ લાગે છે તે આ દેશને સ્વસ્થતા આપી શાતિ સ્થાપી છે, કેટલીક બાબતમા લોકોને આગળ પડતા કીધા છે તેનો બદલો તને મળે નહી ત્યાસુધી તુ એનાથી દૂર થાય તે જોવાને હુ ચાહુતી નથી, ને હિન્દ ઘણી બળિયલ છે છતા, તે આ તારા હાથમાથી વસ્તુ જાય તે લઇને પણ આનદ પામશે નહી હજી તુ રાજકાજમા નિપુણ તથા ચતુર છે, જો કે કદીમદી ભેદપ્રપચ રમે છે, પણ તે પ્રપચો હજુ છેકજ હીણા નિકળ્યા નથી, ને તેટલા સૂધી તને સમાલવી એવો મારો કલ્યાણકારી હેતુ તારા પ્રતિ છે એમ મોહિત થઇ તને જણાવુ છુ ”

“ઠીક, તારે તારો મુખ્ય હેતુ તો એ જ કેની કે મારી સર્વ સત્તા છિનવી લઇ મને નિરાધાર કરવી,” બ્રિટાનિયા દુ ખ ખૂબ લાગ્યુ હોય તેવી વાણીથી બોલી, “પણ એ સખી સ્વતત્રતા, તુ મને યાદ રાખજે કે જેને માટે તુ બારીસ્ટરની પદવી લઇ આવી છે, તે એવી નથી કે કોઈ પણ દિવસે તારો શ્રમ સાર્થક કરે મારા હાથમાથી સત્તા લેવા પછી એના હાથમા તો હમણા સત્તા રેહેવાની નથી, કોઇ બીજો જ એને ભોગવનારો થશે, એનો રાજ્ય સત્તા માટેનો ચડસ ઘણો ભુડો છે ”

* ઇગ્લડે ઘણા અભય વચનો ઇડિયાને આપેલા છે, પણ ઘણાખરા હવામા ઉડી ગયા છે પાર્લામેન્ટમા બેસવાનો હક્ક ન મળે તો ખેર, પણ સિવિલ સરવીસમા દાખલ કરવાના, ધારાઓ પ્રજા અનુકૂળ ઘડવાના, ન્યાય યથાર્થ કરવાના વચનો થોડા જ પાળ્યા છે

"તુ કેહે છે તેમા ખોટુ થોડુ જ છે," સ્વતત્રતાએ ખુલાસો કીધો, "મેં એમ નથી કહ્યુ કે તારી સત્તાનો અનાદર કરવો કે છિનવી લેવી મારો હેતુ એવો હતો નહી ને હમણા થયો પણ નથી મારો હેતુ એટલોજ છે કે તારી રાજરચનામા સુધારો કરી તારા પ્રતિ જે અપ્રીતિ હિન્દની થઈ છે, તેના સહાય દેશહિતની થઈ છે, તેના પુત્રો તને કરડવા ધાય છે, તારા પુત્રો એના પુત્રોને ધિ કારે છે તે બધા-માનો વસવસો, વૈરભાવ, અપ્રીતિ, અસતોષ, કડવાસ એ દૂર કરવા ને સૌ ઠેકાણે શાતિ પાથરવી હવે શુ તારો હેતુ સુધારો કરી શાતિથી રાજ્ય ચલાવવાનો નથી? સ્થિતિ પ્રસગ જાણ્યા છતા, લોકોની અરૂચિના જ્ઞાન છતા, વૃત્તિ ફેરવાઈ છે તે તને માલમ છે તે છતા પણ તેં શુ એવો જ નિમ લીધો છે કે દુરાગ્રહથી હઠીલી થઈ કરડાપણુ બતાવવુ ને નિરકુશિત જાલમ સત્તા, ઔરગજેબ અને મ્યાગુએ* વાપરેલી તેવી સત્તા વાપરવી? શુ તારો જ કક્કો ખરો એવો મમત તુ ધરે છે? કાઢજે કાદો ત્યારે તેમાથી?" એ છેલ્લુ વાકય તેણે અતિ રોષમા કહ્યુ ને બ્રિટાનિયાને તે ઘણુ વસમુ લાગ્યુ.

"નહી, નહી, મેં કદી તારા સામા મમત ધર્યો નથી ને ધરવાને ચાહતી પણ નથી," બિહીતા બિહીતા બ્રિટાનિયાએ ઉત્તર દીધો "હે રૂડા ભાગ્યશાળી, હે સુદર મુગટયુક્ત મસ્તકવાળી, ઇદ્રથી પણ વિશેષ તેજસ્વી, હુ તારા ક્રોધને પાત્ર નથી આ તારો ક્રોધ અયોગ્ય છે માટે ચદ્ર પેઠે શાત થા, ને મને ભયરહિત કર, કે જેથી તારી ઇચ્છાને હુ અનુકૂળ થાઉ અને સુખરૂપ હિન્દપર રાજ્ય ચલાવુ"

આ વાકયથી ને બ્રિટાનિયાની નમ્ર વાણીથી સ્વતત્રતાને હાસ્ય પ્રાપ્ત થયુ ને તેણે સ્મિતહાસ્યથી નિર્મળ આખે તેના ભણી દૃષ્ટિ કીધી આ વેળાએ સ્વતત્રતા દેવીના શરીરમાથી મદ ઝરવા લાગ્યો, ને પોતાના સવથી શ્રેષ્ઠ પરાક્રમથી તે પુલકણી બની

"જો તુ શાત થઈ છે તો સાભળ," બ્રિટાનિયાએ ફરીથી કહ્યુ, "મારી સર્વોત્તમ ઇચ્છા એજ છે કે મારી સખીનુ, મને જેની સહાય છે અતિપ્રિય તેવી હિન્દનુ, જે પ્રમાણે હિત થાય તેવુ હિત કરવાને

* ચીનાઇ તારતરીનો ચીનનો મોકલેલો ગવર્નર એણે ઘણી સ્વૈચ્છિક શક્તિએ કારભાર કીધો ને લોકોને ત્રાહે પોકરાવી, જેથી ઘણા બડો થયા હતા (ઇ સ ૧૨મા સૈકામા)

હુ તત્પર છુ, ને તેવુ હિત શુ છે તે તુ મને જણાવ એનુ કલ્યાણ થાય ને મારૂ માન સર્વ રીતે રહે તેવી તારી સઘળી યોજનાને હુ માન આપીશ, જેથી મારૂ ને એનુ પ્રિય થાય તેવુ કરવામા હુ તારા પર સઘળા પ્રકારનો વિશ્વાસ મુકુ છુ મારી સપૂર્ણ ઇચ્છા છે કે, 'હિન્દુસ્થાનમા જે પ્રકારે યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય, લોકોને સઘળા સારા હક્કો મળે, ન્યાય ને દયા વાસો કરીને રેહે, સર્વ પ્રકારે યૂરોપિયન ને આર્ય એક થાય, દેશના રાજકાજમા સામાન્ય રીતે સૌ ભાગ લે, મને હર્ષથી વધાવે અને એ પોતે હર્ષથી રાચે,' તેવા સર્વ ઉપાયો લેવાને હુ તત્પર છુ તારી મારા પ્રતિ કાળજી છે તો મને કહેશે કે તુ કેવા પ્રકારે નવી વ્યવસ્થા કરવા માગે છે?"

"ભલુ કીધુ બ્રિટાનિયા, મોટા ભાગ્યવાળી સુપુત્રી, તેં ડહાપણ પકડ્યુ છે અને તેં તારી સર્વેથી મોટી આબરૂનુ સરક્ષણ પણ કીધુ છે જો આજે તેં મારી સામા કઈ પણ હુલ્લડાઇથી ટેટેં કીધી હોત તો મેં નિશ્ચય કીધો હતો કે તને પાયમાલ કરવી હમણા હિન્દમાં જોર આવ્યુ છે, ને તારા પેલા હીણા, રક્ત રેડવામા આસક્ત, અભિમાની, પ્રપચી, ક્રૂર કર્મી અને અપજશિયા હાકેમના* રાજ્યમાં સવ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઈ ચુકી છે, ને તેવા સમયમા દુણાયલા લોકો મારી ઇચ્છાને સાનકૂળ થાત નહી તોપણ હુ મદ ઉત્પન્ન કરી, છાકટા ને મદવાળા બનાવત, ને પછી પેલા જાલમ, તારા સદાના શત્રુ રૂશિયાને આ બાજુએ ઘસડી લાવત તે આવતે કે સૌ કટાળેલા તને પહેલા તો ફુલાવત, પછી જેવી તુ અફઘાન સરહદપર ગઈ કે તેઓ પોતપોતાનુ સમાલવા પડત, ને ઇગ્લડથી કુમક આવી પહોચતા સુધીમા તો એવો ફેરફાર થઈ જાત કે જેમ એક બે નાહાનોની ઉશ્કેરણીથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સ્વતત્ર† થયુ હતુ તેમ આ હિન્દ

* લોડ લીટન, આ કોનઝરવેટીવ વૈસરાયના કાળમા વણા અપજસિયા કામો થયા છે લોકહક્ક સત્તા છિનવી લેવામા, દેશીઓ તરફ કરડા ધારા ઘડવામા, દેશી છાપાની છૂટ છિનવી લેવામા, વસૂલજમામા ગોટાળો વાળવામા એની રાજનીતિ તદ્દન અપકીર્તિને પાત્ર નિવડી છે એ ૧૮૭૬ મા દરિયામા આવ્યો ને ૧૮૮૦ ના જુનમા વિલાયત સિધાર્યો હતો, જે વેળાએ તે પ્રજા તરફથી જરા પણ માન પામ્યો નથી

† યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સ્વતત્ર થયુ તેને માટે એક વાર્તા અમેરિકામા આ પ્રમાણે ચાલે છે ફિલાડેલ્ફિયાના પદર વરસના બે છોકરાઓએ એક મડળી સ્થાપી.

પણ સ્વતંત્ર થઈ મને પૂજત પછી એના હાલહવાલ થાત કે "ફ્રાન્સ"* પેઠે કાપાકાપી થાત તેમાં મને થોડીજ લેવાદેવા હતી, એ એનું પછાડીનું ભોગવી લેત, પણ હાલ તારો તો ખોડો કાઢત પણ જો તું મને તારી સઘળી સત્તા મારા સ્વાધીનમાં આપે છે તો હવે તારે યાદ રાખવું કે તારી આબરૂનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરી તને જય અપાવીશ મારે જે શરણે આવે છે તેને મેં કદી છેહ દીધો હોય તેવો એક પણ દાખલો તારી પાસે નહીં હોય આ તને કહું છું કે મેં જેને મારા છત્ર નીચે લીધા છે તેણે મને સદા જ આશિર્વાદ દીધા છે તારાથી કંઈ પણ અજાણ્યું નથી હવે હું માત્ર હિન્દનો શો વિચાર છે તે જાણવાને ઇચ્છું છું જો એ પણ મને લવાદી સોંપશે તો તમારા ઉભયનું જેમ કલ્યાણ થશે તેમ કરવામાં જરા પણ ઓછું રાખીશ નહીં અને એ જે મારૂં કરેલું કાર્ય તેથી એવું થશે કે પેલા રાક્ષસ રૂશિયાના કોસાકસો પણ હિમ્મત ભીડી એક ડગલું વધી શકશે નહીં"

પછી બીજી બાજુએ સ્વતંત્રતા ફરી ગઈ હિન્દની છાતી આ વેળાએ ધપધપ ધબકારો લેવા લાગી તેના મોંપર ફીકાશ આવી ગઈ, ને તેનામાં બોલવાની હિંમત જેવું થોડું જ દેખાયું તેનામાં તુરતને માટે જ વિચારશક્તિ હતી, ભાવિને માટે કશી પણ ગોઠવણ તેણે કીધેલી નહીં, તેની બુદ્ધિ શક્તિ જ હમણાં નોહોતી, તેથી તેને એટલો તો ગભરાટ છૂટયો કે ત્વરાથી યુક્તિ રમી છટકી જવાનો વિચાર કીધો પણ વખત હવે હતો નહીં જે બને તે ખરૂં તે એ સારી રીતે જાણતી હતી, તેથી નમ્રીબને આધીન થઈ ઉભી રહી

"હે શચી † કરતાં વિશેષ આયુષ્યવાળી હિન્દ, તારે શું જોઈએ છે તેને માટે તેં વિચાર કીધો ખરો?" ગભરાયલી હિન્દને જરા

તેનો મંત્ર એ કે "દેશ હક સંભાળવા" દશ વર્ષમાં અડધું નગર તે મંડળીનું મેમ્બર થયું ૧૮૧૦ સામાં થવામાં પહેલ એ મંડળીએ કીવી હતી એ મંડળીની ઉશ્કેરણીથી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું છે આ બે છોકરાઓની મોટી યાદગીરી સ્વતંત્ર મેહેલ જે ત્યાં બાંધવામાં આવ્યો છે તેમાં રાખવામાં આવી છે

* ફ્રાન્સમાં ૧૭૯૨ માં થયેલી કાપાકાપી, અવ્યવસ્થા, અંધેર, ખૂનામરકી ને રાજકુટુંબનો શિરચ્છેદ

† ઈંદ્રની ઇંદ્રાણી એનું વય ઘણું લાંબું કેહેવાય છે, કેમકે પુરાણમાં એવી કથા છે કે ઇંદ્ર ગમે તેટલા બદલાય પણ ઇંદ્રાણી તો તેની તે જ રેહે જે સો

આનદ ઉપજે એવી વાણીમા સ્વતત્રતાએ પ્રશ્ન કીધો, "તારી એવી તો શક્તિ નથી, અથવા જે તારી શક્તિ છે તે હણાઈ ગઈ છે તેથી તારા પોતાના રાજ્યો સ્થપાય એવી આશા થોડી જ રાખજે તેમ કરવામા સારૂ છે એમ નહી જાણતી માગ તે એવુ માગ કે, તુ સુખી થાય ને આનદ પામે, સાથે આશિર્વાદ પણ દે ને લે"

"મોટી શક્તિવાળી સખી, તેં જે વાદ કીધો, ને આ મારી હમણાની સર્વોપરી થઈ બેઠેલી રાણીએ તને મોહિત કીધી તેથી હવે મારી ખાત્રી છે કે તુ મારા હિતમા ભાગ્યે જ રાજી થશે બાકી મારી ઇચ્છા તો એવી જ છે કે મારા પોતાના રાજ્યો સારી રીતે સ્થપાય ને આ અમારો દેશ અમારા હસ્તકમા રહી અત્યાનદે કલ્લોલ કરે તે જ સર્વથી મોટુ સુખ છે તુ આજે કરી જશે તે કાલે ફેરવી નાખવાને એ ધીટ થતા વિલબ લગાડશે નહી ને લુખ્ખા લાડ ને ફીકા માન આપવામા એના જેવી કાબેલ કોઈ નથી રાજધર્મ તો એ જરાપણ જાણતી નથી કાણુ એને બાપજી કહીને ઓળખે છે? એનુ કુળવતપણુ શામા છે? પ્રજાના હક્કો એણે આપવાનો ખરો વિચાર ક્યારે કીધો છે? મારી પેહેલાની રાજનીતિ* શી ખોટી હતી? હમણાની

અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે તે ઇદ્રપદને પામે, ને આગલા ઇદ્રની સઘળી સત્તા જાય, પણ ઇદ્રાણી તો તેની તે જ રેહે ને નવા ઇદ્રની સાથે લગ્ન કરી સસારવિલાસ ભોગવે ગ્રીક લોકોના ઇદ્રને જ્યુપીટર ને તેની સ્ત્રીને જુનો કેહે છે એ જુનો વળી જ્યુપીટરની બેહેન પણ થાય પ્રાચીનકાળમા ભાઈ અને બેહેનનો લગ્નવિધિ હશે એમ કલ્પના કરી શકાય છે ભરતખડમા વેનનો પુત્ર પૃથુ અને તેની બીજી પુત્રી અરચીના લગ્ન થયલાનો દાખલો ભાગવતમા છે, ને તે જ પૃથુ ઈશ્વરના ચોવીશ અવતારમાનો એક મનાયો છે

* મનુસ્મૃતિના સાતમા અધ્યાયમા રાજધર્મ ને રાજનીતિ માટે વિસ્તારથી બતાવ્યુ છે "રાજ્યમા ન્યાયથી ચાલવુ," "રાજાએ બ્રાહ્મણો પાસેથી સાલસાઇ, ગભીરપણુ એ શિખવુ, અને તેઓની જ પાસેથી નીતિશાસ્ત્ર, રાજ્યધર્મ, તર્કશાસ્ત્ર તથા આત્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો, અને કૃષિ, વેપાર અને બીજી વ્યવહારિક કળાઓ બીજા લોકો પાસથી સપાદન કરવી," "કામવાસના સમાવવી, ક્રોધ બધ કરવો, નિદ્રાજીત થવુ," "રાજાએ સાત કે આઠ સચિવ, પ્રધાન નિમવા (ક્ષત્રી) જે પવિત્ર પુસ્તકના જ્ઞાતા, શૂરવીર, શસ્ત્ર વાપરવે કુશળ, ને ખાનદાની હોય," "એક બ્રાહ્મણ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય," "દુત નામનો એક દક્ષ, મોટી બુદ્ધિવાળો, ઉત્તમ કુળનો, તથા દીર્ઘ દ્રષ્ટિવાળો કારભારી હતો, જે સુમત અથવા પરરાજ્ય સબધી જ્ઞાતા હતો, તે પ્રમાણિક, લોકપ્રિય, વ્યવહારકુશળ,

ઇગ્લડની રાજસત્તા ગમે તેવી સારી હોય તોપણ અહિયા તો મારા પુત્રોના સબધમા તો એ ત્રણ નીતિએ રાજ ચલાવે છે પ્રજામા એક ચક્રી તે રૂશિયાની કરડી રાક્ષસી નીતિ છે, દેશી રાજ્યમા ફ્રેંચની ફ્યુડલ નીતિ છે, ને પોતામા તો પોતાની જ નીતિ છે એ એની રાજનીતિ મારે નથી જોઇતી એના જુલમથી હવે હુ ધરાઈ ગઈ છુ, ને એનુ મોં જોવુ પણ મને ખાવા ધાય તેવુ છે," હિન્દે કહ્યુ

"અહો હિન્દ, આજ તને કઈ નવુ શૂર છૂટયુ છે, ને બોલવામા બહુ બહાર પડી છે પણ કઈ વિચાર છે ખરો? તુ મૂર્ખ છે, તો તારૂ તો ગમે તે થશે, પણ તારા પુત્રોની અવસ્થાનો વિચાર કીધો? નાલાયક છતા તને રાજ કરવાનો અભખરો બહુ છે, તો સત્તાવનમા કેમ નહી ચલાવ્યુ? તને થોડી તકો આપવામા આવી નથી, પણ કોઈ પણ વેળાએ "ડાહાપણુ" એનુ તો ભાન જ રાખ્યુ નથી તને હવે તારી મૂર્ખાઈ માટે મારો ખરો ઉત્તર દેવો પડશે 'કે તુ રાજ કરવે નાલાયક છે' તારા થોડા રાજ્યો છે તેમા શુ ઉકાળ્યુ છે કે હવે વધુ માગવા તૈયાર થઈ છે? બીજુ કઈ માગ," સ્વતત્રતાએ ધમકાવી ખૂબ કડક જવાબ દીધો

"જો તારી એવી જ ઇચ્છા ને આજ્ઞા છે તો ભલે મને અમેરિકન, ફ્રેંચ, જર્મન કે બીજુ કોઈ રાજ્ય આપ, પણ એ તો નહી જ," હિન્દે કહ્યુ

"છટ, મૂર્ખ હેમક, વળી નાદાની કીધી? ઉંધી મતિ હજી પણ ચલાવે છે, એ તારી નબળી શક્તિ બતાવે છે, ને તને સારાનરસાનુ કશુ ભાન નથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, પછી તેપરથી એમ માનવુ કે તુ અસલથી જડ છે કે હમણા ઇદ્રિયો બેહેર મારી ગઈ છે? ફ્રેંચો તને સારા લાગે છે? રોજના લડકણા, કાપાકાપી મચાવવામા પહેલે નબરના, આજે પ્રજારાજ્ય તો કાલે રાજારાજ્ય એવુ કરનારા, જીતાયલાઓને સમાન માત્ર કહેનારા, પણ કરનારા તો જુદા જ એ તો જ્યા સુધી પ્રજારાજ્ય હોય ત્યા સુધી ઠીકાઠીક છે જ, તેમા પણ

દેશકાળ જાણનાર, ખુબસૂરત, શૂર તથા વક્તા હોવો જોઇએ" એ પ્રમાણે સૈન્યના વ્યવસ્થાના નિયમ પણ ઉત્તમ હતા, ને વસુલજમા બાબત પણ ડાહાપણના ધારા હતા ઇનસાફમા ઘણી સખ્તાઈ હતી, અને ગ્રીસના ડ્રેકોના જેવા -રટા ધારા ફોજદારી ગુન્હાને માટે હતા આ રાજનીતિના ધર્મ બહુ વાચવા યોગ્ય છે

'સો મણ તેલે અધારૂ' પણ જ્યા રાજારાજ્ય થયુ ત્યા તારો ગુદીપાક કરવામા લેશ પણ ડરે તેવા નથી * હિન્દુસ્થાનમા સેહેજ કાઈ ચલાવે છે સારૂ તેથી લોભાઈ ગઈ, પણ એ તો જ્યા ઘણુ થાય ત્યા પછી એવો વિચાર રેહેજ નહી થોડામા જ મજાહ છે જર્મનમા આર્યરાજ્યના ભેદો છે, પણ તે તને કયા સુધી અનુકૂળ આવવાના હતા? તેનામા કઈ થોડા કરો ને થોડો જુલમ નથી એ તો વળી એક નર† છે ત્યા સુધી સઘળુ સલામત, પણ દીવા પછાડી અધારૂ ઘોર બીજામા રૂશિયાને તો તુ માગે જ નહીં માત્ર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ છે, પણ તે તને આવી વિફરેલી, વઠેલ, કોઇની પણ તાબેદાર નહી થયેલી તેને પાલવે નહી તેઓમા માત્ર સઘળા ગુણો છે, પણ તેઓ તો ઇચ્છે છે કે પોતાનુ જ સલામત રહે તો બહુ થયુ જ્યા સૌ જન નિર્લોભી હોય ત્યા આવી ખટપટમા પડે જ નહી બીજા તને લેવામા રાજી થાય, પણ મારી અક્કલ જો તને કામની હોય, તુ મારૂ કરેલુ બહાલ રાખવાને ઇચ્છતી હોય, તો તને જણાવું છુ કે હાલમા જ કઈ સુધારો થાય તેટલો કરવાની ઇચ્છા રાખ, બાકી મોતના હવાતિયા છોડી દે તારે મારી રીતે જાણવુ જોઇયે કે 'રાજ્યની સલામતી માટે, લોકોના ખરા હક્કના રક્ષણ માટે માત્ર દેખીતા જાહેર કામ રાજદ્વારી બનાવો રૂડી રીતે થવા જોઇયે એમ નથી સ્વાત્મ વિચારથી છૂટાપણુ અથવા નીતિબળ એ એક પુરૂષ માટે ઉત્તમ ગુણ ગણાય, પણ રાજ્યમા મોટામા મોટો ગુણ સલામતી છે જ્યા સલામતી નહી ત્યા પછી ગમે તેવા સુખ હોય તોપણ તે કામના શા?'‡ બીજા જે રાજ્યો આવશે તે મુસલમાન ને મોગલ રાજ્યને પણ

* મી૰ દિનશાહ અરદેસર તાલિયરખાનની "દક્ષિણની મુસાફરી જોવી" ફ્રેન્ચોના બે થાણા હિન્દુસ્થાનમા છે પૉંડીચરી અને ચદ્રનગર એ બને ઠેકાણે સારૂ રાજ્ય ચાલતુ જોવામા આવે છે, ને ત્યાની પ્રજા સર્વ વાતે સુખી કેહેવાય છે અમેને કેહે છે કે અમારા જેટલો દેશ એ લોકો મેળવે ને એવી રાજનીતિ ચલાવે ત્યારે ખરી વાત

† એક ફ્રેન્ચ ગ્રથકાર લખે છે કે—"પ્રિન્સ બિસ્માર્ક એ દુનિયામા શ્રેષ્ઠ નર ગણાય છે, તેની રાજનીતિનો પ્રજાહો યૂરોપમા સઘળે પડે છે તે સર્વ રાજ્યોપર સરદારી ભોગવે છે, ને કોઈપણ રાજ્યને ગભરાવવાની શકિત ધરાવતો કેહેવાય છે"

‡ 'The Friend" by S T Coleridge

વિમરાવશે તેઓના જુલમ ઘણા કરડા છે હા, આવતા સાથ લોકોનો વિશ્વાસ સપાદન કરવા મોટા મોટા હક્કો આપશે, રાજ્યસત્તામા દાખલ કરશે, ઘણી રીતે અભય વચનો આપશે, પણ યાદ રાખજે કે તેમનામા જે કટેવ હશે તે જવાની નથી સત્તાનુ અભિમાન સવ પ્રકારે, મોડે કે વેહેલે સહજ થયા વિના રેહેતુ નથી, ને તે કનડે પણ ખરૂ, ને તેથી અપ્રીતિ કયા નથી ઊત્પન્ન થઇ? ઇગ્લડમા ફિનિયનોના ટોળેટોળા છે, ફ્રાસમા કમ્યુનિસ્ટ, જર્મનીમા સોશિયાલીસ્ટ ને રૂશિયામા નિહીલીસ્ટ છે, તો જો ત્યાની રાજસત્તા સારી હોય તો તેઓ કેમ નિરાતે બેસે નહી? અને જયાની રાજસત્તા સારી છે તેઓ તને લવાને કયા તૈયાર છે? જે પોતાનુ રાજ્ય સલામત અને રૂડુ રાખવાને રાજી છે તેઓ તો કઈ પણ બહાર મેળવવાને રાજી થાય નહી તેમ ગમે તેવા રૂડા રાજા હોય તોપણ રાજકર્તા ને રાજ્ય થતી પ્રજા બનો જાતિએ પણ નહી મળતી હોય તો ત્યા જયીને જિતનો ભેદ રેહેજ તારો જ અકબર લેની બીજાને દૂર કયા શોધવા જાય છે? તેના રાજ્યમા જેટલી સત્તા ને વૈભવ મુસલમાનોને હતા તેટલી સત્તા ને વૈભવ હિન્દુને પણ હતા, એમ કોણ કેહેશે?* થોડા જણો સારી સત્તા ભોગવતા હતા, પણ તેથી સકળ પ્રજાને મોટા હક્ક મળતા હતા એમ ગણાય નહી તેમા ને આમા માત્ર એક ફેર છે, તે એ કે "બાદશાહ ત્યા બજાર" તેમ દેશમા રાજાનુ રાજ્ય હોવાથી લોકોને ધધારોજગારની તાણ નહોતી હાલમા બ્રિટાનિયાના સબધમા માત્ર તેટલી જ ઓછપ છે, ને તેનો નિકાલ કઈ હવણા ને હવણા જ થાય નહી એ સૌ ધીમે ધીમે આપોઆપ થશે વખત આવે ત્યારે તેવી બાબતમા સૌ થઈ રેહેશે કઈ તાજા ઘાયે સઘળુ થાય નહી માટે ગાડાગાડા વિચાર હોય તે મુકી દે, ને ખરે માર્ગે ચઢ કે જેથી તને લાભ થાય પરદેશી રાજ્યમા જેટલુ સુખ

* અકબરના રાજ્યમા દેશીઓ રાજસત્તા ભોગવતા હતા પણ કેટલાક ઓહદા તો ખાસ મોગલોને માટે હતા, પણ જે મોટા ઓહ્દા આપવામા આવ્યા હતા, તે આજના અગ્રેજી રાજ્યને મુકાબલે તો ઘણા મોટા હતા ૧૮૭૭ ના જલસા વખતે સિધિયાને કાઉંસીલર બનાવ્યો, ને હોલકરને સેનાધિપતિ કીધો, પણ તે નામના જ અકબર તો રાજા માન, બિરબળ વિગેરેને યુદ્ધમા પણ વણી વેળાએ મોકલતો હતો

મેળવી શકે તેટલુ મેળવવાની આશા રાખ બાકી પારકુ તે સારૂ નથી જ એ મને સારી કાની માલમ છે જ્યા સુધી તને સત્તાનુ, ખરી સત્તાનુ ભાન થયુ નથી, ત્યા સુધી તારે તારા બળપર કૂદવુ એ કેવળ મિથ્યા છે અત્યાર સુધીમા તેં જે ગુમાવ્યુ છે તેમા તારી પણ થોડી ઘણી બેવકુફી તો ખરી, કેમકે તમે બને અભિમાની છો, પરતુ તમારા બનોના અભિમાન હજી સુધી ડાહ્યા છે તેથી જ આબરૂમા રહ્યા છો, અને મારી શિક્ષા તને ગ્રાહ્ય લાગે તો તે ડાહ્યા રાખવા મા જ આબરૂ છે હવે કઈ પેલો કૃષ્ણકાળ નથી કે તારી આબરૂ ને મોભો જળવાઈ રહે તારી ભૂલ જણાતા સૌ ઉપડીને પીખી નાખે, તે ખબર છે કે નહી? ડાહાપણ શિખ, સલામતી ચાહ, નીતિની જાણકાર થા, સત્ય ને સ્થાયી શુ છે તે શોધ, સબળ થાય ત્યાસુધી થોભ, અને તત્કાળને માટે સુભાગ્ય થવા યથાથ હોય તે જ ઇચ્છ ”

આ બોલવુ હિન્દને ગમ્યુ નહી ને ગમે તેવુ પણ નહોતુ, પણ સ્વતત્રતા સામા બોલવાની તેની કશીએ તાકાદ નહી કે કઈ પણ બોલી શકે હવે તેની પાસ તકરાર નહી હતી, કેમકે તેની સઘળી તકરારો તોડીને કુરચેકુરચા ઉડાવી દીધા હતા તેની એવી શક્તિ પણ નહોતી કે રણપરાક્રમ દેખાડવાને દોડી જાય ને આ જગતજનુનીનો તિરસ્કાર કરે મદ એ જ એનામા વિશેષ ભરાયો હતો એના મગજમા એવી જ ધ્યુન ભરાઈ હતી કે મારૂ જ ધારેલુ થવુ જોઇયે. ચિડિયાપણુ હમણા તેનામા બહાર પડતુ જણાતુ હતુ, ને ધુધીપણાનો આવેશ ખૂબ ખીલ્યો હતો પણ કરે શુ? ઉપાય નહી, ચાલતુ નથી, બહાર નિકળવાની હિમ્મત નથી, દુખમા દટાયલી છે, કાઈ તેવો સુપુત્ર પણ પાસે નથી, તેથી સકોચવૃત્તિ ધરી રહી એ જાતે ઘણી ઠરેલ, સાવધ, પાકી, ગમે તેવા સકટમા પણ ગભરાય નહી તેવી, વળી શૌર્યવાળી, તે સાથ પોતાની પૂર્વકીર્તિને માટે મદભરી હતી, તેથી આ તેનો જે અનાદર થયો તે સહન થયો નહી. બોલવાને, ઘટતો કે અણઘટતો ઉત્તર દેવાને ઘણી મેહેનત કીધી, પણ શુદ્ધ સરળ હૃદયની હોવાથી બોલવાથી રખેને લજ્જા જાય એવા ભયથી સ્વભાવને દાબી રાખી ખારીલો ભાવ ને હઠીલો વિચાર બતાવતા અટકી.

ઘણી વાર થઈ તોપણ હિન્દ બોલી નહી ત્યારે સ્વતન્ત્રતા વિચારમા પડી એટલા માટે કે એ કઈજ નહી બોલે તો તેનુ પરિણામ સારૂ નહી, ને તેમા લાભ કરતા હાનિ વધારે છે માટે ફરીથી બોલાવવા માટે, હિન્દને નરમઘેંસ કરવા માટે વધારે કરડાકીથી બહુ મોટા વજ્રબાણ જેવા શબ્દથી બોલી, જાણે ઈંદ્ર પોતાના વજ્રથી પર્વતના ચૂરેચૂરા કરતો હોયની શુ તેમ —

"હિન્દ, તુ તારા મનમા એમ માને છે કે હુ ઘણી કુશળ છુ, ને મારા જેવી સર્વોપરી શક્તિ કોઈ નથી પણ હવે મને જરૂર છે કે તારા ખોટા, કૃત્રિમ, મિથ્યા, મદાભિમાની વિચારોનુ નિકંદન કરવુ, કેમકે એવા મિથ્યા વિચારથી તુ મિથ્યાભિમાની બની છે, ને તેથી જ તારો જ્યારે ને ત્યારે અત આવે છે આજ કેટલા વર્ષ થયા તુ ઘેટા જેવી થઈ છે, ને તને જેમ છુંદે તેમ છુંદાય તે કરતા તારામા વધારે શક્તિ નથી, તુ લોભી નથી પણ સતોષી છે, ક્રૂર નથી પણ સ્નેહાળ છે, વિવેકી ને મર્યાદાવાળી છે તો હવે તને ક્રૂરતાની ઇચ્છા છે, ને લોહીની નદીઓ વેહે તેવો તારો વિચાર છે? હોય તો કેહે, હુ તેનો ઇલાજ કરૂ, પણ સાભળ, પરદેશી રાજ્ય છતા, તારે પક્ષે રહી બ્રિટાનિયાને નરમ પણ માયાળુ કરવા ઇચ્છુ છુ છતા, મારે સત્યને ખાતર કેહેવુ પડે છે કે બળાબળમા, માત્ર હમણા જ, તારી ને બ્રિટાનિયાની સરખામણી કરિયે તો, એ દભી, મૂઢ, વળી સાત્વિક ગુણવાળી, તુ શિયાલણી ને એ સિહણ છે, ને જેમ ઉદર ને બિલાડાના બળમા ફેર, કુતરા ને વાઘના બળમા ફેર, સસલુ ને હાથીના બળમા ફેર તેમ તારા ને બ્રિટાનિયાના બળમા ફેર છે આજે એ ધારે તો તને દૈવત વિનાની કરી મુકે, પણ તારાથી એનો એક વાળ વાકો થાય નહી તારામા તેવી શક્તિ જ નથી, ને આજે તારા આ વાઘનુ કપાળ ચીરી નાખ્યુ છે તે જોતા જ કોઈ પણ હિંમત ભીડવાનો ક્ષણભર વિચાર પણ કરે નહી બળિયા, સાધનબળે અનુકૂળતાવાળા સાથે સ્નેહથી કામ કરવુ જોઇયે, પણ હઠથી કઈ થતુ નથી તુ હઠીલી થશે તો આ મારૂ તને છેલ્લુ ને તારા ભલા માટે કેહેવુ છે, કેમકે હુ તારી દાઝ ખાઇને આવી છુ માટે જણાવવુ જોઇએ હુ બ્રિટાનિયાને સર્વ પ્રકારની સત્તા આપીશ, ને કહીશ કે "એ નાદાન ડોસી," "સાઠીને બુદ્ધિ નાઠી" તેવી અવસ્થાએ પહોંચી છે

તો ભલે એને એનુ શોધી લેવા દે, તારે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવુ" પછી એ તને સુખ આપે કે દુ ખ આપે, મારે કે જીવાડે, તે કશાની પણ હુ જોખમદાર નથી એને જરા પણ ડર છે તો તે માત્ર મારો છે, ને જ્યારે મેં એને સર્વ હક્ક સ્વાધીન કીધા પછી એને નડતર શી થવાની છે?"

"ભલી સખી, તુ એટલી બધી ક્રોધિષ્ટ ન થા, તારી ઇચ્છા પ્રમાણે હુ વર્તવાને રાજી છુ," હિંદને જે ગભરાટ થયો તે સાથે એકદમ સઘળી કબૂલત આપી દીધી, "જ્યારે તને મારૂ દાઝે છે, તુ મારા હિત માટે આટલી બધી આતુર છે, મારે વગર પૂછવેગાછવે, મારી તરફનુ વકાલાતનામુ લઈને તે આ મદભરી સ્ત્રીનો મદ ઉતાર્યો છે, તો હવે હુ તારી વિરૂદ્ધ વર્તુ તો ખરેખર મારા જેવી નિમકહ-રામ કોઈ નહી કેહેવાય પણ હે સખી, તુ મારા કલ્યાણમા એવુ સ્થાયી કરજે કે જેથી કેટલો કાળ સુધી મારે કઈ પણ બોલવુ પડે નહી, ને મને કોઇપણ રીતે હીણુ લાગે નહી જિત ને જયીનો ભેદ જેમ બને તેમ ટળે તેવુ પણ કરજે, ને મારૂ નિવૃત્તિ સત્ત્વબળ વધે તેવા ઉપાય પણ લેજે તને મારી સૌથી છેલ્લી પ્રાર્થના એ છે કે દુનિયાના પટપર મારા પુત્રો નપુસક ગણાય છે, ને આ બ્રિટાનિયા પણ ગણે છે તે અપવાદમાથી પણ મુક્ત થાઉ તે લક્ષમા રાખજે વળી જેમ મારી શ્રેષ્ઠતા હતી તેથી પણ વિશેષ વ્યાપે ને સર્વ મને પીછાને, સૌ રાજ્યમા મારી કીર્તિ ગવાય અને સૌ ઠેકાણે મને ઓળખે તેવો કરાર આ બ્રિટાનિયા સાથ તુ કરજે કે જેથી એ મને હીણુ નહી ને અસ્ત્રશસ્ત્ર વાપરવામા મેં જે ઉજ્વળ યશ પ્રાપ્ત કીધો છે તે યશમા વધારો કરે મારૂ કલ્યાણ હવે તારા હાથમા છે"

પોતાનો અતિ મોટો વિજય થયો છે એમ સમજીને, અને નવો જ રગ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી સ્વતત્રતા ઘણા ડાવકાપણાથી, પૂરતા ઉમગથી અને બહુ ડાહાપણથી આ પ્રમાણે બોલી બનેને રૂડી રીતે સતોષી કીધા –

"મારા શિરપરનુ જોખમ હુ બરાબર સમજુ છુ ને તમે વિશ્વાસ રાખો કે તે ફરજ હુ પ્રમાણિકપણે અદા કરીશ, કેમકે ઇશ્વર સાનિધ્ય તેનો ઉત્તર દેવાનો એક કાળ છે તમે બનો સખીઓએ મારાપર આટલો બધો વિશ્વાસ રાખ્યો છે, ને પોતાના કઇપણ વિચાર આપ્યા

વગર આ ટીગુજી* દેશહિત જોયા કરે છે તો તેને મારો સાક્ષી રાખુ છુ ને તે સર્વ સાથે આજે તમારો કલહ હમેશને માટે ભાગી તમો બન્નોને સતોષ પમાડુ છુ મારો હેતુ કોઇપણ કાળે, તમો બનો મારી સત્તા માન્ય રાખી, મોટુ માન આપવા તત્પર થયા છો તો, માત્ર તમારા કલ્યાણમા છે એમ સમજવા છતા, એવો નથી રાખ્યો કે મારી બનો પ્રિય સખીઓને દુભવીને મારો સ્વાર્થ સાચવવો ઘણા લાબા કાળ ઉપર હુ એવા જ પ્રપચ ખેલતી હતી, પણ હવે તેમા કઈ સાર નથી ને તેનાથી વિનાશ વેહેલો વેહેલો થાય છે એમ મને જણાયુ તે પછીથી હુ એવો દાવપેચ ખેલવો છોડી બેઠી છુ, તેમા જ્યારથી ફ્રાન્સમા કાપાકાપી ચાલી, માણસો જેમની જીદગી ઘણી અમૂલ્યની ગણાતી હતી તેઓ કુતરા કરતા પણ નઠારી રીતે મુવા, ટોળીઓએ પરાક્રમને મસે મોટા મોટા સમથ પુરૂષોને ગત પ્રાણ કીધા, મારા હક્કો લૂટાઈ ગયા, રાજાનો, રાણીનો અને તેના કુટુબકબીલાનો શિરચ્છેદ કીધો, ને જ્યા ફાટાફાટી ચાલી ત્યા મારો હાથ વાગ્યો વગ્યો નહી ને ખાગ્યો ખગ્યો નહી, તેમા આ સૈકાના મધ્યમા સ્વતત્ર બળવાખોરોએ બખેડા કરી ભયકર અવરોધના સાધનો તૈયાર કરી રાજાને નસાડ્યો ત્યારથી મેં નિશ્ચય કીધો છે કે જ્યાસુધી યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય નહી ત્યાસુધી કદીપણ મારે કોઈને આશ્રય આપવો નહી, પણ માત્ર સર્વ સુખરૂપ રહે તેવુ કરવુ આ સઘળુ પ્રિય બ્રિટાનિયા, તને જણાઉ છુ, એટલા માટે કે

---

* હિન્દુસ્થાનના સ્વદેશાભિમાન, સ્વદેશપ્રીતિ અને સ્વદેશહિત, દેશદાઝને માટે આ ટીગુજી વામનજીની ઉપમા યથાર્થ છે "મુકરજી મેગેઝીન"મા અમને વાચેલુ આ પ્રમાણે યાદ છે "સ્વદેશાભિમાન હિન્દુસ્થાનમા કહી કહી છે, પણ તે ખરેખરૂ તો નહી જ ઘરસસારમા, ધર્મમા, વેપારમા, નીતિમા, ન્યાતમા, જાતમા, વરમા ને સભામા, રાજકાજમા ને સામાન્ય વ્યવહારમા સઘળે સ્વદેશાભિમાન ગાજી રહ્યુ છે, પણ જો એક પણ કામ આ સ્વદેશાભિમાનીઓએ કીધુ હોય એમ મને પૂછવામા આવે તો અમે ના કહીશુ સરકારના માનની તૃષ્ણા રાખવામા પોતાને મોટા ઇલકાબો મળે તે માટે ખુશામત કરવામા આવે, દીકરાઓ જો મોટી નોકરીને માટે માગણી કરે તો પછી સ્વદેશાભિમાન હોય જ શાનુ? ખરેખરા સ્વદેશાભિમાન માટે થોડાના માન કરતા વિશેષના માનની તૃષ્ણા રાખે તો જ સાચુ' આ મતને મળતો લોર્ડ બ્રોહામનો એક વિચાર તેની નીચે ટાંકેલો હતો હિન્દુસ્થાનના સ્વદેશાભિમાનને ટીગુજી કહેવાનુ કારણ એ જ માત્ર માનો બકવાદ છે

તુ મારો વિશ્વાસ બહુ થોડો રાખે છે પણ બેધડક રહે, તને જરાપણ ઇજા થાય કે તારા ગૌરવને હાનિ પોહોંચે તેવુ લેશ પણ કરીશ નહી ”

બ્રિટાનિયાના મોંપર આ વેળા ઘણી લાલી આવી તેણે હાથમા કકડા ફોડતા આનદથી આકાશ તરફ જોઈ બગાસુ ખાધુ

“હુ એવુ કરીશ કે જેથી તમે બન્નો આનદ પામો પૂર્વાપર બ્રિટાનજાદી, તેં હિન્દને રજાડવામા કઈ પણ કસર રાખી નથી એના પ્રાન્તોના પ્રાન્ત તે રાજ્યસયોજનવિધિએ દત્તકવિધિનો અવરોધ કરી લઈ લીધા છે પણ હુવે તેવો કાળ નથી, તેમ કરવામા શોભા પણ નથી જો તુ દત્તકનો હક્ક છીનવી લેશે તો દેશી લશ્કર જે તારી સલામતી માટે છે તે તદ્દન અવિશ્વાસી થશે ને જ્યા તેઓ ફાટ્યા કે તારી સલામતી ઓછી જાણજે, પણ જ્યારે લોકોની રૂચી ગઈ, અરૂચી થઈ, તને ખૂનીની આખથી જોવા લાગ્યા, જેમ પોલ લોકો રૂશિયાને હમેશ જોતા આવે છે તેમ, તો ત્યા પછી તારે રાજ કરવુ એ થોડુ મુશ્કેલ નથી વેરના ભડકામા સૌ ચપાઈ જાય તો તારા ભાર શા? અને હિન્દ, પ્રતાપી પણ આજકાલ ઘણી દુ ખદ અવસ્થામા દટાઈ ગયેલી સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળી મહદ્દભૂતકર્મ આદરનારી ભારતી, તને પણ આટલુ જણાવુ છુ કે જો તારી આબાદી કરવાની ઇચ્છા હોય, તારા પુત્રોને જગતમા વિખ્યાતિ આપી યશસ્વી વિરલા બનાવવા હોય તો તારા પૂર્વના મોટા કર્મો (?), જે તુ વારવાર આચરતી હતી તે હવે બધ કરવા* એ સઘળા કર્મો કીધાથી તુ કદી પણ વિજયી થઈ નથી, તો હવે થશે એ આશા તુર્ત તો સ્વપ્નવત્ છે મારો ઇરાદો એવો નથી જ કે આ તારી ભૂમિ યાવત્ચદ્રદિવાકરૌ ગુલામગીરી કરી પરદેશી સત્તાના તાબામા રહે, પણ મારી એવી ઈચ્છા છે કે તારા પુત્રોમા જે રાજ દ્વારી ઉત્તમ ગુણો જોઈયે તે જ્યાસૂધી આવે નહી, શૂરવીરો સાહસિક ને બળવાન થાય નહી અને પોતાનો ખરો ધર્મ સમજે નહી ત્યા સૂધી તારે આ બ્રિટાનિયાના શિતળ છત્ર નીચે રેહેવુ, ને તેજ તને ઘણુ લાભ કરનાર થઈ પડશે જો તુ એના પાસામાથી નિકળી તો કોડીની થતા વાર લાગશે નહી, કેમકે તારી શક્તિ જ નથી કે કોઈ પણ બીજા રાજ્ય સામા ટકી શકે એના પાસામાથી ખસી કે

* એ કર્માં તે બડો કરવા, રાજા સામા થવુ, માહોમાહે લડવુ, અને કાપાકાપી કરવી તે

અન્ય પરદેશી ગીધો તને પીંખી નાખશે પણ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે આપોઆપ તારી ચઢતી થશે, અને જ્યા તુ ખરી શુદ્ધિમા આવી ત્યા કઈ એમ નહિ ધારતી કે આ બ્રિટાનિયા ઉભી રહે આશા જ શી રાખે છે? એ તુરત જ રામરામ કરી પોતાના સ્વદેશમા જશે, ને પછી તુ ખરેખરી આબાદીની ટોંચે પહોંચશે પણ એ થતા ઘણો વિલબ છે હુ કઈ સમય નિર્માણ કરતી નથી ભવિષ્ય ભલાભલાના ખોટા પડ્યા છે તો મારા ભવિષ્યની વાત જ શી? પણ નક્કી જાણ કે એક સમય આવશે જ, ને ત્યારે હુ તને સહાય છુ જ પણ હમણા તારે બ્રિટાનિયાના તાબેદાર રેહેવુ એ તને ગુલામડી નહી ગણે, પણ સખી ગણશે તેટલા માટે હાલમા હુ એક મહાપુરૂષને મોકલવાની એને આજ્ઞા કરૂ છુ એ મહાપુરૂષ ઈશ્વરની ઈચ્છાએ દેવવશથી ઉતરી આવેલો છે ને કૈસર-એ-હિન્દને યશ અપાવનારો છે એ દેશમા દયા, ન્યાય, પ્રમાણિકપણુ, પ્રેમ અને ઐકયતા સ્થાપશે, જ્યાં જ્યા એ જશે ત્યા ત્યા પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થશે અને દેવાશી નર તરીકે પૂજાશે વિક્રમ, યુધિષ્ઠિર કે રામની રાજ્યપ્રવેશવિધિ થઈ છે તે વિધિએ જયા ત્યા પ્રવેશ કરશે, સ્ત્રી, પુરૂષ કે બાળક, વૃદ્ધ કે તરૂણ સૌના મોમા એના યશ ગવાશે અયોધ્યાના દિલિપે વિજય કરીને પ્રવેશ કીધો* ને રૈયતના ઉત્સાહ-આનદનો પાર નહોતો તેવો આનદ એ પુરૂષથી તને પ્રાપ્ત થાય તો પછી તને વધારે કશાની લલુતા રાખવાનુ કારણ નથી અને બ્રિટાનિયા, જે પુરૂષને મોકલવાની મને પ્રેરણા ઈશ્વરની થઈ છે તે પુરૂષ તારા કલૈવ, બેન્ટિક, કેનીંગ કે મેયો એ સર્વથી વિશેષ યશ પ્રાપ્ત કરશે તારા સુપુત્રો તેના કર્મની ગણના કરી તેઓ પણ હિન્દના પુત્રો સાથે આ તારા યશસ્વી પુત્રને પુષ્પથી વધાવવા તૈયાર થશે વળી એ તારો પુત્ર, જેમ પ્રાત કાળમા મોટા મોટા પુરૂષના નામસ્મરણ કરવામા આ આર્યભૂમિના સુતનુ જ સદા તત્પર રહે છે, તેવા હરિશ્ચન્દ્ર, રામ, કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર, કર્ણ પેઠે તેને સદા સભારશે, ઘેર ઘેર તેની પૂજા થશે, ને જ્યારે એ તારો પુત્ર

* રઘુવશ મહાકાવ્યનો સર્ગ ૩ જો જુઓ સ્વતત્રતાના મોકલેલા લોર્ડ રીપનનુ વિજય મુહૂર્ત તા૦ ૨૦ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૪ને દિને મુબઈ નગર મ યે થયુ હતુ એ રગનાળ રામનો અયોધ્યામા થતો પ્રવેશ કે દિલિપના નગરપ્રવેશને સર્વ રીતે સ્મરણ કરાવે તેવો હતો

સ્વદેશ આવશે, ત્યારે તારી પ્રજા ગર્વથી ગાડી થઈ જશે, અને આ સાક્ષાત્ દેવાશીને પૂજવે જ બાકી રાખશે ક્રાઇસ્ટની મૂર્તિને પૂજવાને જેઓ ના પાડે છે તેઓ પણ એની સેવના કરશે જે તારા પ્રિય પુત્રને મેં આ હિન્દના પ્રાણ રક્ષણ કરવાને યોગ્ય ગણ્યો છે તે ડાહાપણમા રામ જેવો, યુદ્ધમા ભીષ્મ જેવો, વિદ્યામા દ્રોણ જેવો, ધૈર્યમા ધ્રુવ જેવો, ક્ષમામા પૃથ્વી જેવો, કલ્યાણમા મહાદેવ જેવો, માહાત્મ્યમા ગીતા જેવો, પવિત્રતામા ગગા જેવો, કાતિમા ચદ્ર જેવો, ઔદાર્યમા કર્ણ જેવો, વશ કરવામા અને પ્રિય બોલવામા ઉર્વશી જેવો થશે તે દ્વેષી કે મિત્ર સૌને સમાન ગણી સર્વના તારણ માટે લક્ષ દેશે, અને જે અપ્રીતિ સર્વવ્યાપક વાયુપેરે સ્થળેસ્થળ વ્યાપી રહી છે તેને બદલે પ્રીતિ આનદ સર્વ સ્થળે વ્યાપી રેહેશે તે અત્યત તપાયમાન થયલાને શિતળ કરવામા ઘણો ચતુર છે, અત્યત દ્વેષીનુ પણ હિત કરવામા આગ્રહી છે, તે કદી અપમાનથી પીડિત થતો નથી ને ભયથી કપતો નથી, પણ નમ્રતા ને વિનય એ તેના રક્ષક હોવાથી સદાય આપત્તિથી મુક્ત રેહે છે વળી હે પ્રિય ભાવિની બ્રિટાનિયા, આ મહાપુરૂષનાથી સર્વ એટલા તો સતોષી બનશે કે દેવતા પણ તેની ઈર્ષા કરશે તે કદી પ્રહાર કરવાની તો ઇચ્છા પણ ધરશે નહી, અને જેઓના ચિત્ત ને ભાવ હમણા વિભ્રમ થયા છે ત સર્વ ટાળી સર્વ સ્થળે મોટો જયઘોષ ગજાવશે જો એવો આ તારો—"

આટલુ બોલતા જ પર્વતમા મધુરૂ ગાયન થયુ સર્વ સ્થળેથી આનદના વાજીત્ર વાજવા લાગ્યા, અને ચોપાસથી ખુશબોના બેહેકાટથી મગજ તર થઈ જતુ હોય તેમ વાયુ વાવા માડ્યો જ્યા આ મહાત્મા મડળી મળી હતી તેની પડોસમાથી એક દિવ્ય સિહાસનપર વિરાજીત થયેલા એક પુરૂષને ઉચકીને બે અપ્સરાઓ બહાર નીકળી આવી, અને પર્વતથી અધર તે સિહાસનમા વિરાજમાન થયેલા પુરૂષને ઉંચકીને ખડી રહી એના મસ્તકપર વિરાજમાન છે શ્વેત છત્ર, મુખપર સત્ય પ્રતિજ્ઞાનુ તેજ છે, ને મેઘ જેવુ શીતળ છે એનુ સ્વરૂપ, એને જોતા જ સૌ વિસ્મય થયા

"જો આ તારો તે જ પુત્ર કે જેના ઉપર દેવતા પણ આજે પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે એ મહાપુરૂષને તુ હિન્દના પુત્રનુ રાજ્ય સોંપ કે જે સર્વ સ્થળે જય પ્રવર્તાવે, ને સર્વ સ્થળે એવો જ આનદ પ્રાપ્ત

થાય અને તે આનદથી આ પુરૂષને નિરખી ગર્જના કરવામા આવે કે રીપન રાજેન્દ્ર દીર્ઘાયુ ભવ મારી જે ઇચ્છા છે તે એ જ છે અને એ ઇચ્છા સપૂર્ણ પાર પડવાથી "હિન્દ-બ્રિટાનિયા" તમો બનો પણ પ્રેમભાવથી આલિંગન કરશો અને જે આજથી બાવીશ વર્ષપર. બ્રિટાનિયા, તેં અભય વચન આપ્યુ છે કે "પ્રજાની ચઢતી કળાએ અમારૂ બળ, તેના સતોષે અમારૂ નિર્ભયપણુ, ને તેની કૃતજ્ઞતાએ અમારો ઉત્તમ યશ રહેશે," તે સર્વ તને યથાર્થ રીતે પ્રાપ્ત થશે હે ભીરૂ, તમારૂ આથી વિશેષ કલ્યાણ કોઈ પણ નથી, અને તમો બનો એનાથી સાત્વન પામશો, ને ઉત્સાહભર્યા અમરકીર્તિ મેળવી અજીત બનશો '

દેવી સ્વતત્રતાએ મોકલેલા એ મહામતિમાન્, તેજસ્વી, નિર્મળ અત કરણવાળા, કોમળ ને પ્રેમાળ, વળી સાવધ, ધીર ને ચતુર એવા સદ્ગુણવાળા, જેની પ્રભાવશ્રી ને ભવ્યકાતિ જોઈને દેવ નરખા પણ છક થઈ જાય તેવા પ્રતાપી પુરૂષના દર્શન થતા બનો અમોવડિયા એવા તો દીગ થઈ ગયા કે કેટલીક વાર તેની સામા જોઈ શકયા નહી થોડી વારે તેના સામા દૃષ્ટિ કીધા પછી બ્રિટાનિયા બોલે તેટ-લામા હિન્દ પ્રેમાવેશમા બોલી

"અતિ વૃદ્ધ વચનો આ દેવતાઈ પુરૂષ મારી ભૂમિને પાત્ર છે, એ સર્વનુ કલ્યાણ કરનારો, તારણહાર ને વિસ્મય પમાડે તેવો મહા પુરૂષ નિવડશે ને ખરેખર એનાથી વધારે સારો પ્રતાપી શ્રેષ્ઠ દિવ્ય પુરૂષ મને સાપડશે નહી એ મારા પુત્રોના સર્વ સુખો પૂરા પાડીને તુ મહા દેવીની ભવિષ્યવાણી પૂર્ણ કરીને મોટા યશને પામશે "

"તારૂ કલ્યાણ થાઓ, અને તુ સવ સ્થળે એવો પ્રતાપી યશ મેળવ, એ ઉચા પર્વતપર વિરાજનારી દેવી સ્વતત્રા," બ્રિટાનિયા અત્યા-નદ પામતી બોલી, "મારી ભૂમિમા આવુ અનુપમ રત્ન છે એ શોધી કાઢવાની તારી ઉત્તમ શક્તિ જ તારો પ્રતાપ દર્શાવે છે આ મહાપુરૂષને મોકલવાને સર્વ પ્રકારના મહાભાગ્યના આનદ સાથે તારૂ વેણુ હુ માન્ય રાખુ છુ ચદ્રોદય સમયે જે વિલક્ષણ શાતિ પ્રતાપ જણાય છે તેવા પ્રતાપથી એ ભરપૂર છે અને એની શિતળ મુખમુદ્રા જ કહી આપે છે કે એનાથી વિશેષ પ્રતાપી પુરૂષ મને મળશે નહી હે કેસરી તુલ્ય બળવાન, હે ભારતી ને બ્રિટાનિયાના યશમા આતુર, હે વિવેક

ચતુર દેવી, હે વિચિત્ર પ્રકારે યુદ્ધ કરનારી, હે ભ્રકુટ કટાક્ષમા ક્ષણ વારમા કોઈ પણ પ્રજાને યમલોક પ્રત્યે મોકલવે કુશળ, હે લોહમયી ચદનથી ચર્ચિત થયેલી સુદરી, હે વજ્રમણિ તથા હસ્તિમદે કરી સ્વતત્ર, પણ સાપણી સરખી વિચિત્ર પ્રકારના તેજગૌરવથી દીપતી દેવી, તેં આ કલહ પતાવવા જે સુક્ષ્મ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વાપરી છે તેવી કોનામા છે? આ ધર્મજ્ઞ પુરૂષ સર્વમા પૂજવા યોગ્ય છે, ને ત્રણ લોકમા હુ નથી જોતી જે એનાથી વિશેષ ઉત્તમ આચરણવાળો બીજો નર હોય એ સર્વ કાર્યમા યથાવિધિ કર્મ આચરશે ઇંગ્લડ-ઇડિયામા સર્વને એક દૃષ્ટિવાળા કરશે ને સર્વ મહારાજ્યમા પૂર્ણ યશને પામી કુળદીપક રાજપુત્ર નિવડશે ”

આજ વેળાએ આકાશમાથી દુદુભિનાદ થયો ને પુષ્પવૃષ્ટિ પણ થઈને વાણીથી દેવતાઓએ જણાવ્યુ કે “હિન્દનુ કલ્યાણ ઇચ્છિનાર **રાજેન્દ્ર રીપનાધીશ છે** ”

“મગળ, કલ્યાણ અને સર્વ સિદ્ધિ તમને સાપડે એ મારો શુભ આશિર્વાદ તમો ચારેને છે, અને આ જે મોટુ કાર્ય આજે આપણે ઘણી ઘણી રકજક કરતા, ઘણા કડવા મેંણાઓઠા મારતા રોષ બતાવી દુખ ઉત્પન્ન કરતા, આટલુ પાછલુ ભૂડુ બતાવવા છતા નિર્વિઘ્ને પાર ઉતાર્યું છે તે આનદમા તે ધર્માત્મા કેશવ ભગવાનનુ સ્તવન કરિયે, કે તે પ્રભુ આ જગતને પાળે છે, પોષે છે ને સહારે પણ છે, જેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ એક તૃણ પણ હાલી શકતું નથી, તે મહા પ્રાજ્ઞ, મહા મતિમાન્, સર્વ પ્રાણીનુ હિતકર્તા અને ત્રણેય લોકથી નથી કઈ પણ અવિદિતે જેનુ, તે કૃપાળુ કેશવ તમારો ધર્મ વધારે ને શ્રેયકર થાય, નિરતર તમારા કલ્યાણમા ઉદ્યુક્ત રેહે, ને સર્વ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણપણે પળાવે તમે બનો સખીઓ પ્રેમથી ભેટી એકેકના મસ્તક સુધી આ શુભ પ્રીતિયુક્ત પ્રાર્થનામા સામેલ થાઓ ને હર્ષથી બોલો કે –

हिंद-ब्रिटानियानी साम्राज्यकीर्ति अविचळ रहो

शाति शाति शाति ॥

☞ અહિંયા અમારો રાજકીય કથારૂપી નિબંધ સંપૂર્ણ થાય છે આમા અમે ઘણે ઘણે સ્થળે શુદ્ધાંત કરણથી બ્રિટિશ રાજ્યના દોષો બોલવામા, તેની વર્તણુકનુ અવલોકન કરાવવામા ઘણા આડા વહ્યા છિયે, અને દેશી પ્રજાના ગુણ અવગુણ બોલવામા, તેમના ગાડાઘેલા અભિમાનને વગોવી તોડી પાડવામા કશી પણ કચાસ રાખી નથી એ રીતે બનો પક્ષ તરફનો તિરસ્કાર ખેંચી લેવાના દોષને પાત્ર ઠર્યા છિયે પણ તે સાથે વાદ છે ને તે નિર્ભયપણે દર્શાવવામા લેશપણ સંકોચ પામવાનુ કારણ નથી ને અમે પામ્યા પણ નથી. જે મહાપુરૂષને દેવી સ્વતંત્રતાએ આ દેશમા મોકલ્યો છે તે પુરૂષનુ યશસ્વી કર્મ ચરિત્ર જો પ્રસન્નતાથી આનો સત્કાર થશે તો રૂડી રીતે સૌ પ્રજા સમક્ષ ધરવાને અમને ઉત્તેજન મળશે, અમારો કીર્તિવંત ઇતિહાસ જેમ શાલિવાહન ને વિક્રમનો યશ પ્રવર્ત્યો છે તેમ યશને પામો. શાંતિ

વિશેષ વિચાર

દેવી સ્વતન્ત્રતાએ જે પ્રતાપી પુરૂષને ભરતખડમા મોકલવાની ભલામણ બ્રિટાનિયાને કરી હતી તે મહાપુરૂષ અલિઝા બહાદૂર ખુદાવિંદ મારક્વિસ આફ રિપન, કે જી, પી સી, જી સી એસ આઇ, જી સી આઇ ઇ, ભરતખડના વૈસરાય અને ગવરનર જનરલ આ ભારતભૂમિપર તા૰ ૩૧ મી મે ૧૮૮૦ ને દિને પધાર્યા હતા, ને તા૰ ૨૦ મી ડીસેમ્બર સન ૧૮૮૪ ને દિને ૪ વરસ ૬ માસ ને ૧ દિવસ વહીવટ ચલાવી સ્વદેશ સિધાવ્યા તે પ્રસગે ઉત્તમમા ઉત્તમ કવિતા ભારતવાસી કવિજનોએ રચેલી, જે આજે પણ સર્વ સ્થળે અતિશય મોટા પ્રેમાનદથી ગવાય છે, તે અત્રે ઉતારી છે

INDIA'S VINDICATION OF LORD RIPON AND HER FAREWELL

Up, brothers, up behold in yonder skies
The glorious sun, down in the crimson west
Thus noble Ripon gen'rous, just, and wise,
Goes to his Island home from toil to rest

His reign has been poor India's halcyon day,
A sun-look piercing through the deepest gloom,
A radiant morn all redolent of May,
Ay, Hope's own Resurrection from the tomb

For not the hero's Fame, the Lily red
That grows on crimson streams of blood, he sought,
His purer, loftier aim has been to shed
The life and light that cheers the People's lot

His guide's the law revealed on Sinai's height,
The Sermon in the Mount his fount of love,
And the Great Book has taught his hopes aright
To seek for glory but in realms above

The bonds ol Love, like silk, though soft and light,
Are stronger yet than adamantine chain,
And more than bayonet or sword of might
Potent t'attach men to a foreign reign

Fetters can shackle limbs, but not men's hearts,
Coercion is the tyrant's poor resource,
For Loyalty is born of loving arts,
Of gen'rous Sympathy, and Moral Force

Arms may restrain awhile the stubborn breast,
May force allegiance from reluctant land,
Empires thus raised on weak foundations rest,
Like houses built by children upon sand

But Love, confined to no one race or clan,
And Justice, emulous of Heaven's own,
Holding the balance ev'n' tween man and man,
These are the rock of power, of earthly throne

And these, O Ripon, are thy title just
To the land's love and lasting gratitude,

For true to Duty and thy sacred Trust
Thy ceaseless care has been this country's good
Shame on the lying tongues which falsely say,
That England's hold on India's heart has been
Weakened beneath this virtuous ruler's sway,
So just to all, so faithful to his Queen
They call him weak, because he has not thrust
All he could wish down their reluctant throat,
Because he has been firmly, strictly just
In all he even did, or spoke or wrote
Weak, weak indeed, he who at duty's call
Spurned Faction's threats lies, slanders, and did stake
Position influence, and power, all
All that the world holds dear for Conscience' sake
Weak, weak indeed ! the Christian hero bold
Whom, from the rav'nous pack, like shepherd good
And vigilant, hath saved the helpless fold,
And still between the strong and feeble stood
Mark, how they yell and chafe and strain their necks
To rush, with furious violence, on him,
The man who, of all men, imposed the cheeks
So needful to restrian each savage grim
There are who blame him for great lust of fame,
Unblushing preachers of repressive force !
If to serve God and man deserves the blame,
He shares it with Hare, Howard, Wilberforce
Misguided fools ! As fragrance in the rose,
Sweetness in honey, nectar in the palm,
So Man's love in God's love inheres and gaows,
Humanity's elixir, healing balm
And fame, unsought, attends such hallowed Love
As Life attends the Universal Space,
Or as the songsters from the sylvan grove
Attend fair Usnsa when she shows her face
An adult'rous class clamour for a sign !
But will they, can they see ? the purblind band
Behold, propitious to his rule benign,
With health and plenty Heaven hath blest the land.

Apart from thousand nameless asts of grace,
    The kindly charities of life unbought,
It has been Ripon's glory to efface
    From Statute Book the law which shackled Thought
A liberated Press, then view his plan
    Of Local Self Government Measures twain
That make the Patriot feel himself a man
    And raise up India's drooping head again
These are his triumphs, these the talisman
    Which Indian Union silently has wrought,
Making the Hindu, Parsi, Mussulman,
    All one in feeling, interest, and thought
Are not these great achievements, golden deeds
    That should in golden characters be writ ?
The prescient Husbandman hath sown the seeds
    And these will grow in grace in season fit
Will th' acorn, which doth in its tiny shell,
    The stately monarch of the forest hold,
Will it, as by a juggler's magic spell,
    Before its time the giant oak unfold ?
Wait, brothers, wait O nurse the seeds with care,
    Still, still the soil prepare manure, refine,
Time will change them to goodly plants and rare,
    The Trees of Life to nations in decline
The Muse of History will fondly dwell
    On the bright record which embalms his fame,
When selfish rowdies at his name who yell,
    Will have sunk to Nothingness whence they came
She does not build her verdict on the views
    Of class or clique or buzz of idle moth,
The People's voice is echoed by the Muse,
    All else she spurns as frowzy, worthless froth
See, India, though long into marble grown,
    Like fair Ahalya's vivified again
She breathes, she weeps, no longer now a stone—
    A touch of kindness thrilling heart and brain
In tears, dear Mother, in a flood of tears ?
    Flow on, ye precious dews of surcharged breast !

Ye best express her grief profound and fears,
    At loss of him who gave her strengthening rest
The ages have not seen such stirring sight,
    A Continent with one pulsation moving,
One heart, one mind, one soul ablaze with light
    Of glowing passion for one loved and loving
O England ! What thy sword should ne'er achieve,
    That Ripon's gen'rous rule has gently done
The Millions here have motive now to live
    And closer cleave unto Victoria's throne
The greatest Conqu'ror he of Modern Ind,
    Mightier than Mahnood, Nadir, Tamerlane,
Who built their power on woes of human kind,
    On ravished land and desecrated fane
Not his the triumphs of that robber band !
    He's conquered hearts, the living are his slain,
The Olive branch of Peace his flaming brand,
    And Justice, Mercy, Love, his warrior train
Up, brothers, up your grateful homage pay
    To him, whose rule benign will shortly cease,
Pour out your glowing hearts in thrilling lay,
    Make the present one Carnival of Peace
O twine his brow with wreaths that will not fade,
    Such wreaths as never warriors' temples bound,
By fond Affection's loving made —
    With such be Ripon by the Empire crowned
And, now, farewell, though it breaks the heart
    To say the word still, fare thee well, once more,
And think, o think, all kindly as thou art,
    Of us who love thee, honour, and adore
May God, thy God and ours, our common God,
    Bless thee with health, strength, and an evening calm.
And when thy mortal part's placed 'neath the sod,
    Be thine the coveted White Robe and Palm!

RAM SHARMA

રીપનવિરહપદ્યાવલિ *

राज्ञ्या य किल लार्ड रीपन इति स्वप्रातिनिध्येऽर्पितो
अभ्याय प्रहितोऽत्र भारतभुव पातु प्रजा न्यायत ।
तद्वत्तुल्यदृशा निरीक्ष्य सकलान्यत्नान्व्यधान्न शुभो-
दर्कानेष विशेषत प्रणयवानस्मासु जीयाच्चिरम् ॥

અર્થ–લોર્ડ રીપન જેને મહારાણીએ પોતાના પ્રતિનિધિ દાખલ ભારતભૂમિના હિતને અર્થે અને પ્રજાનુ ન્યાયથી પાલન કરવાને માટે મોકલ્યો, જેણે સઘળી પ્રજા ઉપર તેના (રાણીશ્રીના) જેવી દૃષ્ટિ રાખી લોકનુ હિત થાય એવા કૃત્યો કર્યા અને એવા શુભ કાર્યોથી વિશેષ કરીને અમારો જેણે પ્રેમ હર્યો તે(મહાન્ પુરૂષ)નો દીર્ઘ કાલ પર્યંત જય જય થાઓ

आर्यस्तथेंग्लिशजनानथ पारसीका-
न्म्लेच्छान्परा अपि निजा सकला प्रजास्ते ।
प्रेम्णा प्रपश्यति मति सुगति समाना
देशोन्नतिप्रचुरकर्मकृतावधाना ॥

અર્થ–દેશોત્કર્ષરૂપી ગહન કાર્યમા તત્પર તારી સુબુદ્ધિ આર્ય, ઇંગ્રેજ, પારસી, મ્લેચ્છ તેમ જ પ્રજાના બીજા બધા વર્ગો ઉપર તારી પ્રેમયુક્ત દૃષ્ટિ સમાન રહી છે

देशश्चिराद्दुर्बल आप्तनानाक्लेश किलात प्रसरत्कलात ।
उत्कर्षमासाद्य सुखी यथा स्यात्तथा पथान्वाञ्छितवान्वधातुम् ॥

અર્થ–આ ઘણા કાળથી દુર્બલ, અને વિવિધ પ્રકારના કલેશથી દુ ખી દેશની, હવે પસરતા ઉદ્યોગથી, ચઢતી કળા થાય એવા ઉપાયો શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો

न राजनीतिं बहुराजमाना नरा जमाव गमिता नृपालै ।
विदन्ति लोका इति ता विधातु अभ्यासलभ्यान्कृतवान्प्रयत्नान् ॥

અર્થ–આગળના નરપાલોથી બકરી જેવા દીન બની ગયલા લોકો બહુ શોભીતી રાજનીતિથી અજાન છે એમ સમજી તે તેમને પ્રાપ્ત થાય તેવા શુભ યત્નો કર્યા

---

* પડિત શ્રી ગટ્ટુલાલજીએ આ રચના કરી છે, તેમાથી માત્ર આટલા શ્લોક તારવી કાઢયા છે

धनादिहीना अपि साधनानि जना अनायासत एव लब्ध्वा ।
स्यु श्लाघ्यशिक्षामधिगम्य दक्षा कार्यं तथा भूमिभुजा स धर्मं ॥

અર્થ–નિર્ધન લોકો પણ અનાયાસ સાધન મેળવી સ્તુત્ય વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી ચતુર થાય એમ કરવુ એ રાજાઓને ધર્મ છે

मनोऽस्युदारं विगलद्विकार न्यायश्च सर्वत्र स निर्विशेष ।
प्रसिद्धिपत्रे च वचासि राज्ञ्या सार्थानि कर्तुं हृदयप्रवृत्ति ॥

અર્થ–(એનુ) મન ઉદાર અને વિકાર રહિત, (એનો) ન્યાય સર્વત્ર એક સરખો, અને એની હૃદયવૃત્તિ મહારાણીશ્રીના (૧૮૫૮) જાહેરનામા માના વચનોને સફળ કરવામા પ્રવૃત્ત (હતી)

व्यर्थाद्विशेषवचनारचनाद्वरिष्ठ कृत्वा प्रदर्शनमभीष्टविवेरितदिम ।
जानन्सन्मानमतिभूपतिनीतिरीतिप्रीतिप्रद स्वजनभीतिमसौ भिनत्ति ।

અર્થ–વ્યર્થ બોલી વાતો કરવા કરતા ધારેલી વસ્તુ કરી બતાવવી એ વધારે સારૂ છે એમ જાણી એ અપક્ષપાત મન રાખનારા રાજાની નીતિ અને રીતિમા ખુશી પામનારો એ (નામદાર) પ્રજાના દીલમાથી ફીકર કાઢી નાખે છે

राज्य जनस्य धनधर्मधराप्रतिष्ठारक्षाकृते न समुपेक्ष्य सुख प्रजानाम् ।
स्वस्यैव सौख्यधनसाधनमेतदीक्ष्य राज्ञेति शुद्धशुभबुद्धिमसौ बिभर्ति ॥

અર્થ–રાજ્ય, પ્રજાનુ ધન તથા ધર્મ અને પૃથ્વીની પ્રતિષ્ઠા અને પાલન માટે છે, પણ પ્રજાના સુખના અનાદરમા નથી, તેમ વળી રાજ્યને પોતાની પ્રજાના સુખ અને ધનના સાધન તરીકે રાજાએ માનવુ જોઇએ એવી શુદ્ધ અને ઉચી બુદ્ધિ એ ધરાવે છે

लेख्य न सत्यमपि वृत्तदलैरिहस्यै
राज्ञो विरुद्धमिति दुर्नियमो य आसी–
त्सताडितस्य मुखरोधनतुल्यमेत–
न्नीतिप्रचारचतुर· खलु सजहार ॥

અર્થ–સત્ય પણ રાજાનુ પ્રતિપક્ષી લખાણ વર્તમાનપત્રોએ ન કરવુ એવો જે દુષ્ટ નિયમ હતો તે કોઈ માણસને માર મારી તે બોલી ન શકે તે વાસ્તે તેનુ મોં બધ કર્યા જેવો હોવાથી, નીતિમાર્ગમા ચતુર લાર્ડ રીપને કાઢી નાખ્યો

आवश्यकी क्षितिभुजामनिरुद्धचित्त-
लोकाशयापगतिरस्मिमकृत्यहेतो ।
कुर्यु परस्परहिताचरणेन तुष्टा
भूपा प्रजा प्रणयमित्थमसौ व्यतानीन् ॥

અર્થ—આગળ શુ કરવુ તેની સુઝ પડે માટે લોકોના મનમાનો ખરો આશય શો છે તે જાણવુ રાજાને અવસ્ય છે અન્યોન્યનુ હિત કરી સતુષ્ટ થએલા રાજા તથા પ્રજા પ્રીતિ રાખી રહે એમ એણે કર્યુ

रक्ता अपि गतशका शिक्षादक्षा स्युरुज्झितातका ।
कर्तु तथा शुभपथाञ्जनरुचिशोधनविधौ व्यधाद्गुर्गम् ॥

અર્થ—રકજનો પણ શકા તથા ચિંતા રહિત થઈ વિદ્યામા જેવી રીતે કુશલ થાય તેમ કરવા સારૂ લોકોની રુચી જાણવા વિદ્વર્જનનુ એક મડળ નીમ્યુ

नियमकरैर्नियमा प्राक्प्रकाशनीया प्रसिद्धिपत्राद्यै
तेष्वाशय जनाना प्राप्य विशोध्य प्रवर्तनीयास्ते ॥

અર્થ—કાયદા રચનારાઓએ પ્રથમ તો વર્તમાનપત્રદ્વારા કાયદા જાહેર કરવા, અને તે ઉપર લોકોનો મત જાણી ત્રુટિત ફેરફાર કરી પછી અમલમા લાવવા પસાર કરવા

देशहितो विहितोय नियमवर स्थानिकस्वराज्यमिति
येषा वसु तैरिष्टे योज्य निजकृत्य एव तदितिधिया ॥

અર્થ—જે લાકાનો પૈસો તે તેઓ પોતાની મરજી માફક પોતાના કામમા ખરચવા ગોઠવણ કરે એમ સમજી દેશને હિતકારી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય નામે ઉત્તમ કાયદો ઘડ્યો

राज्यव्यवहृतिकुशलिनो भूत्वार्या अप्यशेषकार्याणि
ब्रिटिशवदिहापि कुर्युर्यथातथा सत्पथावलबोऽयम् ॥

અર્થ—આમ કરવાથી રાજકીય વ્યવહારોમા કુશળ થઈને આર્ય લોકો ઈગ્લડ પેઠે અહી પણ સર્વ કાર્યા કરી શકે એના શુભ માર્ગના અવલમનરૂપ આ કાયદો છે

एवविधा शुभविधा विविधा विधाता
श्री लार्डरीपन इति प्रथिताभिधान ।

अस्मादृशावनजनोपकृतिप्रतुष्टा-

दीशाच्छुभानि लभतामखिलानि सोऽसौ ॥

અર્થ–આવા પ્રકારના અનેક શુભ નિયમો કરનાર શ્રીમાન્ લાર્ડ રીપન આ નામથી પ્રસિદ્ધ અમારા જેવા ગરીબ આર્યજનોના ઉપર કરેલ ઉપકારથી પ્રસન્ન થયેલા ઈશ્વર પાસથી અનેક પ્રકારના શુભ પામે એવી અમારી પ્રાર્થના છે

श्रीमद्राज्ञ्या प्रतिनिधितयात्रागमिष्यन्त्यथो ये

तेते कृत्वा सकलमनया राजनीत्या शुभं न ।

अस्मद्भूमिं ब्रिटिशवद्द्रव्यविद्यासमृद्धां

सत्स्वातन्त्र्यां व्यवहृतिकलाकौशलाच्च क्रियासु ॥

અર્થ–મહારાણીશ્રીના પ્રતિનિધિ દાખલ જે જે ગૃહસ્થો અત્રે આવે તે સર્વ આ રાજનીતિને અનુસરીને અમારૂં કલ્યાણ કરી આ ભૂમિને ઈંગ્લંડ પેઠે દ્રવ્ય અને વિદ્યાથી સમૃદ્ધ કરો અને વ્યવહારમા તથા કળામા લોકોની કુશળતાથી અમારા દેશને ખરી રીતે સ્વતંત્ર કરો

પંડિત ગટ્ટુલાલજી

શ્રી રિપનાષ્ટક

(છપ્પા)

જય જય રિપન ઉદાર, જયતિ ભારત હિતકારી,
જયતિ સત્ય પથ પથિક, જયતિ જનશોકબિચારી,
જય મુદ્રા સ્વાધીન, કરન સાલમ દુ:ખનાશન
ભૃત્યવૃત્તિપ્રદ જય, પીડિત જન દયા પ્રકાશન,
જય પ્રજારાજ સ્થાપનકરન, હરન દીન ભારતવિપદ,
જય ભારતબાસિહિ દેન નવ, મહા ન્યાયપતિ પ્રથમ પદ ૧
જય જય હિંદૂ ઉન્નતિ, પથ અનરોધ મુક્તાકર,
જય કર બન્ધન મન્થર, કર જય જયતિ ગુણાકર
જય જન સિચ્છન હેત, સમિતિ સિચ્છા સસ્થાપક,
જય જય મેતામત, બરણુ સમૂ સન્મત માપક,
જય રાજ્યધુરંધર ધીર જય, ભારત સિરપોન્નતિ કરન,
જય પરમ પ્રજાવત્સલ સદા, સત્ય પ્રિય જય શ્રી રિપન ૨
રાજતન્ત્રકે પડિત, તુમ જાનત પ્રયોગ ખટ,
સ્તમ્ભન કીનો રાજ, વાક્ય કરિ અટલ નીતિ અટ,
જન દુ:ખ મારન, ઉચ્ચાટન દ્વૈ બિદ્ધ ભાન જગ,
વિદ્વેષણ સ્વારથી, મિલિત દલ મધ્ય ન્યાયમગ,
આકર્ષણ મન સબ જનનકો, નિજઉદાર ગુન પ્રગટ કર,
જય મોહન મત્ર સમાન નિજ, વાક્ય વિમોહિત દેશબર, ૩
જય ભારત નભ ઉદિત, રિપન ચન્દ્રમા મનોહર,
શુક્લ કૃષ્ણ સમ તેજ, તદપિ જસ અપજસ વિધિ કર,
જસ ચદ્રિકા વિકાસિ, પ્રકાશ્યો ઉન્નતિ મારગ,
વાક્યઅમૃત બરસાદ, કિયે આહ્લાદિત નર જગ,
સસઅંક વગબિલ સો લસત, જન મન કુમુદ પ્રફુલ્લતર
સત્તાઇસ રૈનપ્રકાસ સમ સત્તાઇસ શુભ કર્મ કર ૪
જય તીરથપતિ રિપન, પ્રજા અવશોકવિનાશક,
ગગ જમુન સમ મિલિત, તદપિ જાન્હવિ મરજાદક,
અક્ષય વટ સમ અચલ, કીર્ત્તિ થાપક મનપાવન,
ગુપ્ત સરસ્વતિ પ્રગટ, કર્માશન મિસ દરસાવન
કલિકલુષ પ્રજાગનભીતિકો, સબવિધિ મેટન નામ રટ,
જય તારનતરન પ્રયાગ સમ, જસ ચહુદિસિ સબપૈં પ્રગટ ૫

જદપિ બાહુબલ કલાઇવ, જીત્યૌ યહ સિગરી ભારત,
જદપિ ઔર લાટનહુકો, જગ નામ ઉચારત,
જદપિ હેસટિંગ આદિ, સાથ ધન લે ગયે ભારી,
જદપિ લિટન દરબાર, કિયો સજી બડી તઈયારી,
પૈં હમ હિન્દન કે હીયકી, ભક્તિ ન કાહૂન્ સગ ગઈ,
મા કેવલ તુમરે સગ રિપન, છાયાસી સાથિન ભઈ ૬
શિવિ દધીચ હરિચન્દ, કર્ણ બલિ નૃપતિ યુધિષ્ઠિર,
જિમિ હમ ઇન કે નામ, પ્રાત ઉઠિ સુમિરત હૈ ચિર,
તિમિ તુમ હૂ કહ નિતહિ, સુમરિ હૈં તુમ ગુન ગાઈ,
યામા બઢ અનુરાગ, કહો કા સક્ત દિખાઈ,
હમ રાજભક્તિકો બીજજો, અબલૌ ઉર અતર ધર્યૌ,
નિજ ન્યાન્ નીરાના સીચિકે, તુમ યામે અકુર પુર્યૌ ૭
નિજ સુનામકે બરન, કિયે તુમ સફલ સબહિ વિધિ,
રિપુ સબ કિયે ઉદાસ, દઈ હિઈ રાજભક્તિ વિધિ,
મહારાનીકો પન, રાખ્યો નિજ નવલ રીતિ બલ,
પરિ મધ ન્યાન તુલાકિ, નૃપ રાખ્યો સમ દુહુ દલ,
સબ પ્રજા પૂજ્ય સિર આપકો, રિન રહિહૈં યહ સર્વ છન
તુવ નામ દેવસમ નિત જપત, રહિ હૈ હમ હે શ્રીરિપન ૮

હરિશ્ચંદ્ર

પધરામણી

(દોહરા)

શીતલ, મંદ સુગંધમય, ત્રિવિધ સમિર સુખકાર,
વહે શિખર સિમલાતણે, વસ જેહ તે ઠાર
પરમ હંસ નર એહના, અનુપમ જે ગુણગ્રામ,
વરણવતાં વરણાય ના, સુણજો સજન તમામ
કોમળ કરૂણામય દિસે, જેનું અંતઃકર્ણ,
ભારતજનની કારણે, આવ્યો અશરણશર્ણ
ભાગ્યદેવિ સહુ આર્યની, થઈ પ્રસન્ન જે સાર,
પશ્ચિમ દિશમાં પરવરી, આણ્યો દેશમુઝાર
પરદુઃખભંજન નૃપતિ તે, વિક્રમ વીર સુજાણ,
તેહતણો અવતાર છે, કવિજન કહે પ્રમાણ
આગળ પશ્ચિમ દિશથકી, આવ્યા અસુર અનેક,
પિંઢારા સમ પાપિયો, ધાણ કાઢવા છેક
નાદિર તૈમુર ગજનિનો, લોભી જે સુલતાન,
લટી ઝુટી દેશને, ગયા કઈક હેવાન
વળિ કઈ સાગરપારથી, આવ્યા લઈ અધિકાર,
દેશ ડુબાની દુઃખમાં પ્હોચ્યા નિજ નિજ દ્વાર
જે અપજશના ગાઠડા, બાંધી ચાલ્યા સાથ,
પાછળ ભૂમી ભામની, ઉર પિટતી નિજ હાથ
પણ આ અવસર તૂજને, છે પશ્ચિમ દિશ ધન્ય,
નર એવો તેં મોકલ્યો, જે સમ મળ્યો ન અન્ય
રિપુ ન કાઇનો તેથકી, ધર્યું **રિપન** અભિધાન,
અજાત શત્રૂ એહ છે, પાંડુપુત્ર સમાન,
ઉદય અધિક આ દેશનો, દિલથી કરવા કાજ,
ભલે પધાર્યો પ્રેમથી, દેવાંગી નર આજ
દશા દેશની અવરથી, એ વણ નવ પલટાય,
ભરતભૂમિને એથકી, મળશે નિર્મળ ન્યાય
હરખ, હરખ, તું આ સમે, હેતે હિન્દુસ્તાન,
મનગમતો તુજને મળ્યો, આજે સુબો સુજાણ

સવિતાનારાયણ

કીર્ત્તિ

(સાર્દૂલવિક્રીડિત)

સેવા રાણિતણી કરી, કરિ વળી જેણે મહારાજ્યની,
સર્વે જાત પ્રજા સમાન ગણિને દાખી ગતી ન્યાયની,
જેની નીતિ વડેજ રાજ્ય વિષયે વૃત્તિ વધી દેશિની,
સધે વ્યાપિ રહી ધ્વની અમિર તે રીપનની કિર્ત્તિની

ધીરવીરજશ ગાઇએ, નર્મદ ધરી ઉમગ,
રગરગ રીપન તુને, હિંદને આપ્યો રંગ.

નર્મદાશંકર

પરિશિષ્ટ ના. ૨

(“હિંદ અને બ્રિટાનિયા”મા આવેલી અંગ્રેજી નોટોનો તરજુમો)

પાનુ ૨૦ મુ—આપણી રાજ્યસત્તા દેશી વણકર અને કારીગરને જેટલી ભારે થઈ પડી છે તેટલી કોઈ બીજા વર્ગને થઈ નથી

પાનુ ૨૭ મુ—‘હિંદુસ્થાનમા આવતા કાપડને લીધે ઇગ્લડના વેપારને પહોચતો ખોટકો” અને પ્રધાનમડળને વિનતિ કે, “તેનો ઇલાજ કરવાને નવા કાયદામા એક એવી કલમ ઉમેરવી કે જેથી હિંદુસ્થાનમા રૂનુ સાચાકામ ન મોકલવુ અથવા મચાનો દેશમા અટકાવ કરવો” ઓબરનુ રાઇઝ એંડ પ્રોગ્રેસ આફ બ્રીટીશ પાવર ઇન ઇંડીયા, વોલ્યુમ બીજુ, પાનુ ૧૩૦ મુ

પાનુ ૨૮ મુ—“દેશને પૈસાથી ભરપૂર બનાવવાને અને તેમ છતા પણ તેમાથી લાભ મેળવવાને ઇંતેજાર હોવાથી છેલ્લા બત્રીશ વરસમા થયેલા આપણા કાર્યો સપૂર્ણ રીતે નુકસાનકારક અને નાશકારક નિવડ્યા છે”

એચ એમ હિંદમેન

પાનુ ૩૦ મુ—“બળવાની પહેલા એક વર્ષ અગાઉ એટલે સને ૧૮૫૬ મા સરકારના કામને વાસ્તે હિંદુસ્થાનના લોકોની પાસેથી ૨,૩૦,૦૦,૦૦૦ પાઉડની રકમ લેવામા આવી હતી, ચોવીશ વર્ષ પછી સને ૧૮૮૦મા તે જ કામને માટે તેમની પાસેથી છેક ૬,૮૦,૦૦,૦૦૦ પાઉડની રકમ લેવામા આવી હતી’

એચ એમ હિંદમેન

પાનુ ૪૧ મુ—હેસ્ટીગ્સના એક સરકારી નોકર ડેવીસીગે ગુજારેલા ઘાતકીપણાનુ હૃદય ફાડી નાખે તેવુ આ વર્ણન કદાચ ભાષામા અનુપમ છે બર્કના ભાષણનો આ ભાગ સાભળી ઘણીક સ્ત્રીઓ મૂર્છિત થઈ હતી એમ કહેવાય છે

બર્કના સ્પીચીસ, ડબલીન આવૃત્તિ

પાનુ ૮૫ મુ—ફક્ત ત્રાસ આપીને અને જગલી મારફાડ તથા જોરથી આપણુ રાજ્ય સ્થાપવાનુ નથી તો યોગ્ય દેશીઓને રાજકારભારમા વધારે ભાગ આપવાની તથા સારા વર્તન માટે તેમને સાવન પુરા પાડી તેમની પ્રીતિ સપાદન કરવાની કઈ યુક્તિ શોધી કાઢવી ફોસેટનુ જન્મચરિત્ર, પાનુ ૮૪૬ મુ

પાનુ ૮૭ મુ—“જેને માટે બેશક પરમેશ્વર આપણી પાસેથી અથવા આપણા છોકરા પાસેથી બદલો માગશે તેવા ખૂનરેજીના વૃત્તાતોમાનુ આ એક પાનુ હતુ

પાનુ ૮૮ મુ—ત્રિપક્ષ તહનામામા એવુ ઠેરવેલુ હતુ કે સલાહકારોના સયુક્ત પ્રયાસથી જીતેલા પ્રદેશો તેઓની વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચી લેવા લોર્ડ કોર્નવોલીસે વણી જ નિમકહલાલીથી અસલ કરારને વળગી રહેવાનો નિશ્ચય કીધો હતો અને દરેક પક્ષવાળાને નુકસાનીના રૂપીઆનો એક તૃતીયાશ ભાગ (૧૫,૦૦,૦૦૦ પાઉડ) તથા પ્રદેશનો પણ તેટલો ભાગ સ્વાધીન કીધો અને બીજો એક તૃતીયાશ ભાગ કે જેની વાર્ષિક ઉપજ ૪૦ લાખ રૂપીઆની

હતી, તેને કંપની સરકારના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો —માર્સમેનનો હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ, ભાગ બીજો, પાનુ ૨૫ મુ

પાનુ ૯૨ મુ—દેશીઓને આપણે જે હલકી સ્થિતિમા રાખીએ છિયે તે આપણા રાજબધારણનુ મુખ્ય દુ ખ છે વિશ્વાસની અને પ્રાપ્તિની દરેક જગ્યામાથી આપણે તેમને બાતલ કરીયે છિયે તેમને આપણે છેક હલકી નોકરીઓ જ આપીએ છિયે જેમાથી તેઓ ભાગ્યે પેટ જેટલુ મેળવી શકે છે, અને તે જગ્યાઓ પણ આપણે તેમને ન છુટકે આપીએ છિયે, કેમકે તે જગ્યાઓ ઉપર કામ કરવાને અગ્રેજો તદ્દન નાલાયક છે હલકા વર્ગના પ્રાણીઓ તરીકે આપણે તેમને ગણીએ છિયે જે માણસો દેશી રાજસત્તાના અમલમા રાજ્યની મોટી મોટી પદવીઓ ઉપર હોત, જેઓ આપણે નહોત તો જુદા જુદા વિભાગના સુબા થાત, તેઓ હલકા ચાકર કરતા વધારે ગણાતા નથી આવી અધમ સ્થિતિએ આપણે તેમને પહોંચાડીએ છિયે, અને પછી મોટી જગ્યા માટે અયોગ્ય ગણી આપણે તેમની તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોઇએ છિયે

પાનુ ૯૫ મુ—હિંદુસ્થાનનો પાછલો ઇતિહાસ (બ્રિટિશ અમલમા) એ મહેસૂલની ગેરવ્યવસ્થાનો તથા લડાઇથી સસારી સુધારામા અટકાવનો છે —સર જોન કયે

પાનુ ૯૭ મુ—આ બાબતનો નિર્ણય કરવાનુ હકના કારણોપરથી નહી પણ ઉપયોગીપણાના કારણોપરથી રહ્યુ દત્તક લેવડાવીને અથવા કોઇપણ હકદારને કબુલ રાખીને તે રાજ્યને હતુ તેમ રાખવાને માટે રેસીડટ મી॰ મેનસલે ઘણી બાથ ભીડી અને વડી કાઉન્સીલમા સર જોન લોએ એક પોતાના મતની નોધ કરી તેને ટેકો આપ્યો હતો, સિંધ અને પજાબને ખાલસા કરવાથી દેશી રાજ્યમા ક્યારની પસરી રહેલી ધાસ્તી, જાહેર રીતે આપેલા વિશ્વાસ મુજબ સર્વ પ્રકારે ચાલવાની જરૂર, અને વારસના સબધની ગોઠવણ રાજાની વિધવાને તથા નાગપોરના મુખ્ય માણસોને પોતાને કરવા દેવાનુ ડહાપણ એ સઘળુ તે નોંધમા દર્શાવ્યુ હતુ તેમ છતા પણ આ વિચારો ગવર્નર જનરલના વિચારથી તદ્દન વિરૂદ્ધ હતા

† પોતાના ઢોર, ઘોડા અને સરસામાનની સખ્યાની બાબતમા તથા પોતાના ઘર અને કપડાના બહારના દેખાવની બાબતમા ત્યાના (અયોધ્યાના) લોકો આપણી પોતાની પ્રજાના કરતા કોઇ પણ પ્રકારે ઉતરતા નથી (ઘણીક બાબતમાં આપણી પ્રજા કરતા વધારે સારા છે) લખનૌની દોલત, ફક્ત અમલદારોની નહી પણ સરાફો અને દુકાનદારોની આબાદી, બ્રિટિશ સસ્થાનોના કોઇ પણ શેહેર (કદાચ કલકત્તા શિવાય) કરતા ચાઢચાતી છે જો ત્યાનો રાજકારભાર જુલમ અને સખ્તી માટે પ્રખ્યાત થયો હોય તો આ સઘળુ કેમ બની શકે? 'હિંદુસ્થાનના કામકાજની નોંધ'—(વો ૧ લુ, પાનુ ૧૫૬ મુ)—ઓન એફ આઈ શોરકૃત

‡ આ કામથી (સતારાના ખાલસા કરવાથી) મી॰ એલફીન્સ્ટનને જેટલો કટાળો ઉપજ્યો હતો તેટલો બીજી કોઈ વેળાએ ઉપજેલો મેં જોયો હોય તે

મને યાદ નથી જે જાગીર ઉપર આપણા જાગીર સબધી ઉપરીપણાના હક્ક હતા એવી જાગીર તરીકે સતારાના રાજ્યને ગણવુ એ તેના મનમાં ઘણુ કટાળા ભરેલુ કામ લાગ્યુ

પાનુ ૯૮ મુ—'બડખોરોને શિક્ષા કરવાને તથા સ્થાયી સત્તાની સામે હથિયાર લઇ થનારાને દબાવવાને અમે આવ્યા છિયે'

પૂછ્યુ કે 'સઘળા સીખ લોકો આપણી સામે કટ્ટા શત્રુભાવથી શુ ઉશ્કેરાયા હતા?' ત્યારે તેણે 'ના' કહી જવાબ દીધો

સીખ લોકોએ આખી પ્રજા તરીકે બ્રિટિશ સત્તાની સામે કદી પણ માથુ ઉંચક્યુ નહોતુ

પાનુ ૯૯ મુ—"રાજ્ય સયોજનનુ વર્ણન, ઇતિહાસ રૂપે અગ્રેજ રાજનીતિવેત્તાઓના કૃત્યોના વર્ણન કરવા કરતા જગલમા પિંઢારાઓએ મેળવેલી લુટની ગણત્રી કરવા જેવુ બેશક ઘણી વાર લાગ્યું હશે"

†"સાચુ પૂછો તો હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભારની સવિસ્તર હકીકત સબધી વાદવિવાદ કરવાની મારામા હિમત નથી કારણ કે એકદરે જોતા આપણા ત્યાના અમલ માટે મને ઘણી નાસીપાસી ઉત્પન્ન થાય છે તમારી અગાડી એક પડદો ધરો ને તેને ત્યાનુ લશ્કર કહો અથવા તો ત્યાના કારભારની વાત સ્પષ્ટ રીતે લડનમા ખુલ્લી મુકો, તોપણ હકીકત તો તેવી ને તેવી જ રહે છે પાર્લામેંટમા ભેગા થયલા અગ્રેજ લોકોએ હિંદુસ્થાનમા ૧૫ કરોડ લોકોપર જુલમગાર રીતે રાજ્ય કરવાની જોખમદારી હોરી લીધેલી છે જુલમગારીપણાનો નિયમ તેઓએ અનુસરવા માડ્યો છે, અને તે કામ ઇગ્લડની પ્રજાને આફત તથા શ્રાપના કારણ શિવાય બીજુ કઇ હોય તેવુ મને ભાસતુ નથી" મોરલીકૃત 'કૉબડનનુ વૃત્તાત' ભા ૨ જો, પા ૩૬૦–૬૧ મુ

પાનુ ૧૦૦ મુ—"ચરબી લગાડેલા કારતુસ પોતાને જ્ઞાતિભ્રષ્ટ કરવાના હેતુથી દાખલ કીધા હતા એવુ જે સિપાઇઓનુ માનવુ હતું, તે માટે મારા ધારવા મુજબ શકા ઉઠાવવાની જરૂર નથી પણ એવો જુઠો બુટ્ટો તેઓએ ખરો માન્યો, કારણ કે તેમના પોતાના પ્રાત(અયોધ્યા)ના સબધમા બ્રિટિશ લોકોના કૃત્યથી રાજ્ય કરનારી સત્તાપરથી તેમનો એટલો બધો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો હતો કે તેમની સામે થતી ગમે તે વાતો ખરી છે એવુ સમજવાને તેઓ તૈયાર થઈ ગયા હતા ઘણે દરજ્જે અયોધ્યાનુ સયોજન અને તે પછી થયેલા કામો, તથા થોડે દરજ્જે ચરબીનો ખરેખરો ઉપયોગ, એ બેથી સિપાઇઓને અવિશ્વાસ લાવવાનુ સબળ કારણ મળ્યુ હતુ" કર્નલ મેલીસન કૃત 'કે સાહેબના સિપાહીઓના બળવાનો ચાલુ ભાગ ૧ લો, પા ૩૫૧–૫૨ મુ'

† જોન બ્રાઇટે ૧૮૫૯મા કહ્યુ હતુ—"જે રાજવશી કુટુબો એક વાર હિંદુસ્થાનમા રાજ્ય કરનારા હતા, જેઓ હમણા એક વાર પોતીકી કહેવાતી ભૂમિમા ઘર વગરના ભટકનારા જેવા થાય છે અથવા જે પરદેશીઓએ તેમના

ધનમાલ લઈ લીધા છે તેમની ઉદારતાથી મળેલા પેન્શનપર દહાડા ગુજ-રતા થયા છે કેટલાક જમાના સુધી જેઓ ઉમરાવ, ઉદાર અને નમ્ર હતા તેઓ આ વખતે સાધારણ વર્ગના લોકોમા ભેળાઈ ગયા છે ”

‡ 'માઇપણ હિંદુસ્થાનનો દેશી રાજા હૈયાત રહેવો જોઇએ નહી ' “બસેં ને પચાશ નાના રાજાઓ શક વગર જલદીથી અદૃશ્ય થવા જ જોઇએ છે ' ફ્રેંડ ઓફ ઇંડિયા

પાનુ ૧૦૭ મુ--પત્નીની નાણા સબધી વ્યવસ્થા કરવાની મુખ્ય રીત ખરચાળ તથા જુલમગાર હતી તેની રાજનીતિ વધારો કરવાની તથા રાજસયોજન કરવાની હતી અનુભવમા જોવામા આવતુ તે પ્રમાણે તેના રાજ્યકારભારમા કોઇ જોખમદાર રહેતુ નહી, કોક દુર્લભ પ્રસગ સિવાય અથવા એક બીજા પક્ષના લાભ ખાતર હોય તે સિવાય પાર્લામેંટમા હિંદુસ્થાન સબધી કામ-કાજની કોઇ વાતો સાભળતુ નહોતુ ગવરનર જનરલ મરજીમા આવે તેમ વર્તતા હતા બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલનો સરનશીન સ્વેચ્છાચારી હતો હિંદુસ્થાનની અદર રહેલા સાધનો માટે તદ્દન બેદરકારી બતાવવામા આવતી હતી

પાનુ ૧૧૦ મુ—“હિંદુસ્થાનના બળવાએ ફકત એકજ જણને પેદા કીધો હતો, અને તે એક જણ એક સ્ત્રી હતી ”

પાનુ ૧૧૨ મુ—“આ ભૂમિના લોકો તરફ બજાવવાની આપણી ફરજ આપણે બજાવી નથી એવુ હુ માનુ છુ ” લૉર્ડ મેયો

પાનુ ૧૧૩ મુ—“વેર ! વેર ! ટાઇમોથીઅસ બૂમ પાડી બોલી ઉઠે છે, જુઓ પરીઓ ઊચે નીકળી આવે છે, જુઓ તેઓ જે સર્પ ઉછેરે છે તેઓ તેમના પોતાના માથાના વાળમા કેવા ફુફાડા મારે છે, અને તેમની દૃષ્ટિમાથી કેવા ચમકારા નીકળે છે ” ડ્રાઇડન

પાનુ ૧૧૪ મુ—'પણ બળવાખોર સિપાહીઓના ટોળાને તથા તેઓ સઘળા મરી ગયા નહોતા તેથી તેમાના સખ્યાબંધને સળગાવી દીધા તેના જેવુ ઘાત-કીપણુ હિંદુસ્થાનમા આપણા કૃત્યોમા આપણને જણાતુ નથી ” હર્બર્ટ સ્પેન્સ-રની સ્ટડી ઓફ સોસીઓલોજીની પ્રસ્તાવના, પાનુ ૨૦૮ મુ

દિલ્હી સર કીધા પછી, સર જોન લોરન્સને લખી જણાવતા મુબઇનો ગવનર લોર્ડ એલફીન્સ્ટન કહે છે કે અર્ધો જગલી ઇરાની નાદીરશાહ, જેણે દિલ્હીને ૧૭૩૮ મા મેદાનમેદાન કીધુ હતુ, તેના કરતા અગ્રેજ જીતનારે આ વેળાએ ઘાતકીપણામા ચઢિયાતાપણુ મેળવ્યુ છે

પાનુ ૧૨૨ મુ—“લોકોની સ્થિતિ તેમના પોતાના દેશી રાજ્યોના તાબામા તેઓ હોય છે તે વખતના કરતા સારી થશે તે માટે મને અતિશય શક છે દરેક બળવો દબાવી દેવાને, દરેક પરદેશીના હુમલા દૂર કરવાને, અને કોઇ પણ દેશી રાજ્યની પ્રજા નથી ભોગવતી તેવુ સારુ રક્ષણ પોતાની પ્રજાનુ કરવાને અગ્રેજ સરકાર પોતાના બળને લીધે શક્તિમાન્ થાય છે તે રાજ્યોમા નહિં

જણાયલુ તેવુ સસારી જુલમમાથી રક્ષણ તે પ્રજાને અગ્રેજ સરકારના કાયદા કાનુન તથા રાજ્યબધારણથી વળી મળે છે પણ આ કાયદાઓ તેમને ઘણાજ મોઘા પડ્યા છે, સ્વતત્રતા, સ્વદેશજનતા, અને જે જે વસ્તુથી પ્રજા માન પામે છે તે, સઘળાનો ભોગ આપીને આવા કાયદા તેઓએ મેળવ્યા છે વેપારીઓ, મીરાસીદારો અને ખેડુતો તરીકે પોતાના જુદા જુદા ધધા ધાસ્તી વગર બ્રિટિશ પ્રાતના દેશીઓ ચલાવે તથા શાતિમા પોતાની મેહેનતના ફળનો ઉપભોગ કરે, પણ શાતિમા આબાદી મેળવવાની પ્રાણી માત્રને આ સ્વાભાવિક સ્થિતિ ઉપરાત વધારે કશાની તેઓમાથી કોઈ પણ ઉમેદ રાખી શકે નહી, પોતાના દેશના કાયદા બધારણમા અથવા દિવાની કે લશ્કરી રાજ્યકારભારમા કોઇ પણ પ્રકારનો ભાગ લેવાની કોઇ પણ આશી રાખી શકે નહી, જેઓ જાહેર સરકારી ઓદ્ધાઓ ભોગવે છે અથવા તેને માટે લાયક છે તેમનુ અનુકરણ કરવાથી દેશીઓના લક્ષણ બધાય છે, જ્યા એવા માણસો હોતા નથી, ત્યા પ્રજાના બીજા કોઇ વર્ગના પુરુષોમા કોઇ પ્રકારની શક્તિ આવી શકતી નથી આનુ પરિણામ દરેક બ્રિટિશ પ્રાતમા જોવામા આવે છે, જેના રહીશો હિદુસ્થાનમા ઘણીજ અધમ અવસ્થાએ બેશક પોહોંચેલા છે લશ્કરી ખાતામા જેઓ સુબેદાર કરતા ઉંચી પદવીએ ચઢી શકતા નથી, જ્યા સેનાધિપતિથી સનદી અમલદાર (એન્સૈન) જેટલે દરજ્જે ઉતરતો છે તેટલે દરજ્જે એન્સૈનથી તે (સુબેદાર) ઉતરતો છે કેવા માણસો તરફથી, તથા દિવાની ખાતામા હલકી ન્યાયખાતાની કે મેહેસૂલ ખાતાની નોકરી કે જેમા તેઓને મળતા ટુકા પગારનો બદલો આડા હાથ મારવાથી (લાચ રુસવતથી) તેઓ વાળે છે તેવી નોકરી કરતા કઈ વધારે ઊચી પદવીની જેઓ આશા રાખી શકે નહી તેવા માણસો તરફથી ઉચા પ્રકારના લક્ષણની વકી રાખી શકાય નહી "

"તેટલા માટે અગ્રેજ લશ્કરે હિંદુસ્થાનમા મેળવેલી જીતનુ પરિણામ એટલુ થશે કે સઘળી પ્રજાની સ્થિતિ સુધારવાને બદલે તે ઉલટી અધમ થશે પોતાના દેશના રાજ્યકારભારમા દેશીઓને ભાગ લેતા બ્રિટિશ હિંદુસ્થાનમાથી જેમ તદ્દન અટકાવવામા આવેલા છે તેવી રીતે કોઇ પણ જીત વેળાએ થયેલુ હોય તેવો કદાચ એક પણ દાખલો નથી" લોર્ડ મનરો

પાનુ ૧૨ મુ—"ઘણા જ ગરીબ વર્ગના ખેડુતોને ઘણુ નુકસાન પોહોંચાડી સ્ટાપ આક્ટથી મેહેસૂલમા વધારો કીધો છે મુકરદ્દમા લડવાનુ કામ ઘણુ વધી પડ્યુ છે" સર જેમ્સ કેર્ડ

પાનુ ૧૨૭ મુ—"ઇગ્લડના મહત્વનો આધાર ઘણે દરજ્જે તેની રુડી કીર્તિ તથા પ્રમાણિકપણે કામ કરવાની આબરુપર રહેલો છે"

પાનુ ૧૨૮ મુ—હાઉસ ઓ- કોમન્સમા મી૰ જોન બ્રાઇટ બોલ્યો હતો કે—

"હિદુસ્થાનમા ચાલે છે તેવો રાજ્યકારભાર કે જેના પર કર ભરનારાઓનો

જરા પણ અકુશ નથી, તેવા કારભાર વિષે નામદાર ગૃહસ્થોએ જરા કલ્પના કરવી આપણે સઘળા જાણીએ છિયે તે મુજબ, હિંદુસ્થાનના અસખ્ય રહીશોનો કોઈ પણ પ્રકારે ત્યાના કારભારપર સેજ પણ અકુશ નથી, તેમ તેના પર કોઈ સ્વતત્ર અગ્રેજ પ્રજાનો, લોકમતનો પણ અકુશ નથી, જે મત ત્યા રહેલા છે તે સરકારનો પોતાનો અથવા લશ્કરી અને સીવીલ ખાતાંના અધિકારીઓનો, મુખ્યત્વે કરીને છેલ્લાઓના ફક્ત ત્યા મત ગણાય છે પણ તેઓ કઈ કર ભરનારાઓ નથી, તેઓ તો કરનો ખરચ કરનારા તથા ઉપભોગ કરનારા છે, અને તેટલા માટે દરેક શાણા તથા પ્રમાણિક રાજ્યકર્તાને માથે જે મોટી ફરજો રહેલી છે તે બજાવવાને માટે ત્યાની સરકાર ઘણીજ કમનસીબ સ્થિતિમા આવી પડેલી છે સીવીલ સરવીસના અધિકારીઓ, કેટલાક હક્ક તેઓ ભોગવે છે તેથી મગરૂર છે, તથા હુ કહુ છુ કે ઘણાખરા જુલમગાર છે અને લશ્કરી અમલદારો, કર ભરનારા તથા સીવીલીઅનોના દઢ ઠરાવથી તેઓને જ્યા અકુશમા રાખવામા નથી આવતા ત્યા સઘળી જગ્યાએ હોય હોય છે તે પ્રમાણે વધારે ખરચ કરવા માટે ઘોંઘાટ કરી રહેલા તથા અસતોષી છે"

"સાધારણ વ્યવહાર, જ્ઞાનવાળી બુદ્ધિનો, દેશનો વતની, રહીશ જાણે કે પ્રેરણા બુદ્ધિથીજ જે જાણે છે, તે બાબત તેઓને (પરદેશીઓને) ધીમે ધીમે, અને તે પણ અપૂર્ણ રીતે, અભ્યાસ તથા અનુભવથી શીખવુ પડે છે," વગેરે

પાનુ ૧૨૯ મુ—"હુ તે લોકોની તરફથી અરજ કરુ છુ પાછલા ઘણાએ વર્ષ થયા દયા વૃત્તિ તથા ન્યાય માટે મ તમને વિનતી કીધી છે, અને હમણા હુ ઘણી આતુરતાથી કહુ છુ તો તેનુ કારણ એટલુજ કે જે બાબત માટે હાલ હુ બોલુ છુ તે મને ઘણી પ્રિય છે અગ્રેજ લોકોના મનમા લાગણી ઉત્પન્ન કરવાનુ, આપણા અહીના રાજ્યકર્તાના ગુન્હા તથા ભૂલોથી તે કમનસીબવાન દેશપર જે દુખનો વરસાદ વર્ષે છે તેનુ તેમને ભાન લાવવુ તે શુ અશક્ય વાત છે? દેશીઓના સામા તમો સખ્ત હૈયાના થયા હો, તેમના દુખ જોઇને તેમને માટે લાગણી દર્શાવવાને કોઈ બાબત તમને ઉશ્કેરતી ન હોય, તોપણ તમારા પોતાના દેશી ભાઇઓ ઉપર તો કઈ દયા લાવો હુ કહુ છુ તેપર પુર વિશ્વાસ રાખજો કે હાલમા હિન્દુસ્થાનમા જે કારભાર ચાલી રહ્યો છે તે થોડા વખતમા વણુ ભયકર રૂપ ધારણ કરશે"—જોન બ્રાઇટ

† "આપણી નાણાસબધી સ્થિતિ જેવી સારી હોવી જોઇએ તેવી નથી તેવુ મને જણાવા મારે છે લોકોના પૈસાનો ગેરઉપયોગ ઘણો થયો છે, અને ઘણા સખ્ત ઉપાય કામે લગાડવાની તથા તે માટે ઘણા કડવા સુખન કહેવાની મને જરૂર પડી છે" (ત્રણ માસ પછી એજ નામદાર સર હેન્રી ડુરાડને લખે છે કે—) "લશ્કરમા ઘટાડો કરવાની જરૂર પડે, કે દિવાની ખાતામા ખરચ

કમી કરવા પડે, કે જાહેર બાધકામ થતા અટકાવવા પડે, ગમે તેમ થાય પણ હવે ફરીથી મહેસૂલમા ખાડો ન પડવા દેવો એવો મેં ઠરાવ કીધો છે ”

પાનુ ૧૩૦—ઇંગ્લડમા ગણાતો દરમાયો જે સરકારી નોકરો માટે આખી દુનિયામા ભારેમા ભારે છે તે મુજબ (રાજકારભારની) તે નોકરી બદલ પગાર આપવાનુ હિંદુસ્થાનથી બની શકે નહી, પણ પોતાનો દેશી દરમાયો, જે એવી નોકરી માટે આખી દુનિયામા કદાચ ઓછો છે તે મુજબ તે નોકરી માટે પગાર હિંદુસ્થાન આપી શકે છે ”

† “આ દેશમાથી ગયેલા એબીસીનિયામા રોકેલા લશ્કરનો સાધારણ ખરચ હિંદુસ્થાને આપ્યા કરવો, એ ઠરાવ જાણીને હુ ઘણોજ દિલગીર થયો છુ બેશક આ ભાડે આપ્યાનો કે ઉછીના આપ્યાનો સવાલ નથી, પણ જે દેશ લશ્કરને ઉપયોગમા લે છે તે દેશે ખરચ આપવો જોઇએ એટલીજ વાત છે બળવા વખતે કામે લગાડેલુ અગ્રેજ લશ્કર જે ઇંગ્લડથી આવ્યુ હતુ તેનો સઘળો ખરચ હિંદુસ્થાનની તીજોરીમાથી આપ્યો હતો એ મારૂ કહેવુ ખરૂ છે એવુ હુ માનુ છુ વળી ચીનની લડાઇના ખરચનો કોઇપણ ભાગ હિંદુસ્થાન પાસે લહેણો કહાડ્યો હતો એવુ મારા જાણવામા નથી મારી ખાતરી છે કે તેમ હોવુ નજ જોઇએ,” વગેરે—લોર્ડ લોરેન્સે સર સ્ટાફર્ડ નોર્થકોટને લખેલુ-૧૮૬૭-૬૮ મા

લોર્ડ ક્રેનબ્રુક લખે છે કે—“કોઈપણ વખત ન ચલાવેલી એવી વાતકીમા ઘાતકી એક લડાઈ”

“હમણાં જે રસ્તો લેવામા આવનાર છે તેમા ખાસ અન્યાયની વાત નીચે પ્રમાણે છે—હિંદુસ્થાનના કોઈ કામને અર્થે આપણે અગ્રેજ લશ્કરને ઉપયોગમા લાવીએ છિયે, બળવા વખતે કીધેલુ તેમ, ત્યારે તે દેશમા લશ્કર જે ક્ષણે પગ મુકે છે તે ક્ષણથી તેનો સઘળો ખરચ હિંદુસ્થાનની તીજોરીમાથી આપવામા આવે છે, પણ હિંદુસ્થાનના લશ્કરને શેહેનશાહી ઉપયોગ માટે કામે લગાડવામાં આવે છે ત્યારે આપણે કહીએ છિયે કે હિંદુસ્થાને તેનો ખરચ આપવો જોઇએ ” હેન્સાર્ડ, ગ્રન્થ, પાઠ, પા ૮૦૭

પાનુ ૧૩૧ મુ—એક ફ્રેચ ગ્રથકાર લખે છે કે—“ સસ્થાનો બાબત જ અગ્રેજ સરકારને વિચાર કરવાનો નથી, જે પ્રજામત હમણા પોતાનુ બળ જણાવવા માડે છે તે પણ ધ્યાનમા લેવાનુ છે મહારાણીના સીધા કારભાર તળે રહેલા ૧૫ કરોડ હિંદુઓ પોતાના દેશના રાજકારભારની કઈ કાળજી રાખતા નથી અને ઢોરના ટોળા માફક દોરવેલા દોરવાય છે એવુ ધારવુ ભૂલ ભરેલુ ગણાશે (રાજનીતિ તરફ જણાતી ચચળતાના સબધમા) આ ઔત્સુક્તા સામાન્ય છે, છેક હલકા વર્ગના લોકમા પણ તે પસરેલી છે, અને તેમની જિજ્ઞાસા પૂરી પાડવાની ખાતર સખ્યાબધ વર્તમાનપત્રો નીકળ્યા છે ” “રેવ્યુ દદેમોન્દ”

પાનુ ૧૩૨ મુ—"આપણી પડોસના રાજ્યો સાથે નિખાલસ મનથી સબધ રાખવો અને હમેશા સ્નેહભાવથી તેમની સાથે વ્યવહાર ચલાવવો, એજ કોઇ દિવસ પણ વચમા પડવાની જરૂરીયાતથી આપણને સારી રીતે બચાવશે એવુ હુ માનુ છુ તેજ કારણને લીધે કેટલાકને સમજાવવામા હુ ફત્તેહ પામ્યો છુ ને થોડા વખતમા સધળાઓને બતાવીશ કે તેઓ ઘણા બળવાન્ તથા સ્વતત્ર થાય એવી ઇગ્લડની ઈચ્છા છે" નામદાર મહારાણીશ્રીના એક પ્રધાનને લોર્ડ મેયોએ લખેલુ

†"હિંદુસ્થાનની મહેસૂલમાથી વધતો જતો ભાગ જે હાલમા એક તૃતીયાશ થયો છે, તે ઇગ્લડમા ખરચાય છે એવી કમનસીબવાન સ્થિતિમા હાલમા હિંદુસ્થાન આવેલુ છે"

પાનુ ૧૩૩ મુ—"ગયે વર્ષ અફઘાન લડાઇમાં થયેલા જગી ખરચ, આશરે ૧,૫૦,૦૦,૦૦૦ પાઊંડ તે સબધી હુ બોલ્યો હતો ઇગ્લડના લોકોનાપર નાખેલા કરમાથી આ આખો ભાગ લેવો જોઇતો હતો, કેમકે ઇગ્લડના પ્રધાનમડળે અગ્રેજ લોકોના હેતુ તરીકે મનાયલા કારણ માટે એ લડાઈ ચલાવવાનો હુકમ કાઢયો હતો"

પાનુ ૧૩૪ મુ—"એક ક્ષણવાર જરા હિંદુસ્થાન તરફ જુઓ હિંદુસ્થાન તમારો એક ખુલ્લો બજાર છે, જગાતની હરકત નડ્યા વગર તમારા કારખાનાઓનો સામાન જેમા દાખલ થઇ શકે છે તેવુ તે એકજ મોટુ બદર છે હિંદુસ્થાન ન હોય તો સસારી વ્યવસ્થાને તે તદ્દન જોખમ ભરેલુ થઇ પડે તેટલે દરજ્જે બર્મીંગહામના રોજગાર વગરના લોકોની સખ્યા વણી વધી પડશે" લોર્ડ રેન્ડોલ્ફ ચર્ચીલ અક્ટોબર તા ૨૩, ૧૮૮૫

વળી લોર્ડ મેયો લખે છે કે—"આપણા પ્રાતોમા તથા મધ્ય એશિયાના સસ્થાનમા, અબાલામા મળેલી સભાને લીધે આપણી સત્તા વણે દરજ્જે દઢ તથા સબળ થઇ છે, અને જો આપણે લોકોને એટલુજ સમજાવી શકીએ કે વચમા ન પડવુ તથા સલાહ રાખવી એવી આપણી રાજનીતિ છે, અને આ સમયે પગપેસારો ન કરનાર રાજ્ય એશિયામા ફક્ત ઇગ્લડનુજ છે, તો પહેલા ન ભોગવેલી હોય એવી સત્તા પુર અમલથી આપણે ભોગવી શકીશુ" હટર સાહેબનુ 'મેયોનુ વૃત્તાત,' પા ૨૭૧ મુ

‡ લોર્ડ લોરન્સ કહે છે કે—'બીજા સસ્થાનો કરતા હિંદુસ્થાન સાથે જૂદાજ પ્રકારની નીતિ ચલાવવામા આવે છે'

પાનુ ૧૩૫ મુ—"હિંદુસ્થાન જેવો એક મોટો દેશ આપણા આબરૂદાર કુટુબના નાના છોકરાઓને પૈસા મેળવવાને સગવડવાળી જગ્યા છે એવુ આપણા દેશીઓનો મોટો ભાગ ગણે છે ત્યાના લોકોની સ્થિતિ માટે આપણે તદ્દન નિરાત રાખીએ છિયે"

† (ડ્યુક ઓફ વેલીંગ્ટન જેવો સમર્થ પુરૂષ લખે છે કે)–"દેશી રાજાઓને આપણે આપણા તહનામામા સ્વતત્ર રાજકર્તા તરીકે સ્વીકારેલા છે ત્યાર પછી આપણે તેમના દરબારમા રેસીડટો મોકલ્યા એલચી તરીકે વર્તવાને બદલે તેઓએ હુકમ આપનારાઓની ફરજ બજાવવા માડી, સઘળા ખાનગી ખટલાઓમા હાથ વાલ્યો, તેમની સામે થયેલા તાબે ન રહે તેવા લોકોની વાતો સાભળવા માડી ઉત્તેજન આપ્યુ, અને પોતાની સત્તાના ઉપયોગનો ઘણોજ ભપકાવાળો દેખાવ દીધો"

‡ "આ ઉપરથી જણાશે કે આશરે ૧૮½ ટકા કર વધાર્યો છે, છતા મહેસૂલ વધારો (વસ્તીના વધારાની બાબત ધ્યાનમા લેતા પણ) આશરે ૧૨½ ટકા ફક્ત હતો" લોર્ડ હોબર્ટ (તેમનુ વૃત્તાત ભાગ બીજો, પા ૬૯ મુ)

§ માજી લોર્ડ હોબર્ટ જેના કરતા હિંદુસ્થાનના ગરીબોનો વધારો સારો મિત્ર કોઈ નહોતો તે એક બીજે ઠેકાણે જણાવે છે કે 'નિરાધાર અને ગરીબ ખેડુતપર મુકેલો કર, જે ખરૂ જોતા જજીયા વેરો છે, તેમા વધારો કરવાને હુ ઘણોજ નારાજ છુ એવુ હુ કબુલ કરૂ છુ" (વૃત્તાત ભાગ ૨, પા ૪૮૯ મુ) લોર્ડ હારટીગટન ભાષણ કરતા બોલ્યો હતો કે –"આપણા અમેરિકાના સસ્થાનોપર અગ્રેજ સરકારે ઘણો ભારે કર મુકયો હતો, અને શહેનશાહી કામો માટે તે કર મુકયો હતો કે જેથી આપણે અમેરિકાના સસ્થાનો ગુમાવ્યા હતા એવુ મારૂ ધારવુ છે"

પાનુ ૧૩૬ મુ–જ્યોર્જ કૅમ્પબેલ લખે છે કે –"હાલમા છે તેના દશમા ભાગનો મીઠાપર કર ફક્ત મુસલમાન રાજાઓના વખતમા હતો"

† "જમીનના ખેડુતો સરકારને જમીનનો કર આપે કે ખાનગી જમીનદારોને ભાડુ આપે તેમા તેઓનાજ સબધમા તો તેઓને કઈ લાભહાનિકારક નથી વગેરે તેટલા માટે તે દેશના લોકોપર કરનો બોજો કેટલો પડેલો છે તે સાબીત કરવા સારૂ, હિંદુસ્થાનમા જુમલે કર કેટલો ઉત્પન્ન થાય છે એ જેઓ ટાકી બતાવે છે તેઓ તદ્દન ભૂલ કરે છે"

"કુલ સત્તાવાળા ખાતાના ઉપરીઓના નિરકુશ ઠરાવના કરતા ચિંતા ઉત્પન્ન કરે તેવુ વધારે ભારે કારણ તો આપણી મહેસૂલ સબધી રાજનીતિમા ઠેરઠેર જોવામા આવતુ મોઘમ વચન કે **દેશની જમીનપર, દેશના રહીશોનુ માલકીપણુ નથી પણ સરકારનુ** છે એ છે" 'સ્ટેટ'–રાજ્ય જ્યારે પ્રજાનુ બીજુ નામ હોય તેવુ ગણીયે ત્યારે જમીનનુ માલીકીપણુ રાજ્યનુ છે એમ કહેવામા ઘણી અડચણ નથી, પણ જે થોડાએક પરદેશીઓ જમીનમાથી મળેલી મહેસૂલ(૭૦,૦૦,૦૦૦ પાઉડ)નો આશરે એક તૃતીયાશ ભાગ તેઓના પોતાના નોકરોના પગારમા વાપરે છે અને જેઓને આ દેશમા રહેવાની સ્થાયી જગ્યા નથી તથા દેશના નસીબમા જેઓને જોખમ વેઠવાનુ નથી, તેવાઓ રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે હોય ત્યારે તો આ વાત તદ્દન

જુદીજ છે હમેશને માટે જેમા કર ઠેરવેલા છે તેવા પ્રાતો સિવાય હિંદુસ્થાનમા બીજે બધે જ આવા નિયમને અનુસરી આપણે વર્ત્યા છિયે તેથી જ ખેડુત વર્ગને આવી કગાલ સ્થિતિમા આપણે લાવી મુકયો છે" (પાનુ ૫૩–૫૪ મુ)

પાનુ ૧૩૭ મુ—"હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ જેઓ બરાબર જાણે છે તેનો વણોખરો એકમત એવો છે કે સારી રીતે રાજકારભાર ચાલતા અનેક નાના દેશી રાજ્યોનો સમૂહ હિંદુસ્થાનની રાજનીતિ સબધી અને વ્યવહારનીતિના વધારા માટે ઘણો લાભકારક છે સપૂર્ણ રીતે આપણે સમજવુ અશક્ય એવી યોગ્યતા તથા સમાનતાપણુ તે(દેશી રાજ્ય)મા તેઓ માટે સમાયલા છે" લોર્ડ ક્રેનબોર્ન (૧૮૬૭)

પાનુ ૧૩૯ મુ—પોતાની હઠીલાઈ તથા હલકા વિચારોથી ઔરગઝેબે પોતાની પ્રજાની પ્રીતિ ખોઈ હતી પરતુ એના અમલમા પણ પોતાના ધર્મની ખાતર એક પણ હિંદુને મારી નાખ્યો અથવા કેદ કીધો અથવા તેના માલપર કર મુકયો હોય એવુ જણાતુ નથી, અથવા ખુલી રીતે પોતાના બાપદાદાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલવામા કોઈ પણ સખસને કદી સવાલ કરવામા આવ્યો હોય એવુ ખરેખર માલમ પડતુ નથી" એલફીન્સ્ટન તો ઇતિહાસ ભાગ ૨જો, પા ૫૫૨ મુ

‡ એચ સી ઇરવીન પોતાના 'હિંદુસ્થાનનો બાગ' નામના પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૩૦૭ લખે છે કે —

"તેઓ (સાધારણ વર્ગના લોકો) ઘણીકવાર પેટપુર ખોરાક પામી શક્તા નથી, ઘણુખરૂ જોઇએ તેટલા લુગડા તેમને મળતા નથી, અને પોતાનુ કહી શકે તેવુ, એક સરખી રીતે, તેમની પાસે કઈ નથી"

ધધો કેમ ગયો તે માટે ઇરવીન લખે છે કે—"દેશી રાજ્યના વખતમા રૂ કાતવ' વણવાનો, મીઠુ પકવવાનો અને દારૂના ફુડનો એવા ત્રણ મુખ્ય ઉદ્યોગ હતા આમાનો પેહેલો મેન્ચેસ્ટરની હરીફાઇથી પડી ભાગ્યો છે કાયદા બાધવાથી જેટલે દરજ્જે બની શકે તેટલે દરજ્જે તેથી બીજો ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો છે અને એક મોટા વર્ગનો ધધો જતો રહ્યો છે મીઠુ પકવવાનુ કામ ભાગી પડવાથી ૪,૦૦,૦૦૦ પાઉંડનુ મીઠુ દર વર્ષે બહાર ગામોથી આવે છે" 'હિંદુસ્થાનનો બાગ' પાનુ ૩૦ મુ

એક ગ્રથકાર લખે છે કે—"કુપરસ હીલ કોલેજ જે હિંદુસ્થાનના કર ભરનારાપર ૭,૩૮૩ પાઉડનો બોજો નાખે છે, તે પરમેશ્વર જાણે કે હજી શા માટે ચલાવી રહેલા છે"

પાનુ ૧૪૦ મુ—મી૦ ગ્લાડસ્ટનના પણ આ શબ્દો અગત્યના છે—"આવા કારણોને લીધે, આગસ્ટની તેરમી તારીખ કે જે વેળાએ આમની સભા સાત માસ સુધી બેઠેલી હોય છે તે તારીખ પેહેલા અમે હિંદુસ્થાનના બજેટની તકરાર માટે કોઇ દિવસ વહેલો કાઢી શકતા નથી"

† "હિંદુસ્થાન તરફ તેઓની ફરજ બજાવવાની તેમની ખાયેશ થાય તો તે દેશમા મોટા અને સારા માણસો હોય તેમની મદદ અને સલાહ લેવાથીજ ફક્ત તે ફરજ બજાવી શકાય હિંદુસ્થાનના વતનીઓમા રાજનીતિની બારે બુદ્ધિ તથા શક્તિ નથી એ તેમનુ કહેવુ મૂર્ખાઇ ભરેલુ ગણાય તેઓએ ખરેખર ઘણા મગરૂર થવુ ન જોઇએ હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભારની સરખા મણીમા અગ્રેજ રાજ્યકારભાર ઘણેજ દરજ્જે ચઢતો છે, એવુ બોલવાને તેઓ હમ્મેશા તૈયાર થાય છે પણ જો હિંદુસ્થાનના દેશીઓ તેટલાજ ગુણ-દોષ વિવેચન કરવાનુ મનપર લે, તો અગ્રેજ રાજ્યકારભારમા પણ વખોડવા જેવી બાબતો કાઢવાને તેઓ શક્તિવાન થશે" સર સ્ટાફર્ડ નોર્થકોટ (હેન્સર્ડ, વોલ્યુમ ૧૮૭ મુ, મૈસોરને લગતો વિષય, ૧૮૬૭)

સર જોન લો લખેછે કે—"અગ્રેજ ગૃહસ્થો ખરચે છે તે કરતા બચાવે છે વધારે, અને બચાવેલી રકમ તેઓ એક દૂર દેશાવર મોકલી દે છે"

પાનુ ૧૪૧ મુ—લોર્ડ મનરો લખે છે કે—"આપણે જે કાયદાઓ માટે મગરૂર થૈએ છિયે તેની અસર ત્યારે આખરે શુ એટલીજ કે સઘળે શાતિ પસરાવવી તથા ત્યાના વતનીઓને એવી અધમ સ્થિતિમા રાખવા કે તેમાનો એક પણ જુદી સત્તા મેળવવાને માટે યોગ્ય થાય નહી? નાની નાની જગ્યાઓ સિવાય બીજી કોઈ પણ જગ્યા માટે તેમની પાસે નોકરી ન લેવી એ સબધી જો સરકારને વણીજ ચિતાનુ કોઈ સમયે કારણ હતુ તો આપણી પ્રજાને આટલી બધી હીણપત લગાડનારી તથા આપણે પોતાને ધાસ્તી પોહોંચાડનારી રાજ નીતિ છોડી દેવાનો અને એક ઉદાર નીતિ પકડવાનો ખરેખર હવે તો વખત ભરાઈ ગયો છે પોતાની પ્રજાના લક્ષણ સુધારવા એ બ્રીટીશ સત્તાની નીતિ છે, અને તે પ્રજાને ભરોસા અને સત્તા બનેની જગ્યાઓ આપીને તેમના પોતાના મનમા પોતા માટે ઊચો મત આણવાથી એ હેતુ પાર પડશે તેટલો બીજાથી નહી પડે"

* "હુ જે કરુ છુ તેમા મારો એક જ હેતુ રહેલો છે **આ ભૂમિના લોકો તરફ બજાવવાની આપણી ફરજ આપણે બજાવી નથી એવુ હુ માનુ છુ** જીત મેળવનારી કોમ માટે કરોડો રૂપિયા ખરચવામા આવ્યા છે, તેજ રૂપીઆ આ ભૂમિના પુત્રોને શ્રીમત બનાવવાને તથા ઉંચ સ્થિતિયે લાવવાને ખરચી શકાતે વગવસીલાઓમા ઓછા ખરચવા અને લોકો માટે વધારે ખરચવા એ શિવાય આમ થવુ અસભવિત છે હિંદુસ્થાનના લોકોનુ ભલુ કરવુ એ આપણો મુખ્ય હેતુ છે તેઓના લાભ માટે આપણે અહી નથી આવેલા તો આપણે અહી તદન રહેવુ ન જોઇએ"

પાનુ ૧૪૨ મુ—"હિંદુસ્થાનની કગાલ સ્થિતિની સાબિતી આપતો 'ઇન્કમટેક્ષ' કેવે પ્રકારે થોડો લાભકારક છે તે વાત નીચલી બાબતપરથી સ્પષ્ટ થશે, એક પાઉંડે અઢી પેન્સ એટલે સેંકડે એક ટકા કરતા સેજ વધારેના કરથી

ફક્ત ૫,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અહી જેમને કર ભરવો પડતો નથી તેવાઓની આવકપર એ કર (હિંદુસ્થાનમા) પડે છે" મી૦ ફોસેટ ઇન્કમ ટેક્ષ માટે બીજાજ પણ જોઇએ તેવા સબળ કારણને લીધે વાધો ઉઠાવે છે, તે એ છે કે "હિંદુસ્થાન જેવા ગરીબ દેશમા ઉદ્યોગ સબધી વધારો એથી અટકે છે" આન ફોસેટ પોલી એક પૃષ્ટ ૫૩૭ મુ

† "મોટી પ્રજાને જાણે કે ઉગતી અવસ્થામા સભાળતો હોઉં નહી એવી અસર મારા મનપર હુ ઇંડીયા ઓફીસમા કામ કરતો હતો તે વેળાએ થઇ હતી ત્યા થતા ફેરફાર એટલા બધા ઝડપવાળા હતા, હજારો વરસોના જુના વહેમો એટલી ઝડપથી દૂર થતા હતા, કામ કરતા માણસો એટલા બધા સત્તાવાળા હતા કે ભવિષ્યમા ઉત્પન્ન થાય તેવા સવાલના ઠગવનુ ભાખી કહેવુ, કે તેથી પણ વધારે પોતાની વર્તણુકથી તેની તપાસ કીધા વગર તેનો નિશ્ચય કરવો, એ કોઇપણ બ્રિટિશ રાજ્યનીતિવેત્તાનુ ઉદ્ધતમા ઉદ્ધત કામ જેવુ મને લાગ્યુ"

‡ "પગારને લીધે તથા દેશી સિપાહીઓ સબોલટર્ન અધિકારીની પદવી કરતા ઉંચે ફરજે વધે તેના અસભવને લીધે હિંદુસ્થાનના લશ્કરમા ઘણોજ ભારે અસતોષ પેદા થયેલો છે"

§ "કેટલાક વર્ષો થયા કરમા હમ્મેશા વધારો થયા કરે છે તેને લીધે દરેક વર્ગમા, બને યુરોપીયન તથા દેશી, અસતોષ અને અપ્રસન્નતાની લાગણી ઉત્પન્ન થયેલી છે મારૂ માનવુ એવુ છે કે આવી લાગણી જારી રહે એ રાજકીય ભય છે ને તે ભય એવો છે કે તેની અતિશયોક્તિ થઇ શકનાર નથી"

પાનુ ૧૪૩ મુ—"રાજ્યની સલામતી તેમની સાથે જોડાયલી છે એવે બાહાને સઘળી લડાઇઓના ખરચનો એક ભાગ ઇગ્લડના રાજ્યકારભાર કરનારાઓ જે સરળતાથી હિંદુસ્થાનના બજેટમા નાખે છે તેથી પણ બ્રિટીશ રાજ્યના સ્વાર્થીપણુ તથા અન્યાય ખુલ્લા કરવાની દેશી છાપાને વારવાર તક મળે છે" રેવ્યુ ડેસ ડયુસ મોન્ડીસ, ૧૫ મી જુન, ૧૮૮૫

પાનુ ૧૪૪ મુ—બ્રિટીશ હિંદુસ્થાન, તેની જાતો અને તેના ઇતિહાસ, ભાગ બીજો, પાનુ ૩૭૨ મુ

અમારું તે અમારા માટે

કર્તા

રા. મંગળદાસ મછારામ પકવાસા,
બી એ એલ એલ બી સોલીસીટર.

રા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુન્શી

એમ એ એલ એલ બી એડવોકેટ એ લખેલી પ્રસ્તાવના સહિત

આયર્લાન્ડ પોતાના દેશના વહિવટ માટે બ્રિટિશ પ્રજા-સત્તમાંથી સ્વતંત્રતા કેમ મેળવી શક્યુ તેની રસભરી હકિકત આમાં આપવામા આવી છે

કેટલાક પ્રસંગે હિંદના રાજ્યદ્વારી પ્રકરણોની સરખામણી તેના બનાવો સાથે કરી ગ્રંથને ઘણોજ ઉપયોગી અને રસમય બનાવવામાં આવ્યો છે કિમ્મત રૂ ૦–૧૨–૦ ટપાલ જુદુ.

નવુ સરળ ભાષાંતર

શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા

અર્જુનને શસ્ત્ર પાછા પકડાવનાર શ્રીકૃષ્ણનાં વચનામૃતોનુ નવુ સરળ ભાષાંતર આજ સુધી ઘણાં ભાષાંતરો ટીકા સહિત અને ટીકા વિનાના વાંચ્યા હશે, પણ આ ભાષાંતરમાં કાંઇક નવુ તત્ત્વજ્ઞાન જણાશે

શ્રીકૃષ્ણનુ દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષમા રાખીને આ ભાષાંતર કરવામા આવ્યુ છે

વળી (૧) શ્રીગીતાના શ્લોકોને લગતી હકીકત, (૨) શ્રીગીતા માહાત્મ્ય, (૩) ન્યાસ, (૪) શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન માટે વપરાયેલા નામોની સૂચિ, (૫) અન્ય રાજાઓ તથા શસ્ત્રાદિના નામો, (૬) શ્રીકૃષ્ણે કયા કયા જુદી જુદી દૃષ્ટિએ શસ્ત્ર ઉંચકી યુદ્ધ કરવાનુ તથા સ્વધર્મ પાલનમાં કર્મ કરવાનુ અર્જુનને કહ્યુ છે તે શ્લોકોના ટીપ, તથા (૭) શ્રીગીતાનુ જ્ઞાન ઉત્તમોત્તમ છે તે સૂચવનારા શ્રીકૃષ્ણના શ્લોકોની ટીપ આપી છે

કિમ્મત રૂ. ૦–૬–૦ ટપાલ જુદું.

ધી ગુજરાતી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ન ૨૦–૨૪ બેંક–હાઉસ લેન, કોટ,
મુંબઈ.

